

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

УДК 342.086+342.1+342.3+342.5

ГРИГОРЕНКО АРТЕМ СЕРГІЙОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В
УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ-УЧАСНИЦЯХ ЄС**

Спеціальність: 081 – «Право»

Галузь знань: 08 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.С. Григоренко

Науковий керівник: **Дешко Людмила Миколаївна**,
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
конституційного права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка.

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Григоренко А.С. Санкції як міра конституційної відповідальності в Україні та країнах-учасниках ЄС. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (08 – «Право»). – Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2025.

В дисертаційному дослідженні вироблено теоретичні засади санкцій як міри конституційно-правової відповідальності, пропозиції щодо вдосконалення їх конституційно-правових основ в Україні з урахуванням досвіду держав-учасниць Європейського Союзу.

Виділено основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси; становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих періодів; становлення та розвитку санкцій в контексті генези національної системи конституційного права та характерні риси цих періодів.

Акцентовано увагу на об'єкті конституційно-правової відповідальності, проаналізовано цінності, які закріплені в конституціях держав-учасниць ЄС (Німеччина, Франція, Польща та ін.) та в Конституції України, охарактеризовано роль конституційно-правової відповідальності в їх захисті та санкцій як її міри. Зазначається, що санкції конституційно-правової відповідальності мають бути домірними і забезпечувати «обороздатність демократії» (демократії, яка готова захистити себе).

Виділено такі ознаки конституційно-правової відповідальності: є видом соціальної відповідальності; об'єктом є цінності, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, що розвивають положення конституції; конституційний делікт; суб'єктами є держава, органи державної влади, органи

місцевого самоврядування, їх посадові особи, інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадяни (піддані), іноземці, особи без громадянства, біженці; суб'єктивні права та обов'язки деліквентів визначають зміст деліктних конституційно-правових відносин; має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення; підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності; не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності; примус походить від держави; наслідки для правопорушника визначені в конституційно-правовій санкції; її підстави можуть бути предметом розгляду в суді.

Також в дисертаційній роботі виділено такі ознаки політичної відповідальності: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може застосовуватись з додатковою відповідальністю – конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави – відсутній; основні засоби – вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі.

Сформульовано авторське визначення поняття конституційно-правової відповідальності – це вид соціальної відповідальності, що передбачає заохочення громадянським суспільством і державою позитивної поведінки чи діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідком яких є утвердження і забезпечення цінностей, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, або негативну реакцію держави на конституційний

делікт в порядку, встановленому конституцією та законами держави. Також сформульовано авторське визначення санкції конституційно-правової відповідальності – це межі і форми застосування конституційної відповідальності, визначені конституцією та законами держави.

Вдосконалено наявну в науці конституційного права класифікацію санкцій конституційно-правової відповідальності: класифікаційний критерій «джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція»: а) санкції, які містяться в Конституції України; б) санкції, які містяться в законах України; «суб'єкт, по відношенню до якого застосовуються конституційно-правові санкції»: а) санкції, які застосовуються по відношенню до держави; б) санкції, які застосовуються по відношенню до органів державної влади; в) санкції, які застосовуються по відношенню до органів місцевого самоврядування; г) санкції, які застосовуються по відношенню до посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування; г) санкції, які застосовуються по відношенню до політичних партій; д) санкції, які застосовуються по відношенню до інститутів громадянського суспільства; е) санкції, які застосовуються по відношенню до людини і громадянина; «суб'єкт, який застосовує конституційно-правову санкцію»: а) Українська держава; б) органи державної влади, їх посадові особи; в) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи; г) органи і посадові особи Автономної Республіки Крим; г) громадянське суспільство; «порядок при розгляді справи про конституційний делікт, в якому застосовується конституційно-правова санкція»: а) судовий; б) позасудовий (арбітражний; квазісудовий).

Здійснено класифікацію люстрації: за критерієм «джерело закріплення»: а) люстрація, закріплена Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; б) люстрація, закріплена Законом України «Про очищення влади»; за критерієм «суб'єкт, щодо якого застосовується люстрація»: а) судді судів загальної юрисдикції; б) особи, які брали участь в управлінні державними

справами і які своїми рішеннями, діями або бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підбив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини; в) особи, які були обрані, працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані і працювали на керівних посадах (починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище); були штатними працівниками або негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей); за критерієм «мета»: 1) підвищення авторитету судової влади України; 2) підвищення довіри народу України до судової гілки влади; 3) відновлення законності і справедливості; 4) захист та утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні.

Дістали подальшого розвитку уявлення про роль конституційного суду держави як самостійного суб'єкта застосування певних видів конституційно-правових санкцій, та його роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами, а також підхід щодо розумних строків проваджень щодо відповідності конституції держави-учасниці Ради Європи положень законів держави, які обмежують право громадянина на участь в управлінні державними справами.

Щодо підходу з виконання рішень Європейського суду з прав людини «у справах про люстрацію» зазначено, що вжиття лише заходів індивідуального характеру не є підставою для невжиття заходів загального характеру, рішення Європейського суду з прав людини є виконаним, якщо у сукупності вжито і заходи індивідуального характеру, і заходи загального характеру. Якщо ж

державою вжито лише заходи індивідуального характеру, але не вжито заходи загального характеру – рішення Європейського суду з прав людини не є виконаним, так само, якщо вжито лише заходи загального характеру, але не вжито заходи індивідуального характеру.

Встановлено, що на відміну від Конституції Німеччини, Конституції Франції, в тексті Конституції Польщі міститься юридичний термін «конституційна відповідальність». Виділено та охарактеризовано конституційно-правові санкції, закріплені в конституціях Німеччини, Франції, Польщі.

Зазначено, що в Польщі є спеціальний суб'єкт – Державний Трибунал, який притягає до конституційної відповідальності таких деліквентів: 1) Президент Польщі; 2) Голова Ради Міністрів; 3) члени Ради Міністрів; 4) Голова Національного банку Польщі; 5) Голова Вищої палати контролю; 6) члени Національної ради з питань телебачення і радіомовлення; 7) особи, яким Голова Ради Міністрів доручив управління міністерством; 8) Головнокомандувач Збройних Сил. Виділено види конституційно-правових санкцій, які може застосовувати Державний Трибунал та охарактеризовано процедуру притягнення до конституційної відповідальності деліквентів Державним Трибуналом.

Розкрито роль Конституційного Трибуналу Польщі як самостійного суб'єкта застосування певних видів конституційно-правових санкцій, а також висвітлено його роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами.

Виділено та охарактеризовано такі три процедури розгляду питання конституційності політичних партій: 1) ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті або платформі (програмі) політичної партії; 2) ситуації, коли політична партія зареєстрована, відбувається внесенням змін

до її статуту, але ці зміни не сумісні з принципами демократії; 3) ситуації, коли мова йде про зареєстровану політичну партію, але в процесі її функціонування виникають сумніви в тому, чи відповідають її цілі та діяльність Конституції Польщі.

Виділено та охарактеризовано систему джерел конституційного права України, в яких містяться конституційно-правові санкції: Конституція України; закони України (в тому числі – міжнародні договори України, регламенти, що затверджені Законом України). Охарактеризовано роль рішень Європейського суду з прав людини в розвитку Конституції України та законів України, які містять конституційно-правові санкції. Класифіковано конституційно-правові санкцій в Україні: за основними інститутами конституційного права; за суб'єктами конституційно-правової відповідальності; залежно від юридичної природи суб'єктів як учасників відносин конституційно-правової відповідальності.

Охарактеризовано люстрацію в Естонії, Латвії, Литві, Німеччині та інших державах-учасниках ЄС, а також в Україні.

Дістали подальшого розвитку ідеї щодо обмеження конституційних прав людини і основоположних свобод в Україні та державах-учасниках ЄС: застосування таких конституційно-правових санкцій, як заборона реєстрації політичної партії, обмеження доступу до участі в управлінні державними справами покликані захистити конституційні цінності, але обмеження цих прав і свобод людини і громадянина не може бути свавільним і має бути сумісним з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Запропоновано зміни та доповнення до законодавства України: пп. 22 ст. 92 та ст. 80 Конституції України; п. 8 ст. 37 Конституції Автономної Республіки Крим; ст.ст. 3, 5, 11, 23 Закону України «Про політичні партії в Україні», ст. 38 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»; в законі України «Про очищення влади» передбачити, що люстрація носить індивідуальний характер, а

також з мети люстрації виключити таку ціль, як «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» через те, що вона не охоплюється поняттям «люстрація».

Аргументовано необхідність розробки закону України про очищення влади (люстрацію) на деокупованій та реінтегрованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Результати цього дисертаційного дослідження оприлюднено в 3-х наукових статтях, які опубліковано у наукових фахових виданнях України, 5-ти тезах доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Ключові слова: цінності, конституційні цінності, суспільство, держава, публічна влада, охорона конституції, відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність, конституційна відповідальність, політична відповідальність, конституційний делікт, деліквент, санкція, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, політична партія, відмова у реєстрації політичної партії, імпічмент, дострокове припинення повноважень, резолюція недовіри, припинення повноважень, неконституційність нормативно-правового акту, скасування рішення, недовіра голові місцевої державної адміністрації, зупинення рішення органу місцевого самоврядування, відкликання депутата, люстрація, обмеження прав людини, обмеження права на участь в управлінні державними справами, обмеження політичних прав.

SUMMARY

Grygorenko A.S. Sanctions as a measure of constitutional liability in Ukraine and EU member states. – *Qualifying scientific work on the rights of manuscript.*

The thesis for obtaining the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 081 – “Law” (08 – “Law”). – Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko Kyiv National University. – Kyiv, 2025.

The dissertation research develops theoretical principles of sanctions as a measure of constitutional and legal liability, proposals for improving their constitutional and legal foundations in Ukraine, taking into account the experience of the member states of the European Union.

The author highlights the main periods of the genesis of constitutional and legal liability, their characteristic features; the formation and development of sanctions as a measure of constitutional liability and the characteristic features of these periods; the formation and development of sanctions in the context of the genesis of the national system of constitutional law and the characteristic features of these periods.

The attention is focused on the object of constitutional and legal liability, the values enshrined in the constitutions of the member states of the EU (Germany, France, Poland, etc.) and in the Constitution of Ukraine are analyzed, the role of constitutional and legal liability in their protection and sanctions as its measure are characterized. It is noted that the sanctions of constitutional and legal liability should be proportionate and ensure the “defensive capacity of democracy” (a democracy that is ready to defend itself).

The following features of constitutional and legal liability are highlighted: it is a type of social liability; the object is values that are regulated and protected by the constitution and laws that develop the provisions of the constitution; a constitutional tort; the subjects are the state, state authorities, local self-government bodies, their

officials, civil society institutions, political parties, citizens (subjects), foreigners, stateless persons, refugees; the subjective rights and obligations of delinquents determine the content of tortious constitutional and legal relations; it has a positive (prospective) and negative (retrospective) meaning; grounds for occurrence: retrospective liability – legal fact of constitutional tort of a subject of constitutional legal liability, prospective – legal fact of acquiring the status of a subject of constitutional legal responsibility; not always accompanied by the further application of political liability; coercion comes from the state; the consequences for the offender are defined in the constitutional legal sanction; its grounds may be the subject of consideration in court.

The dissertation also highlights the following features of political liability: non-compliance or violation is not a mandatory condition for its application – not alone political liability occurs in the absence of any non-compliance or violation; grounds for application – none; has a subjective nature; can be applied as the main one and can be applied with additional liability – constitutional legal, criminal, administrative, disciplinary; coercion from the state – none; main means – elections; the grounds of political liability cannot be the subject of consideration in a national court and an international judicial institution.

The author's definition of the concept of constitutional and legal liability is formulated - this is a type of social liability that involves the encouragement by civil society and the state of positive behavior or actions of a subject of constitutional and legal relations, the result of which is the affirmation and provision of values that are regulated and protected by the constitution and laws, or a negative reaction of the state to a constitutional tort in the manner established by the constitution and laws of the state. The author's definition of the sanction of constitutional and legal liability is also formulated – these are the limits and forms of application of constitutional liability, determined by the constitution and laws of the state.

The classification of sanctions of constitutional and legal liability existing in the science of constitutional law has been improved: the classification criterion “source of law containing a constitutional and legal sanction”: a) sanctions contained in the Constitution of Ukraine; b) sanctions contained in the laws of Ukraine; “subject to which constitutional and legal sanctions are applied”: a) sanctions applied to the state; b) sanctions applied to state authorities; c) sanctions applied to local self-government bodies; d) sanctions applied to officials and employees of state authorities, local self-government bodies; e) sanctions applied to political parties; e) sanctions applied to civil society institutions; f) sanctions applied to a person and a citizen; “subject applying constitutional and legal sanction”: a) the Ukrainian state; b) state authorities, their officials; c) territorial communities, local self-government bodies, their officials; d) bodies and officials of the Autonomous Republic of Crimea; e) civil society; “procedure when considering a case on a constitutional tort in which a constitutional and legal sanction is applied”: a) judicial; b) extrajudicial (arbitration; quasi-judicial).

Lustration is classified: by the criterion “source of consolidation”: a) lustration, enshrined in the Law of Ukraine “On Restoring Trust in the Judicial Power in Ukraine”; b) lustration, enshrined in the Law of Ukraine “On Purification of Power”; by the criterion “subject to which lustration is applied”: a) judges of courts of general jurisdiction; b) persons who participated in the management of state affairs and who, by their decisions, actions or inaction, carried out measures (and/or contributed to their implementation) aimed at the usurpation of power by the President of Ukraine Viktor Yanukovich, undermining the foundations of national security and defense of Ukraine or unlawful violation of human rights and freedoms; c) persons who were elected and worked in leading positions of the Communist Party of the Soviet Union, the Communist Party of Ukraine, the Communist Party of another union republic of the former USSR starting from the position of secretary of the district committee and above; were elected and worked in leading positions starting from the position of secretary of the Central Committee of the LKSMU and above; were full-time

employees or covert agents in the KGB of the USSR, the KGB of the Ukrainian SSR, the KGB of other union republics of the former USSR, the Main Intelligence Directorate of the USSR Ministry of Defense, graduated from higher educational institutions of the KGB of the USSR (except for technical specialties); according to the criterion “goal”: 1) increasing the authority of the judiciary of Ukraine; 2) increasing the trust of the people of Ukraine in the judicial branch of government; 3) restoring legality and justice; 4) protecting and promoting democratic values, the rule of law, and human rights in Ukraine.

We have further developed the idea of the role of the constitutional court of the state as an independent subject of applying certain types of constitutional and legal sanctions, and its role in the application of constitutional and legal sanctions by other subjects, as well as the approach to reasonable time limits for proceedings on the compliance of the constitution of a member state of the Council of Europe with the provisions of the laws of the state that limit the right of a citizen to participate in the management of state affairs.

Regarding the approach to the implementation of the decisions of the European Court of Human Rights “in lustration cases”, it is stated that the adoption of only individual measures is not a basis for not adopting general measures, the decision of the European Court of Human Rights is implemented if both individual and general measures are taken in total. If the state has adopted only individual measures, but has not adopted general measures, the decision of the European Court of Human Rights is not implemented, as well as if only general measures are adopted, but have not adopted individual measures.

It has been established that, unlike the Constitution of Germany and the Constitution of France, the text of the Constitution of Poland contains the legal term “constitutional liability” (“zposługiwać konstytucyjna”).

The constitutional and legal sanctions enshrined in the constitutions of Germany, France, and Poland have been identified and characterized. It is noted that in Poland

there is a special entity – the State Tribunal, which brings to constitutional liability the following offenders: 1) the President of the Republic; 2) the Chairman of the Council of Ministers; 3) members of the Council of Ministers; 4) the Chairman of the National Bank of Poland; 5) the Chairman of the Supreme Audit Office; 6) members of the National Council for Television and Radio Broadcasting; 7) persons entrusted by the Chairman of the Council of Ministers with the management of the ministry; 8) the Commander-in-Chief of the Armed Forces. The types of constitutional sanctions that the State Tribunal can apply are highlighted and the procedure for bringing to constitutional liability of offenders by the State Tribunal is described. The role of the Constitutional Tribunal of Poland as an independent entity for the application of certain types of constitutional sanctions is revealed, and its role in the application of constitutional sanctions by other entities is also highlighted.

The following three procedures for considering the issue of the constitutionality of political parties are identified and characterized: 1) situations where, when considering an application for registration of a political party, there are doubts about the constitutionality of the goals or activities set out in the charter or platform (program) of the political party; 2) situations when a political party is registered, changes are made to its charter, but these changes are not compatible with the principles of democracy; 3) situations when we are talking about a registered political party, but in the process of its operation, doubts arise as to whether its goals and activities comply with the Constitution of Poland.

The system of sources of constitutional law of Ukraine, which contain constitutional and legal sanctions, is identified and characterized: the Constitution of Ukraine; laws of Ukraine (including international treaties of Ukraine, regulations approved by the Law of Ukraine). The role of decisions of the European Court of Human Rights in the development of the Constitution of Ukraine and laws of Ukraine, which contain constitutional and legal sanctions, is described. Constitutional and legal sanctions in Ukraine are classified: by the main institutions of constitutional

law; by subjects of constitutional and legal liability; depending on the legal nature of subjects as participants in relations of constitutional and legal liability.

Lustration in Estonia, Latvia, Lithuania, Germany and other EU member states, as well as in Ukraine, is examined.

Ideas on the restriction of constitutional human rights and fundamental freedoms in Ukraine and EU member states were further developed: the application of such constitutional and legal sanctions as the ban on the registration of a political party, the restriction of access to participation in the management of state affairs are designed to protect constitutional values, but the restriction of these rights and freedoms of man and citizen cannot be arbitrary and must be compatible with the norms of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Amendments and additions to the legislation of Ukraine are proposed: clause 22 of article 92 and article 80 of the Constitution of Ukraine; clause 8 of article 37 of the Constitution of the Autonomous Republic of Crimea; articles 3, 5, 11, 23 of the Law of Ukraine “On Political Parties in Ukraine”, article 38 of the Law of Ukraine “On the Status of Deputies of Local Councils”; in the Law of Ukraine “On the Purification of Power” to provide that lustration is of an individual nature, and also to exclude from the purpose of lustration such a goal as “preventing from participation in the management of state affairs persons who, by their decisions, actions or inaction, carried out measures (and/or contributed to their implementation) aimed at the usurpation of power by the President of Ukraine Viktor Yanukovich, undermining the foundations of national security and defense of Ukraine or unlawful violation of human rights and freedoms” due to the fact that it is not covered by the concept of “lustration”. The need to develop a law of Ukraine on the purification of power (lustration) in the deoccupied and reintegrated territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol is argued.

The results of this dissertation research have been published in 3 scientific articles published in scientific professional publications of Ukraine, 5 abstracts of reports at international scientific conferences.

Keywords: values, constitutional values, society, state, public authority, protection of the constitution, liability, social liability, legal liability, constitutional liability, political liability, constitutional tort, delinquent, sanction, President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, local state administrations, political party, refusal to register a political party, impeachment, early termination of powers, resolution of no confidence, termination of powers, unconstitutionality of a regulatory legal act, annulment of a decision, no confidence in the head of a local state administration, suspension of a decision of a local self-government body, recall of a deputy, lustration, restriction of human rights, restriction of the right to participate in the management of state affairs, restriction of political rights.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук

1. Григоренко А.С. Генеза поняття конституційної відповідальності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 4. С. 51-57. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/9.pdf>.
2. Григоренко А.С. Заборона політичної партії як санкція конституційно-правової відповідальності у Федеративній Республіці Німеччина. Право.UA. 2024. №3. С.13-20. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2024-3/Pravo_ua_2024_3_013.pdf.
3. Григоренко А.С. Загальна характеристика видів конституційних санкцій. Наше Право. 2024. №3. С. 27-34. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-3/NP_2024_3_027.pdf.

Матеріали науково-практичних конференцій

4. Григоренко А. Реформування конституційного законодавства в Україні під впливом міжнародних зобов'язань. *Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 32-34. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Collection_KNU_23-06-23.pdf.

5. Григоренко А. Формула прав людини. Історичний розвиток і юридичне утвердження. *Принцип поваги до людської гідності в умовах збройної агресії*: матеріали. Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (11 грудня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 25-27. URL: https://drive.google.com/file/d/1zRL6LJppkyN_iMW5maD2-GVBtXb0zvUS/view.

6. Григоренко А. Санкції як міра конституційної відповідальності. Міжнародна наукова конференції до Дня Конституції України. *Цінність Конституції України в сучасних умовах*: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (20 червня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. С. 38-40. URL: https://drive.google.com/file/d/1xeNczX_SUDNIptXSKiK8-fb_OQNNudZA/view.

7. Григоренко А. Роль Конституційного Суду України в захисті прав і свобод громадян України. *Життя людини як конституційна цінність в сучасних умовах*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (12 грудня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2025. URL: <https://law.knu.ua/kafedra/konstytutsijnoho-prava/>.

8. Григоренко А. Розпуск парламенту як санкція конституційної відповідальності в Україні та Європі. *Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу» (XVII Тодиківські читання): матеріали Міжнародної наукової конференції (14 листопада 2024 р.). Харків. С. 222-223.*

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА САНКЦІЙ	14
1.1. Генеза конституційно-правової відповідальності та санкцій як її міри	14
1.2. Поняття конституційно-правової відповідальності та санкцій	36
1.3. Види санкцій конституційно-правової відповідальності	61
Висновки до розділу 1.	87
РОЗДІЛ II. САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДЕЯКИХ ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	99
2.1. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності в Федеративній Республіці Німеччина	99
2.2. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності у Французькій Республіці	125
2.3. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності в Республіці Польща	137
Висновки до розділу 2.	151
РОЗДІЛ III. САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	156
3.1. Конституційно-правові санкції в Україні: джерела закріплення та види	156
3.2. Люстрація в Україні	179
Висновки до розділу 3.	187
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток українського державотворення, правотворення та конституційні процеси, які їх супроводжують, вплив на них інтеграції України до Європейського Союзу, збройної агресії Російської Федерації проти України актуалізували проблематику санкцій як міри конституційно-правової відповідальності.

В доктрині конституційного права триває дискусія щодо ознак санкцій конституційно-правової та політичної відповідальності, форм і міри їх застосування, джерел закріплення, нових та традиційних правових примусів і заохочень, кола суб'єктів, до яких вони застосовуються, кола суб'єктів, які їх застосовують тощо. Унормування в 2014 році в Україні люстрації та процедури її застосування (до 2014 року на відміну від Естонії, Латвії, Литви, Німеччини, Польщі та інших держав-учасниць ЄС інститут люстрації був не відомий для України) поглибило дискусії щодо її правової природи, мети застосування, ролі в забезпеченні цінностей, які утверджує і захищає конституційне право та унормовує Конституція України і інші акти законодавства, що розвивають її положення, співвідношення з політичною цензурою тощо. Також в результаті застосування низки конституційно-правових санкцій обмежується конституційне право громадянина на участь в управлінні державними справами, а відтак потребує поглиблення наукова дискусія щодо критеріїв оцінки пропорційності застосування тієї чи іншої конституційно-правової санкції.

Практична необхідність дослідження конституційно-правових санкцій зумовлена необхідністю підвищення ефективності захисту та охорони конституційних цінностей, вдосконалення законодавства, яке визначає основи конституційно-правової відповідальності в Україні, практики його застосування з огляду на інтеграцію України з ЄС, а також на прийняття рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України

(«Денісов проти України», «Полях та інші проти України», «Самсін проти України» та ін.), розробки нового законодавства України, в якому б були передбачені конституційно-правові санкції для суб'єктів, які вчинили конституційний делікт на тимчасово окупованих територіях України.

Таким чином, дослідження санкцій як міри конституційної відповідальності в Україні та державах-учасниках ЄС має і теоретико-методологічну, і практичну значущість.

Науково-теоретичним підґрунтям цієї роботи є праці вчених: Ю. Барабаша, Н. Батанової, Ю. Бисаги, Д. Белова, О. Васильченко, В. Гомоная, Л. Дешко, І. Дробуш, Є. Зверховського, І. Жаровської, З. Кравцової, О. Кудрявцевої, Я. Ленгер, О. Лотюк, О. Мельник, Л. Моравського, Н. Мішиної, Л. Наливайко, В. Погорілка, О. Совгирі, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, В. Федоренка, Є. Черняк, Ю. Шемшученка, О.Щербанюк, Н. Шукліної та ін.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є вироблення теоретичних засад санкцій як міри конституційно-правової відповідальності, пропозицій щодо вдосконалення їх конституційно-правових основ в Україні з врахуванням досвіду держав-учасниць Європейського Союзу.

Для досягнення зазначеної мети визначено такі дослідницькі задачі:

- виділити основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси;
- виділити основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих періодів;
- виділити ознаки конституційно-правової відповідальності, політичної відповідальності, сформулювати авторське визначення поняття конституційно-правової відповідальності, санкції конституційно-правової відповідальності;

- розробити авторську класифікацію санкцій конституційно-правової відповідальності;
- виділити та охарактеризувати санкції конституційної відповідальності, що закріплені в Конституції Німеччини, в Конституції Франції, Конституції Польщі;
- виділити та охарактеризувати санкції як міри конституційно-правової відповідальності в Україні;
- розробити пропозиції з вдосконалення конституційно-правових основ санкцій як міри конституційної відповідальності в Україні з врахуванням досвіду держав-учасниць Європейського Союзу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають при застосуванні форм і міри конституційно-правової відповідальності, що визначені конституцією та законами держави.

Предметом дослідження є санкції як міра конституційної відповідальності в Україні та країнах-учасниках ЄС.

Методи дослідження. Методологічною основою проведеного дисертаційного дослідження є загальні методи наукового пізнання та такі, що застосовуються в юридичній науці (методи аналізу і синтезу; формально-логічний; порівняльно-правовий та ін.). Зокрема, завдяки застосуванню історико-правовому методу досліджено еволюцію ідеї кровної помсти *talio*, відповідальності суб'єкта, наділеного владою, до конституційно-правової відповідальності, а також виявлено основні періоди становлення та розвитку конституційно-правової відповідальності, санкцій як міри конституційної відповідальності, зокрема, і в контексті генези національної системи конституційного права (підрозділ 1.1). Історико-порівняльний метод дозволив дослідити еволюцію цілей заохочення, покарання, порівняти юридичну відповідальність, конституційну відповідальність, санкції в різні історичні періоди (підрозділ 1.1.). Системно-структурний метод застосовано під час

проведення класифікації конституційно-правових санкцій. Методи аналізу і синтезу дозволили обґрунтувати визначення понять конституційно-правової відповідальності та санкцій (підрозділ 1.2), логіко-семантичний метод – поглибити загальний понятійно-дефініційний апарат (розділи 1–3). За допомогою формально-логічного методу проведено аналіз взаємозв'язку санкцій конституційної відповідальності та ефективного захисту цінностей, унормованих Конституцією України, аналіз законодавства держав-учасниць ЄС з метою розробки пропозицій з вдосконалення конституційно-правових основ санкцій як міри конституційної відповідальності в Україні (розділи 2–3). Порівняльно-правовий метод дозволи проаналізувати положення законодавства України та країн-учасниць ЄС (підрозділ 1.2, розділи 2–3). Для дослідження застосування люстрації в Україні використовувався структурно-логічний метод (підрозділ 3.2).

В процесі дослідження використовувалися пам'ятки права (руська Правда та ін.), Конституції УРСР та закони, які розвивали їх положення, Конституція України та держав-учасниць ЄС, законодавство, яке розвиває положення конституцій, рішення Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та конституційних судів зарубіжних країн.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням теоретичних засад санкцій як міри конституційної відповідальності. В ній висунуто низку положень, які є новими в концептуальному плані, а також ті, які мають прикладний характер.

вперше:

- виділено основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси; становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих

періодів; становлення та розвитку санкцій в контексті генези національної системи конституційного права та характерні риси цих періодів;

- виділено такі ознаки конституційно-правової відповідальності: є видом соціальної відповідальності; об'єктом є цінності, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, що розвивають положення конституції; конституційний делікт; суб'єктами є держава, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадяни (піддані), іноземці, особи без громадянства, біженці; суб'єктивні права та обов'язки деліквентів визначають зміст деліктних конституційно-правових відносин; має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення; підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності; не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності; примус походить від держави; наслідки для правопорушника визначені в конституційно-правовій санкції; її підстави можуть бути предметом розгляду в суді; виділено такі ознаки політичної відповідальності: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може застосовуватись з додатковою відповідальністю – конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави – відсутній; основні засоби – вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі;

- сформульовано авторське визначення поняття конституційно-правової відповідальності – це вид соціальної відповідальності, що передбачає заохочення громадянським суспільством і державою позитивної поведінки чи діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідком яких є утвердження і забезпечення цінностей, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, або негативну реакцію держави на конституційний делікт в порядку, встановленому конституцією та законами держави; санкції конституційно-правової відповідальності – це межі і форми застосування конституційної відповідальності, визначені конституцією та законами держави;

- сформульовано класифікацію люстрації: за критерієм «джерело закріплення»: а) люстрація, закріплена Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; б) люстрація, закріплена Законом України «Про очищення влади»; за критерієм «суб'єкт, щодо якого застосовується люстрація»: а) судді судів загальної юрисдикції; б) особи, які брали участь в управлінні державними справами і які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підбив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини; в) особи, які були обрані і працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище; були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей); за критерієм «мета»:

1) підвищення авторитету судової влади України; 2) підвищення довіри народу України до судової гілки влади; 3) відновлення законності і справедливості; 4) захист та утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні;

- запропоновано ідею, що конституційно-правові санкції покликані захистити конституційні цінності, забезпечити обороноздатність демократії (здатність демократії захистити саму себе);

- запропоновано пп. 22 ст. 92 Конституції України викласти в такій редакції: «засади конституційно-правової, цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них»; статтю 80 Конституції України викласти в такій редакції: «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України несуть конституційно-правову відповідальність»; п. 8 ст. 37 Конституції Автономної Республіки Крим доповнити абзацом другим в такій редакції: «При висловленні недовіри Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим або окремим членам Ради міністрів Автономної Республіки Крим одночасно вносяться нові кандидатури Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим або окремого члена Ради міністрів Автономної Республіки Крим та відбувається голосування».

Розроблено пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законів України: 1) ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» доповнити такими обмеженнями, як «демократичний порядок», «існування України як держави» та нормою права, відповідно до якої забороняється діяльність політичних партій, які носять антиконституційний характер; в ст. 3 закріпити норми права, відповідно до яких до діяльності політичної партії відноситься діяльність політичної партії, голови партії та інших

вищих керівних органів партії; дії місцевих організацій партії та рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії, якщо політична партія схвалила їх, здійснює бездіяльність або відсутня відповідь; в ст. 11 цього закону закріпити норми права, відповідно до яких політична партія не підлягає реєстрації поки не буде розглянуто питання її конституційності у ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті; призупиняється внесення змін до статуту політичної партії уповноваженим органом державної влади в ситуації, коли ці зміни несумісні з принципами демократії; призупиняється діяльність зареєстрованої політичної партії, якщо в процесі її функціонування виникають сумніви чи відповідають її цілі та діяльність Конституції України; в ст. 23 закріпити норму права, відповідно до якої конфісковане майно політичної партії використовується на благодійні цілі, які є суспільно корисними; 2) в ст. 38 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» внести зміни, якими передбачити, що відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою відбувається лише з ініціативи виборців і не включає його відкликання за ініціативи місцевої організації (осередку) політичної партії; 3) в законі України «Про очищення влади» передбачити, що люстрація носить індивідуальний характер; з мети люстрації виключити таку ціль, як «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» через те, що вона не охоплюється поняттям «люстрація».

удосконалено:

– наявну в науці конституційного права класифікацію санкцій конституційно-правової відповідальності: класифікаційний критерій джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція: а) санкції, які містяться в Конституції України; б) санкції, які містяться в законах України; суб'єкт, по відношенню до якого застосовуються конституційно-правові санкції: а) санкції, які застосовуються по відношенню до держави; б) санкції, які застосовуються по відношенню до органів державної влади; в) санкції, які застосовуються по відношенню до органів місцевого самоврядування; г) санкції, які застосовуються по відношенню до посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування; ґ) санкції, які застосовуються по відношенню до політичних партій; д) санкції, які застосовуються по відношенню до інститутів громадянського суспільства; е) санкції, які застосовуються по відношенню до людини і громадянина; суб'єкт, який застосовує конституційно-правову санкцію: а) Українська держава; б) органи державної влади, їх посадові особи; в) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи; г) органи і посадові особи Автономної Республіки Крим; ґ) громадянське суспільство; порядок, при розгляді справи про конституційний делікт в якому застосовується конституційно-правова санкція: а) судовий; б) позасудовий (арбітражний; квазісудовий);

– теоретичні підходи щодо розуміння правової природи люстрації, її мети;

дістало подальшого розвитку:

– уявлення про генезу ідеї юридичної відповідальності в конституційному праві;

– підходи щодо співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності, конституційно-політичної відповідальності;

- положення, згідно з яким санкції конституційної відповідальності покликані утверджувати і захищати цінності, які унормовує конституція держави та закони, що розвивають її положення;

- уявлення про роль конституційного суду держави як самостійного суб'єкта застосування певних видів конституційно-правових санкцій та його роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами, а також підхід щодо розумних строків проваджень щодо відповідності конституції держави-учасниці Ради Європи положень законів держави, які обмежують право громадянина на участь в управлінні державними справами;

- підхід щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини «у справах про люстрацію», а саме: вжиття лише заходів індивідуального характеру не є підставою для невжиття заходів загального характеру, рішення Європейського суду з прав людини є виконаним, якщо у сукупності вжито і заходи індивідуального характеру, і заходи загального характеру;

- уявлення про особливості конституційно-правових санкції в Німеччині, Франції, Польщі, люстрації – в Естонії, Латвії, Литві та інших державах-учасниках ЄС.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- науково-дослідній роботі – для подальшого аналізу видів конституційних санкцій, розроблення теоретичних та прикладних проблем встановлення санкцій в конституційному праві;

- нормопроектній та правотворчій діяльності – з метою розвитку основ конституційно-правової відповідальності;

- правозастосуванні – в ході вдосконалення практики застосування конституційних санкцій;

– навчальному процесі – під час підготовки робочих програм дисциплін, навчально-методичних матеріалів, навчальних посібників, підручників із конституційного права, спеціальних курсів з конституційної відповідальності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження були апробовані на: міжнародних наукових конференціях «Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення» (23 червня 2023 року, м. Київ), «Принцип поваги до людської гідності в умовах збройної агресії» (11 грудня 2023 року, м. Київ) «Цінність Конституції України в сучасних умовах» (20 червня 2024 року, м. Київ), «Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу» (XVII Тодиківські читання)» (14 листопада 2024 року, м. Харків), «Життя людини як конституційна цінність в сучасних умовах» (12 грудня 2024 року, м. Київ).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в 3-х наукових статтях, які опубліковано у наукових фахових виданнях України, 5-ти тезах доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, об'єднаних у вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (216 найменувань на 25 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінок, з них основного тексту – 203 сторінки.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА САНКЦІЙ

1.1. Генеза конституційно-правової відповідальності та санкцій як її міри

Конституційно-правова відповідальність отримує своє завершення у санкціях, які є формами і мірами її застосування, що визначаються Конституцією України та законами України. Серед вчених-конституціоналістів і практиків відсутня однастайність з питання співвідношення санкцій як міри конституційно-правової відповідальності [1-7] та санкцій як міри політичної відповідальності [8-10], особливих форм юридичної відповідальності, які передбачаються конституційно-правовими санкціями, критеріїв оцінки пропорційності санкцій [11-13], застосовуючи які держава, серед іншого, обмежує певні конституційні права громадянина тощо.

Необхідність дослідження генези конституційної відповідальності зумовлена тим, що це дозволяє виявити її юридичну природу, ознаки, принципи, закономірності розвитку, що є ключовим при відмежуванні політичної цензури та політичної відповідальності від конституційної відповідальності і відповідних санкцій. На практиці не поодинокі виникають правовідносини, що мають похідний від конституційної відповідальності характер, і правовідносини, що мають похідний характер від політичної відповідальності. Їх розмежування необхідне, наприклад, щоб визначити чи підлягає захисту в суді право деліквента на участь в управлінні державними справами чи ні, чи можуть бути підстави відповідальності предметом розгляду в суді (підстави конституційно-правової відповідальності можуть бути предметом розгляду в суді, в той час як підстави політичної відповідальності – ні).

Також це необхідно і для вдосконалення нормативно-правового регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина, адже не поодинокими наслідками застосування конституційних санкцій є позбавлення права обіймати політичні посади (крім виборних) на певний строк, і для розвитку нових інститутів, наприклад, люстрації, розширення або звуження кола суб'єктів, до яких можуть застосовуватися конституційні санкції, і при запровадженні нових видів конституційної відповідальності в умовах повоєнного відновлення України тощо.

Таким чином, в цьому підрозділі дисертаційного дослідження будуть виділені основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси, а також основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих періодів.

Вчений В. Л. Федоренко слушно зазначає, що юридична відповідальність у конституційному праві виникла раніше, ніж конституційно-правова [14, с. 139].

Пропонуємо далі побудувати дослідження, застосовуючи два підходи: 1) від зародження ідеї, яка дотична до конституційної відповідальності і є її праобразом, до закріплення конституційної відповідальності в писаних джерелах права і її подальший розвиток; 2) від закріплення конституційної відповідальності в писаному джерелі права (імпічмент в Англії 1376 р.) і до сьогодні. Також пропонується надати історичний зріз та особливості кожного періоду в контексті зародження та розвитку юридичної (конституційної) відповідальності.

Вчені однастайні в думці, яка наразі є загальновідомою: перші ознаки системи юридичної відповідальності можна віднайти в системі кровної помсти, відомій як таліон (talio) у Межиріччі. Це відображало тодішню ідею справедливої відповідальності. Принцип таліону, знайомий давньоєврейському праву, також зустрічається в книгах Старого Заповіту:

«Око за око, зуб за зуб». Однак уже в Нагірній проповіді Ісус Христос відкидає принцип таліону, закликаючи людей не чинити опір злу, а «підставляти іншу щоку». Тобто фактично мова йде про нові правові примуси та заохочення (замість традиційних), через які опосередковувалась би юридична відповідальність як важливий елемент забезпечення дієвості чинних правил поведінки.

З історико-правового погляду це була природна реакція на неефективну систему кровної помсти після розпаду родоплемінних общин. Вона, кровна помста, не була ефективним елементом механізму забезпечення дієвості чинних правил поведінки, а навпаки була бар'єром в розвитку нових правових примусів і заохочень, через які він опосередковувався.

Відомо, що ще в Стародавньому Єгипті існувала достатньо розвинена правова система, хоча жодного повного зводу законів дотепер і не збереглося. Аргументами такого твердження можуть слугувати, між іншим, такі: «Палермський камінь», плита з чорного базальту, що містить висічені записи про періоди історії Єгипту в кілька століть (починаючи з додинастичного часу) та економічну, військову, релігійну політику тощо; правова система базувалася на принципі повного авторитаризму володаря – фараона; фараони в часи піднесення держави були законотворцями (Хеопс, Пепі II, Хатшепсут, Тутмос III, Сеті I, Рамзес II та Рамзес III). Зокрема, до нашого часу збереглося декілька декретів фараона Сеті I щодо храму Осіріса. В цих декретах було в письмовій формі закріплено суворі покарання за розкрадання надбань храму.

Так, якщо жрець, який згідно з усталеною ієрархією де-факто був другою людиною в державі, наприклад, привласнював майно, то наслідком для такого вчинку було зазнати юридичної відповідальності [20]. Інший приклад – якщо чиновник вдавався до хабарництва – його звільняли, знижували у соціальному статусі до рівня селянина.

З огляду на природу декретів фараона як основних законів у державі, за відсутності конституційних актів як таких *in facto*, можемо констатувати, що в цих джерелах права містились перші праобрази конституційних санкцій [20]. Тобто декрети фараона були фактично джерелом права, в якому визначалися заходи, що застосовувалися до особи – праобраз конституційно-правових санкцій.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що у Стародавньому світі були такі праобрази основних ознак конституційної відповідальності: відповідальність мала позитивне і негативне значення; відповідальність була наслідком правопорушення, що міститься в декреті фараона; об'єкт делікту – право власності, публічна влада, життя і здоров'я людини та ін.; має політико-правовий характер, оскільки настає за порушення суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням влади жерцем, чиновником; наявність особливого суб'єкта відповідальності – жрець, чиновник; інстанція, перед якою ніс відповідальність жрець, чиновник – фараон; юридичні факти – передбачені звичаями чи санкціоновані фараоном причини чи наслідки діяльності або поведінки жерця, чиновника, що зумовлюють делікт. Акцентуємо увагу, що подібні праобрази ознак конституційної відповідальності характерні і після руйнування родо-племінної системи суспільства.

Після розпаду родоплемінного ладу та зникнення кровної помсти римське право встановило систему *obligations ex delicto* – попередник цивільної відповідальності. “*Delictum*” походить від латинських слів “*de*” та “*licere*” і означає «недозволений делікт». У цей період римське право сформувало основні положення про відповідальність саме як негативну і засуджувану реакцію суспільства і держави на правопорушення (делікт) та суб'єкта, який його вчинив (презюмувалося, що його вчинення було свідомим). Також саме в цей період почав застосовуватися термін «конституція», який наразі є загальноживаним і застосовується на

позначення основного закону держави. Цей термін походить від латинського слова “constitution” для постанов і розпоряджень, зокрема, актів імператорів часів Стародавнього Риму (*constitutiones principis: edicta, mandata, decreta, rescripta*).

З історії Стародавнього світу залишилося багато прикладів уживання терміна «конституція» (аналог давньогрецького *πολιτεία* – «політія» або «політея») для позначення нормативно-правових актів важливого державного значення, зокрема, актів, що їх видавали державці з метою проведення кодифікації права та інших важливих питань [20]. Загальновідомою є «Афінська політія» – трактат про державний устрій Стародавніх Афін, частина великої праці Арістотеля. Вона містить в собі історію та опис ладу не менше як півтори сотні грецьких, варварських держав і є джерелом, досліджуваним нами в цій дисертаційній роботі [15]. В ній, між іншим, йде мова про повноваження посадових осіб міст-держав (архонт, полемарх), порядок зміни одного виду влади іншим, про роль ради, реформи ареопагу – верховного судового й урядового контролюючого органу Стародавніх Афін тощо. Ці факти дають нам змогу стверджувати, що відбулось зародження ідеї справедливого суду, обов’язковості притягнення до юридичної відповідальності, мірою якої були ті чи інші санкції, які є праобразами конституційно-правових санкцій.

Варто зазначити, що загалом правова система Стародавнього Риму є найпоширенішою правовою системою сьогодні *a dato*. Вона становить науковий інтерес в контексті юридичної відповідальності в конституційному праві, адже їй була відома відповідальність осіб, наділених владою.

Історичне значення римського права полягає також в латинській юридичній термінології в багатьох правових системах. Римське право вплинуло на них (включно із загальним правом). Юридична термінологія

постійно перебуває в полі досліджень вчених-конституціоналістів, науковців, які проводять свої дослідження в інших галузях права.

Загальновідомо: римське право також надало людству правову систему, яка застосовувалася в більшій частині Західної Європи до кінця XVIII ст. Так, в Німеччині, наприклад, практика римського права зберігалася довше під час Священної Римської імперії (963-1806), та навіть зараз у новітній час простежуються певні ідеї-засновки (фундаментальні ідеї) тієї пори, які свого часу були викладені в працях Рудольфа фон Єринга «Боротьба за право» [20]. Отже, у такий спосіб римське право послужило основою для правової системи держав всієї Західної Європи, а також більшості держав, які були колоніями цих держав. Окрім вищезазначених держав, римське право також безпосередньо вплинуло на англійське та американське загальне право (правнича термінологія, такі загальновідомі принципи, як: *stare decisis*, *culpa in contrahendo*, *pacta sunt servanda*). Юриспруденція *Corpus Juris Civilis* вплинула, звісно ж, і на Східну Європу [20].

У канонічному праві для позначення важливих указів, що видавалися Папою Римським, дещо пізніше став широко використовуватися термін “*constitutio*”. Наразі такі важливі укази називаються Апостольські конституції – це найурочистіша форма юридичного документа, виданого Папою Римським від свого імені. Їх особливість полягає в тому, що часто видані як булли, вони стосуються переважно лише серйозних доктринальних питань [20]. З 1911 року саме вони використовуються для створення єпархій, провінцій. Найважливіші документи були оприлюднені як «конституції», зокрема Кодекс канонічного права, і цим підкреслювалась вагомість цих документів. Одним із останніх таких актів є Апостольська конституція «У сопричасті церков», про порядок Римського вікаріату (6 січня 2023 р.) [16].

Такі юридичні факти, як зрада, заколот, змова, опір владі, богохульство, чаклунство тощо спочатку не були передбачені римським правом як такі, за які передбачалась юридична відповідальність, але згодом вони були віднесені до «публічних правопорушень», а кваліфікацію діянь особи та визначення покарання здійснювали спеціальні суб'єкти – магістрати. Попри закони правителі Риму могли на свій розсуд визначати, що є діянням, за яке може настати покарання, і яке саме покарання застосувати (покарання було довільним).

Згодом одним з юридичних фактів, за які особа, наділена владою, притягалась до відповідальності, стало хабарництво та корупція. Так, відомо, що Марк Цицерон виступив з історичною промовою у 75 р. до н. е. у Римському Сенаті проти намісника Сицилії, який вимагав та привласнив предмети мистецтва. Гай Юлій Цезар запровадив покарання за підкуп, хабарі посадовцям. Намісникам в провінціях було заборонено отримувати золоті вінки від мешканців. Також загальновідомо, що в давньоримських «12 таблицях» (V ст. до н.е.) згадується про такий юридичний факт, як хабарі.

Що стосується люстрації, то за часів Давнього Риму це був релігійно-магічний обряд для захисту воїнів від хвороб і прощення гріхів людини, общини. Суть цього обряду полягала в тому, що жертвних тварин обводили по колу навколо воїнів і людей.

Отже, в цей період були такі праобрази основних ознак конституційної відповідальності: шляхом поділу правовідносин на публічні та приватні виокремлюються в самостійну групу публічно-правові відносини; об'єкт делікту тотожний об'єкту публічних правовідносин; перелік діянь, які носили публічний характер, санкції містилися в римському праві, але імператор міг на власний розсуд кваліфікувати будь-яке діяння як публічне і довільно визначати покарання за нього; кваліфікацію діянь особи та визначення покарання здійснювали

магістрати, імператор; суб'єкти – посадові особи, які були наділені владою, зокрема і жерці, і полководці, які ставали посадовими особами; юридичними фактами були корупція, хабарництво, підкуп виборців, присвоєння державного майна і коштів, підроблення грошей, участь у заборонених зборах, спекуляція продуктами, несплата податків; основними санкціями були: вигнання, тимчасове виселення, вислання з Рима з позбавленням громадянських прав, вислання на острови з повною ізоляцією, ув'язнення, штрафи, конфіскація, смертна кара, а додатковими – втрата мандата, припинення повноважень.

У феодальний період розвиваються такі ідеї: монарх не є єдиним суб'єктом, перед яким деліквент несе юридичну відповідальність; монарх теж може зазнати негативних наслідків в результаті своєї діяльності або поведінки, або з огляду на дії (вплив) об'єктивних обставин, що зумовлюють виникнення, зміну та припинення делікту; з'явилися перші конституційні статuti, які заклали підвалини конституційно-правової відповідальності; утверджується ідея, що «конституція» має визначати основи юридичної відповідальності, поміж тим і відповідальності осіб, які здійснюють державну владу, коло суб'єктів, щодо яких застосовується примус, та які несприятливі наслідки той або інший суб'єкт має понести; виникає концепція такої конституційно-правової санкції як імпічмент; відбувається розвиток такої ознаки праобразу конституційної відповідальності, як суб'єкт, перед яким деліквент несе відповідальність – ним стала Палата громад, яка присвоїла собі право судити королівських міністрів у Палаті лордів; паростки конституційно-правової відповідальності містились не лише в писаних джерелах права, а й в неписаних актах; з'явилась ідея існування основної санкції – припинення повноважень – та додаткової санкції (брати під варту, переслідувати) та порядку їх застосування.

Що стосується люстрації, то її розуміли як спеціальну ревізію володінь короля. Суб'єктами, які її здійснювали, були спеціально уповноважені особи. Мета такої люстрації полягала в оптимізації доходів з володінь короля і виділення частки цих доходів на утримання армії.

У пост феодальний період відбувалась боротьба буржуазії, що зароджувалася, проти свавілля аристократії і метрополії, формувалися нові підходи щодо заходів покарання для злочинців і заходів заохочення правомірної поведінки, належного виконання особами, які були наділені владою, своїх обов'язків. Чинником, який впливав на право цього періоду та, відповідно, на розвиток нових і традиційних правових примусів і заохочень, була також колоніальна боротьба.

Виникла і розвивалась ідея, відповідно до якої засоби правового захисту не можуть порушувати саме право, а можуть застосовуватися лише в його межах. Цей принцип був втілений у відомій «формулі права»: *“Nullum crimen, nulla poena, sine lege”* — «без закону немає ні злочину, ні покарання». Він став ключовим в подальшій інтерпретації дослідниками природи та змісту цього принципу як принципу юридичної відповідальності при обґрунтуванні теоретико-методологічних підходів до розуміння цього явища, розробці ефективних моделей застосування юридичної відповідальності на практиці. Також в цей період було започатковано дискусію щодо співвідношення понять «юридична відповідальність» та «правова відповідальність».

17 вересня 1787 р. конвент схвалив Конституцію США [17], яка, як загальновідомо, вступила в законну силу після ратифікації штатами 4 березня 1789 р. Вона стала першою в усьому світі писаною конституцією. В ній було закріплено такі конституційно-правові санкції: Президент, Віцепрезидент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпічменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини; Федеральні судді

можуть бути звільнені з посади відповідно до процедури імпічменту з боку конгресу; судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави, і тим самими визнавати недійсними закони конгресу і акти виконавчої влади.

3 вересня 1791 року Установчими зборами була прийнята перша Конституція Франції 1791 р. [18]. В ній було закріплено інститут контрасигнації; король звільнявся від політичної відповідальності, а на уряд навпаки покладалась політична відповідальність; Законодавчі Збори не могли бути розпущені. Аналіз Конституції Франції 1791 р. дозволяє виокремити такі види конституційно-правових санкцій: звільнення Королем міністрів; відставка уряду; скасування королівською владою розпорядження департаментської адміністрації; усунення чиновників департаментської адміністрації від посад. Таку санкцію, як розпуск парламенту цією Конституцією було заборонено застосовувати.

В Новий час з'являється ідея «юридичного факту». Так, Фрідріх Карл фон Савіньї у своїй праці «Система сучасного римського права» (1840-1849) зазначає, що він називає: «... юридичним фактом подію, яка спричиняє виникнення або припинення правовідносин» [19]. Тобто правопорушення з одного боку визначається як явище матеріального світу (матеріальний момент), з іншого – як відома абстракція (ідеальний момент), що має такі ознаки: 1) виражена в поняттях і судженнях; 2) закріплена в теорії права. Фрідріхом Карлом фон Савіньї не виділяються окремо як явища причини діяльності, наслідки діяльності деліквента, дії (вплив) об'єктивних обставин. Він їх охоплює одним терміном – «подія».

Це дає нам змогу стверджувати, що в даний період зароджується ідея юридичного факту як елементу складу юридичної відповідальності, що потім еволюціонувала до певного кола юридичних фактів, які стали юридичними фактами конституційного делікту, а юридичний факт

конституційного делікту став одним з елементів складу конституційно-правової відповідальності.

В подальшому з появою писаних конституцій в різних куточках світу інститут конституційної відповідальності розвивався, збільшувалось коло санкцій як міри конституційної відповідальності. Розвивався інститут люстрації, до якого в цьому дослідженні повернемося після аналізу розвитку конституційно-правової відповідальності та санкцій на теренах України.

Наразі акцентуємо увагу, що на кожному етапі розвитку суспільства та держави зароджувались і розвивались ідеї, які є прообразом конституційної відповідальності та санкцій як її міри.

Після Другої світової війни у державах Західної і Північної Європи все більше норм з'являлось в конституціях держав та в законодавстві, яке розвивало її положення, та які визначали основи конституційно-правової відповідальності. Особливість періоду після Другої світової війни полягала серед іншого і в тому, що отримала свій розвиток люстрація як обмеження права на участь в управлінні державними справами, а також права на роботу в сфері освіти. Такі обмеження стосувались колаборантів, які співпрацювали з фашистським та нацистським режимами. Згодом, в 70-80-х роках XIX ст. така санкція конституційної відповідальності, як люстрація, застосовувалась щодо функціонерів недемократичних режимів в державах Латинської Америки. Наприкінці 80-х років XIX ст. люстрація була передбачена національним законодавством низки постсоціалістичних держав, пострадянських країн. Але Україні до 2014 р. люстрація була «не відомою» – в Україні не було прийнято до 2014 року жодного закону, який би передбачав засудження комуністичного режиму та очищення влади [21, с. 554; 22-24].

Досліджуючи питання становлення та розвитку теорії конституційно-правової відповідальності на теренах України, вчена Н. Батанова пропонує

вести періодизацію таким чином: X – XVII ст. – зародження конституційно-правової відповідальності; поч. XVII ст. – поч. XX ст. – становлення конституційно-правової відповідальності; поч. XX ст. – 1990 р. – радянський період державно-правової відповідальності; відновлення незалежності України – 1996 р. – унормування конституційно-правової відповідальності; 28 червня 1996 р. – по сьогодні – сучасний стан конституційно-правової відповідальності [4, с. 12].

Інші науковці здебільшого виходять з того, що періодизація історії України зазнала мало суттєвих змін після «Історії України-Руси» Грушевського [25; 26]. З огляду на це, вчені починають дослідження еволюції тих чи інших понять з часів княгині Ольги та Володимира Красне Сонечко, але не звертаються при цьому до питання досвіду скіфів, сарматів, греків, інших народів на території України [25; 26]. Так, наприклад, не заперечуючи, що Київська Русь в чималій мірі запозичила елементи культури, державності та релігії у Східній Римській імперії або Візантії (*грец.* Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων), або що південні території України свого часу були частиною грецьких полісів, науковці не досліджують їх вплив на зародження юридичних категорій.

Якщо все ж таки датувати зародження української державності часом Київської Русі, перші зародки праобразу конституційної відповідальності знаходимо за часів віче (X-XI століття). Законодавча діяльність органів державної влади у той час була обмеженою, перевага надавалася звичаєвому праву. Найдавнішими документами Київської Русі є договори князів (міжнародні договори, договори між князівствами та договори між князями і громадою). Тобто були писані джерела права та норми звичаєвого права, які визначали основи відповідальності осіб, наділених владою. В цей час були і санкції, які можна вважати праобразом конституційних санкцій.

Наприклад, тодішня процедура відсторонення князя від влади нагадує сучасну процедуру відсторонення президента народом, яка існує в деяких країнах світу. Також, якщо врахувати, що віча подекуди використовувалися для заміни посадників та інших князівських чиновників, таку діяльність можливо назвати праобразом системи імпічменту для посадових осіб державної влади.

Отже, в цей період існували такі санкції: дострокове припинення здійснення влади; усунення від влади; висловлення недовіри, що має наслідком усунення з посади; усунення князя від влади.

Ідеї, що є праобразом конституційно-правової відповідальності та санкцій як її міри, містяться в Судебнику короля Казимира IV 1468 р., статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р., 1588 р. тощо.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Війську Запорозькому розвивалася ідея договірної державності, конституційної монархії. Договори періоду Гетьманщини є актами національно-конституційного характеру. Як загальновідомо, військо Запорозьке, українське державне утворення на території Наддніпрянщини, було юридично оформлене у 1649 році Зборівським договором як територія з особливими правами для козаків та деяких інших територій у складі Речі Посполитої; у 1654 році українські посланці підписали договір з Московською державою і Українська козацька держава стала автономним регіоном Московської держави.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. політико-правові відносини в межах Української автономії регулювалися договором, укладеним між Військом Запорозьким і Російською державою, так званими «Гетьманськими статтями». Цей договір був необхідний, між іншим, для розмежування повноважень між царським урядом та українським козацьким урядом, а також для визначення прав та обов'язків різних категорій українського суспільства.

Наступною важливою віхою українського конституціоналізму вчені вважають «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 р. Це був договір, укладений між обраним гетьманом П. Орликом, козацькою старшиною і козаками Війська Запорозького. Як політико-правовий акт «Пакти» використовувалися: для визначення взаємовідносин між гетьманом і козацькою старшиною – основними суб'єктами політичної системи Української козацької держави; як сукупність правових норм, що регулювали діяльність органів державної влади на випадок відвоювання лівого та правого берегів України у Московського царства та Польщі відповідно і створення єдиної держави – України; як сукупність правових та неправових норм, що регулювали діяльність органів державної влади [27].

Конституція Пилипа Орлика 1710 р. містила такі конституційні санкції: докір ясненьомому гетьману (ст. 6); подача справи до суду, якщо хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився (ст. 7).

У 1802 році Закон «Про заснування посади міністра» вперше законодавчо закріпив єдину конституційно-правову відповідальність урядовців перед Сенатом, вищим органом державної влади. У ньому зазначалося, що міністри зобов'язані звітувати перед Сенатом наприкінці року про стан справ у делегованих міністру відомствах. За такої умови міністри несуть відповідальність не тільки за власні дії, але й за зловживання і порушення закону, що відбуваються у підвідомчих їм органах. Звіт міністра перевірявся та розглядався Сенатом у присутності міністра та в разі несприятливого висновку міністр подавав у відставку.

Закон заклав основу для конституційної відповідальності, детально регламентувавши склад конституційних деліктів. Так, відповідно до цього закону Міністр несе відповідальність за перевищення своїх повноважень; за

недбалість; за зловживання своїми повноваженнями. Отже, йдеться про легалізацію конституційної відповідальності міністрів. З одного боку це було дуже прогресивним кроком на той час, але дуже складним явищем для реалізації на практиці з іншого – саме монарх все ще відігравав вирішальну роль у судовому розгляді справ урядовців.

Положення про взаємовідносини органів державної влади з імператорською владою та урядом були закріплені в Зводі основних державних законів, оприлюдненому 23 квітня 1906 року. Безвідповідальність монарха визначалась лише його особистою прерогативою і не поширюється на чиновників, які діяли за його наказом. На відміну від монарха посадові особи мали нести повну відповідальність за будь-які незаконні дії, які вони могли вчинити, зокрема і за вказівкою монарха. Згідно зі статтею 123 Основних законів Голова Ради міністрів, міністри та Головноуправляючі одноосібно окремо несли відповідальність за свої дії і розпорядження [28].

Хоча більшість європейських конституцій того часу надавали парламенту право застосовувати таку санкцію до міністра, як імпічмент, а втім, «Звод основних державних законів» не передбачав жодної відповідальності міністрів перед законодавчою владою: Державна дума та Державна рада мали лише непряме й обмежене право переслідувати міністрів і могли робити це лише з дозволу монарха.

Проект Української Народної партії «Основний Закон «Самостійної України» Спілки народу українського» 1905 року містив ідеї щодо підстав конституційно-правової відповідальності. Так, у ст.75 Проекту передбачена процедура імпічменту президента: «Коли б президент явно знехтував сей основний закон, то обидві хати і вищий касаційний суд утворюють із себе «народний суд», який мав би право усунути президента і призначити нові вибори» [29].

Нормами Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) було закріплено такі санкції: достроковий розпуск парламенту (ст. 32); висловлення недовіри міністру (ст. 57) [30].

У період радянського «конституціоналізму» після ліквідації УНР і ЗУНР та встановлення радянської форми держави у березні 1919 року ситуація у сфері конституційно-правової відповідальності кардинально змінилася: СРСР та федеративні республіки обрали тоталітарний метод управління, жорстку систему командно-адміністративного управління, не визнавали феномен конституційної держави та її інститутів у класичному розумінні, а отже, і такого феномену як конституційні цінності, охорона конституції, конституційно-правова відповідальність.

Перша радянська Конституція 1918 року заклала основні правила щодо конституційно-правової відповідальності парламентаріїв, які знайшли своє відображення в імперативному мандаті депутата. Згодом в програмі РКП (б), ухваленій на VIII з'їзді партії 18-28 березня 1919 року знайшло відображення право виборців відкликати депутатів [31]. Незважаючи на те, що Основний закон 1918 року гарантував це право виборцям, проте до 1922 року діяла стаття 57 Конституції, згідно якої депутати повинні були переобиратися кожні три місяці. З цього випливає, що у разі, коли виборці були незадоволені роботою депутата і намагались би застосувати таку конституційно-правову санкцію, як відкликання депутата – на практиці їм би не вистачило часу і вони могли б застосувати політичну відповідальність – не голосувати за того чи іншого кандидата в депутати.

Таким чином, незважаючи на законодавчі положення, можна зробити висновок, що на практиці застосування санкції «відкликання депутата» не відбувалося.

З наукового погляду, попри відсутність необхідності в реалізації права відкликання делегатів, той факт, що Конституція надає виборцям таке право, свідчить про виокремлення і закріплення такої конституційної санкції в джерелі права – конституції.

Конституцією 1924 року також передбачались санкції конституційної відповідальності [32]. В 1937 році було прийнято Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [33]. Він містив такі конституційні санкції: скасування Президією Верховної Ради Української РСР постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, рішень і розпоряджень обласних Рад депутатів трудящих у разі їх невідповідності законові; припинення Радою Міністрів Української РСР рішень обласних Рад депутатів трудящих, скасування рішень і розпоряджень виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, наказів та інструкцій Міністрів Української РСР; скасування вищестоящими виконавчими комітетами Рад депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих виконавчих комітетів і припинення рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих; скасування вищестоящими Радами депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів; відкликання кожного депутата за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

У 60-ті роки XX століття вчені започаткували дискусію щодо природи державно-правових норм, зазначаючи, що деякі з них містять санкції (відповідальність депутата перед своїми виборцями). Це були лише перші спроби зробити внесок у подальший розвиток ширшої дискусії про конституційно-правову відповідальність. У ці роки XX століття були опубліковані наукові праці, в яких інтерпретувалось поняття «юридична відповідальність держави», висвітлювались підходи щодо концепції конституційно-правової відповідальності.

Конституція СРСР 1977 року [34] поклала початок новому етапу в розвитку радянського законодавства. Ця Конституція вперше закріпила принцип відповідальності за здійснення повноважень кожним державним органом і державним службовцем. Безумовно, це сприяло розвитку в державній (конституційній) юриспруденції концепції, згідно з якою відповідальність державних службовців (державних органів) настає за наявності юридичних фактів. Але ці факти зводились здебільшого до наслідків діяльності чи поведінки суб'єкта конституційно-правових відносин. Про дії (вплив) об'єктивних обставин, що зумовлювали виникнення, зміну, припинення конституційного делікту в цих дослідженнях не йшлося. Як не йшлося і про причини діяльності чи поведінки суб'єкта конституційно-правових відносин.

Попри те, що зміст мандата в СРСР поступово змінювався – у перші роки радянського устрою депутати мали виконувати накази своїх виборців, а відповідно до Конституції 1977 року вони були зобов'язані лише «розглядати» їх – порядок врахування наказів і відкликання депутатів був передбачений у радянському законодавстві фрагментарно, що ускладнювало (якщо не виключало) його застосування на практиці [34].

Стаття 98 Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 року закріпила принципи підзвітності та відповідальності депутатів перед своїми виборцями. Зокрема, депутати були зобов'язані звітувати про свою роботу і роботу Ради перед своїми виборцями, а також перед колективами і організаціями громадян, які обрали їх кандидатами в депутати. Конституційна санкція полягала в усуненні депутата, який не користувався довірою виборців, в будь-який час з посади більшістю голосів виборців у порядку, встановленому законом [35].

Отже, конституційно-правова відповідальність у законодавстві держави існувала з моменту ухвалення перших конституцій та була інтегрована в наукові категорії лише в 60-ті роки XX століття. Поява

нового виду юридичної відповідальності — конституційної — не є «винаходом» юридичної науки. Юридична наука виявила її.

Коли Україна відновила свою незалежність в 1991 р. [36] — комплексні наукові дослідження конституційної відповідальності не проводилися. В 1996 році було прийнято Конституцію України [37]. В ній було закріплено такі види конституційно-правових санкцій: втрата депутатського мандата (ст.ст. 79, 81 Конституції України); дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України); усунення з поста Президента України в порядку імпичменту (п. 10 ст. 85, ст. 111 Конституції України); прийняття Верховною радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком відставку Уряду (ч. 3 ст. 115 Конституції України); припинення Президентом України повноважень Прем'єр-міністра України та його відставка (п. 9 ч. 1 ст. 106 Конституції України); рішення Конституційного Суду України про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що має наслідком їх скасування (ст. 150 Конституції України); скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України та законам України (ст. 118 Конституції України); висловлення обласною чи районною радою недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації (ч. 9 ст. 118 Конституції України); звільнення Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України з посади голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України); зупинення органами суду рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України (ст. 144 Конституції України); обмеження або призупинення деяких основних прав громадян.

Окрім Конституції України, конституційні санкції стали закріплюватися і в законах України. Водночас особливість конституційної відповідальності полягає в тому, що в законодавстві неможливо закріпити вичерпний перелік санкцій, адже конституційно-правові відносини динамічно розвиваються, і в ньому можуть закріплюватися нові види санкцій. Приклад тому – люстрація, яка була невідома в Україні до 2014 року.

Вчені Л. Дешко, О. Васильченко, О. Лотюк слушно зазначають в науковій статті «Люстрація як вид конституційно-правової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи на участь в управлінні державними справами: практика ЄСПЛ у справах проти України», що не з моменту відновлення незалежності України, а тільки після Революції Гідності був прийнятий Закон України «Про очищення влади» [21, с. 554-555]. Вчені акцентують увагу, що визначаючи правові, організаційні засади проведення очищення влади (люстрації), держава переслідувала легітимну мету захисту і утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні [21, с. 554-555]. На запит суспільства було прийнято Парламентом України і Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні». Цей закон, визначаючи правові, організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції, переслідував, як в ньому зазначено, легітимну мету відновлення законності, справедливості, а також довіри громадян України до судової влади та підвищення авторитету судової влади України» [21, с. 554-555]. Вчені акцентують увагу на тому, що Закон України «Про очищення влади» охоплює два різні періоди: період дії радянського комуністичного режиму; період узурпації влади з боку Президента України Віктора Януковича [21, с. 554; 38].

Відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» до суддів застосовувалась така конституційно-правова санкція, як люстрація: суддя суду загальної юрисдикції підлягав обов'язковій перевірці (виключення з цього правила не було) протягом одного року з дня формування складу Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції, якщо цей суддя приймав одноособово чи в складі колегії суддів визначеного в цьому Законі кола рішення в такі періоди: з 21 листопада 2013 року до дня набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; безстроково» [21, с. 554-555; 39].

Вчена Л. Дешко зазначає, що питання очищення влади (люстрації) в Україні не втратить в найближчі роки своєї актуальності оскільки як зазначено в самому Законі України «Про очищення влади» його положення не можуть застосовуватися до виборних посад [40]. Дійсно, попереду у України деокупація та реінтеграція тимчасово окупованих територій України і, звісно, як вірно наголошує вчена, з часом там будуть організовані і проведені місцеві вибори [40]. Будуть в Україні і загальнодержавні вибори: Президента України; вибори народних депутатів України [40]. Крім того, як слушно зазначається в наукових працях вчених, при набутті Україною повноправного членства в Європейському Союзі в в нашій державі будуть організовані і проведені вибори і до Європейського парламенту [21; 40]. Тому ми повністю поділяємо точку зору, що вже сьогодні потребує дискусії питання «Застосовувати чи ні люстрацію до виборних посад?» [40].

Відповідаючи на це питання, науковиця слушно звертає увагу на той факт, що доцільно проаналізувати досвід таких держав-учасниць ЄС, як Польща та Литва [40]. Зокрема, як зазначає Л. Дешко «в Польщі... при винесенні судом рішення, в якому констатується що особою подано неправдиву люстраційну декларацію, суд також зазначає і що особа

втрачає право бути обраною на виборах до Сейму, Сенату та Європейського парламенту, а також на місцевих виборах строком від 3 до 10 років», а в Республіці Литва в ст. 96 Закону «Про вибори до Європейського парламенту» закріплено норму права, відповідно до якої кандидат має інформувати всіх виборців про свою співпрацю зі спецслужбами інших держав, якщо вона здійснювалась не за дорученням своєї держави [40].

Вищевикладене свідчить, що з 2014 року в Україні розпочався новий етап розвитку конституційно-правової відповідальності та в законодавстві була закріплена така нова санкція, як люстрація.

Після прийняття Конституції України в 1996 році вченим Ю. Тодикою було поставлено питання, яке є актуальним і сьогодні, серед іншого, з огляду на такий чинник, як інтеграція України з ЄС: дослідження проблем теорії та практики конституційно-правової відповідальності [41]. Вчені відносно не так давно почали фокусувати свої дослідження на понятті конституційно-правової відповідальності, її правовій природі, співвідношенні конституційно-правової відповідальності з політичною, юридичною відповідальністю, основних елементах складу тощо. Що стосується дослідження питання конституційної відповідальності та санкцій як міри її виразу з огляду на політичний курс набуття Україною повноправного членства в ЄС, то лише поодинокі науковці підіймають питання таких видів конституційно-правових санкцій, як втрата мандата депутатом Європейського парламенту, відмова в реєстрації кандидатом на виборах до Європейського парламенту тощо.

1.2. Поняття конституційно-правової відповідальності та санкцій

Щодо поняття конституційної відповідальності в доктрині конституційного права України, то Л. Наливайко вважає, що конституційно-правова відповідальність є одночасно і видом соціальної відповідальності, і видом юридичної відповідальності, що існує в сфері конституційно-правових відносин [42, с. 25]. З визначення конституційно-правової відповідальності, що було сформульовано вченою, випливає, що її основними ознаками є такі: 1) передбачена нормами конституційного права; 2) специфічне коло суб'єктів; 3) особливий механізм реалізації; 4) наявність санкцій; 5) ретроспективний та позитивний аспект конституційної відповідальності; 6) найважливіша гарантія реалізації та захисту Основного Закону держави [42, с. 25]. Бачиться, що для конституційно-правової відповідальності характерним є не лише специфічне коло суб'єктів, а й об'єкт, який тотожний об'єкту конституційних правовідносин – загальновизнані цивілізаційні цінності. Крім того, Л. Наливайко в своєму визначенні не згадує інші основні елементи конституційно-правової відповідальності (зміст конституційно-правової відповідальності, юридичний факт конституційного делікту). Не акцентує увагу науковиця і на тому, що конституційно-правова відповідальність покликана не лише бути негативною реакцією держави на конституційний делікт, але і покликана заохочувати суспільством та державою позитивне діяння чи поведінку суб'єкта конституційно-правових відносин.

На думку вченого В. Федоренка особливістю конституційно-правової відповідальності є саме її дуалістичний характер, який полягає в тому, що «...з одного боку конституційно-правова відповідальність є самостійним видом галузевої відповідальності» [14, с. 139], а з іншого як слушно зазначає вчений, «...системою публічно-правової відповідальності (конституційної, кримінальної, адміністративної та дисциплінарної)» [14,

с. 139], що, як загальновідомо, настає за порушення норм чинного конституційного законодавства» [14, с. 139]. Цю точку зору ми поділяємо. Дійсно, з одного боку для конституційної відповідальності характерним є особливе коло суб'єктів (деліквентів), об'єкт, джерела, в яких містяться санкції конституційно-правової відповідальності, серед яких основним є Конституція України, зміст деліктних правовідносин, юридичні факти. А з іншого боку для конституційно-правової відповідальності характерні ознаки, які властиві і для юридичної відповідальності (презумпція невинуватості, невідворотність відповідальності за конституційний делікт, вина суб'єкта правопорушення тощо).

Вчений В. Федоренко підкреслює, що «конституційна відповідальність є наслідком конституційного делікту» [14, с. 141]. Але, незважаючи на те, що конституційно-правову відповідальність все частіше визнають самостійним видом юридичної відповідальності, в підручниках з теорії держави і права конституційне правопорушення як самостійний вид не виділяється: підручники з теорії держави та права загалом не містять понять «конституційного правопорушення» як самостійного різновиду правопорушення або «конституційної (конституційно-правової) відповідальності» як самостійного виду юридичної відповідальності.

Вчений Ю. Тодика у монографії «Конституція України: проблеми теорії та практики» слушно зазначає, що конституційно-правова відповідальність є науковою і практичною проблемою конституціоналізму, а отже, вимагає аналізу та висвітлення таких теоретичних проблем, як: встановлення самостійності конституційно-правової відповідальності, це зумовлює визначення та встановлення цілей, завдань і функцій конституційно-правової відповідальності, її співвідношення з політичною відповідальністю, підстави та механізми, що породжують конституційно-правову відповідальність, тенденції розвитку конституційно-правової

відповідальності, нормативно-правові засади конституційної відповідальності [43, с. 3-5].

В науковій праці «Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади» О. Мельник, досліджуючи природу, сутність і конкретний зміст конституційно-правової відповідальності вищої державної влади, виосновує, що існує система конституційно-правової відповідальності [44, с. 161].

Також конституційно-правова відповідальність розглядається вченими як вид «...конституційних правовідносин, які пов'язані з деліктною поведінкою учасників конституційно-правових відносин» [45; 46]. Тому конституційно-правова відповідальність розглядається у взаємозв'язку з конституційним деліктом – юридичним фактом, внаслідок якого виникають відносини конституційно-правової відповідальності, і який, як вірно підкреслюють вчені, одночасно є підставою конституційно-правової відповідальності [44]. Саме з моменту вчинення конституційного делікту у правопорушника виникає обов'язок зазнати мір конституційно-правової відповідальності, які передбачені санкцією порушеної норми, і понести несприятливі наслідки, з'являється право і обов'язок притягнути його (деліквента) до конституційно-правової відповідальності [44]. Отже, між інстанцією конституційно-правової відповідальності та правопорушником (деліквентом) виникає правовідношення конституційної відповідальності, яке засноване на державному (або прирівняному до нього суспільному) примусі, елементами якого виступають взаємно кореспондуючі права і обов'язки» [21]. Водночас в дослідженнях також слушно акцентується увага і на заохоченні державою і суспільством позитивної поведінки суб'єкта (поведінки, яка б не порушувала конституційно-правові норми) за допомогою конституційно-правової відповідальності.

Вчений О. Фрицький зауважує, що конституційна відповідальність настає за конституційні правопорушення, які настають як особливий негативний наслідок для суб'єкта конституційного правопорушення [47, с. 25, 29]. Така точка зору вбачається дискусійною, адже існує і позитивний вид конституційної відповідальності, як належне ставлення владного суб'єкта до своїх безпосередніх обов'язків.

Науковиця Л. Наливайко, визначаючи конституційне правопорушення як протиправне винне діяння (дію або бездіяльність) спеціально визначеного суб'єкта конституційної юрисдикції, що складається із сукупності спеціально визначених складових, має політичний характер, порушує конституційні норми та принципи, і є підставою для настання ретроспективної конституційно-правової відповідальності [42, с. 12], також не виокремлює позитивний вид відповідальності, який притаманний конституційній відповідальності як виду юридичної відповідальності.

Щодо співвідношення категорій «конституційно-правова відповідальність» і «конституційна відповідальність», то на думку Ю.Ткаченка, їх не слід ототожнювати. Під «конституційною відповідальністю» вчений пропонує розуміти відповідальність, яка передбачена тільки нормами конституції держави, а під «конституційно-правовою відповідальністю» – відповідальність, що передбачена як конституційними нормами, так й іншими нормами конституційного права [49, с. 549-550]. Такий підхід не дає підстав для їх розмежування як окремих видів. Конституційна відповідальність виступає органічною і основною частиною конституційно-правової відповідальності. Норми конституції держави отримують свій розвиток в нормах законів держави.

Дискусійною вбачається точка зору В. Демиденка, яка полягає в тому, що «конституційно-правова відповідальність» тотожна «державно-правовій відповідальності» [50, с. 354-355]. На думку Н. Стецюк це пов'язано з тим, що багато науковців розглядають державно-правову

(публічну) відповідальність як особливий вид відповідальності за порушення норм конституції, який інтегрує конституційно-правову відповідальність [51, с. 145]. Але на відміну від державно-правової відповідальності конституційно-правовій відповідальності властива суспільно-політична значущість. Крім того, конституційно-правова відповідальність передбачає, як вже зазначалося вище, і заохочення суспільством та державою позитивної поведінки чи діяння суб'єктів.

Стецюк Н. розуміє конституційно-правову відповідальність «як самостійну юридичну відповідальність, регульовану конституційними нормами, що існує у сфері конституційно-правових відносин і виражається в негативних наслідках для порушників конституційно-правових норм» [51, с. 145-146]. Дійсно, конституційно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності. Водночас не можемо погодитись з твердженням, що конституційно-правова відповідальність регулюється лише конституційними нормами.

Так, санкції конституційної відповідальності містяться не лише в Конституції України, а й в законах, які розвивають положення Конституції України. Наприклад, відмова у реєстрації політичної партії (ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні»); відкликання виборцями обраного ними депутата місцевої ради (розд. V Закону України «Про статус депутатів місцевих рад») та ін.

Досліджуючи поняття конституційно-правової відповідальності, вчені Ю. Шемшученко, О. Скрипнюк, В. Федоренко та інші акцентують увагу на позитивній (перспективній) і негативній (ретроспективній) конституційно-правовій відповідальності [14; 52; 53]. В разі негативної (ретроспективної) відповідальності йдеться про юридичний факт конституційного правопорушення – тобто фактично про конституційний делікт. Для позитивної (проспективної) відповідальності характерним є юридичний факт набуття статусу конституційної деліктоздатності.

Позитивний характер юридичної відповідальності означає, що:

- 1) цей вид відповідальності існує до вчинення протиправних дій;
- 2) вона полягає в добровільній та активній діяльності в межах правових норм;
- 3) вона передбачає досягнення позитивних цілей.

Психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, до наслідків становить суб'єктивну сторону конституційно-правової відповідальності і не виводиться за межі права. Тому в разі вчинення конституційного делікту суб'єктивна сторона є складовою конституційного правопорушення.

На думку Ю. Ткаченка, ретроспективна юридична відповідальність – це завжди норма права та регульовані нею негативні наслідки негативної поведінки в праві, а позитивна відповідальність – важливий психологічний регулятор соціально корисної важливої поведінки [49, с. 549-550], а «...юридична відповідальність і конституційно-правова відповідальність як її репрезентативний вид мають розумітися тільки в ретроспективному або негативному сенсі. Позитивний характер можуть мати тільки інші види соціальної відповідальності...» [49, с. 549-555]. Таке розумінням конституційної відповідальності є дискусійним, оскільки конституційна відповідальність має позитивний аспект – як правило поведінки, розумне ставлення суб'єкта до виконання своїх обов'язків, які мають своє вираження у нормах конституції держави та законах, які розвивають норми конституції.

Видами ретроспективних санкцій конституційно-правової відповідальності є: дострокове припинення повноважень депутатів за рішенням представницьких органів; відкликання депутатів виборцями; скасування, призупинення нормативно-правових актів; позбавлення громадянства/підданства; дострокове реформування підзвітних органів;

скасування підсумків голосування; визнання виборів недійсними; позбавлення нагород і почесних звань.

Вчений О. Фрицький звертає увагу на особливість конституційно-правової відповідальності, а саме на її політичний характер. Вона враховується тоді, коли порушення норми права взагалі немає – у цьому випадку конституційна відповідальність пов'язана з діями, які вважаються політично негативними [47, с. 24]. Приклад такого виду відповідальності – колективна відповідальність Кабінету Міністрів України перед Парламентом України, передбачена ст. 87 Конституції України [37]. Саме політичним характером конституційно-правової відповідальності низкою вчених пояснюється думка про те, що конституційно-правова відповідальність – це вид політичної відповідальності, але ми одностайні з вченими О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк в думці, що конституційно-правова відповідальність і політико-правова відповідальність є видами соціальної відповідальності, а не синонімами одна одної [3, с. 181].

Точка зору, коли політична відповідальність і конституційна ототожнюються, вбачається дискусійною, оскільки політична відповідальність та юридична відповідальність (одним із видів якої є конституційно-правова відповідальність) – мають різні ознаки. На відміну від політичної відповідальності, юридична відповідальність пов'язана з порушенням правових норм – інакше застосування правових норм було б неможливим. Крім того, навіть у своєму рішенні Конституційний Суд України, вживаючи термін конституційно-політична відповідальність, не ототожнює її з суто політичною відповідальністю [54].

Як було зазначено вище, вчені Л. Дешко, О. Васильченко, О. Лотюк вірно зазначають в своєму дослідженні, що поняття «конституційно-правова відповідальність» та «політична відповідальність» не є синонімами і з цього випливає, що їх не можна розглядати як

однопорядкові явища [3, с. 181]. Виявивши та проаналізувавши ознаки «конституційно-правової відповідальності» та «політичної відповідальності» вчені слушно виосновують, що вони мають родове поняття – соціальну відповідальність [3, с. 181]. Якщо співвідносити поняття «соціальна відповідальність», «конституційно-правова відповідальність», «політична відповідальність», то щодо соціальної відповідальності конституційно-парвова відповідальність та політична відповідальність є видовими поняттями [3, с. 181].

Одностайні ми з вищезазначеними вченими і в думці, що термін «конституційно-політична відповідальність», який було вжито в одному з рішень Конституційного Суду України, не позначає явище, коли застосовується і конституційно-правова, і політична відповідальність у сукупності [3, с. 181]. Він позначає те, що політична відповідальність і відповідні санкції як її міра передбачені нормами Основного Закону України – Конституції України» [3, с. 181]. Вченими було проаналізовано співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності. Це дослідження є фундаментом для цього дисертаційного дослідження. На його підставі, а також з врахуванням викладеного в цьому підрозділі дисертаційного дослідження доходимо висновку, що дійсно, саме конституційна відповідальність настає чи за недотримання чи за порушення конституційно-правових норм. Політична ж відповідальність є інститутом звичаєвого права, який регулює суспільні відносини, які виникають при набутті, утриманні, передачі влади.

На відміну від конституційної відповідальності політичній відповідальності властиві такі ознаки, як: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – практика підтверджує, що не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може

застосовуватись з додатковою відповідальністю — конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави — відсутній; основні засоби — вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути ні за яких умов предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі.

Оскільки відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [37], то саме права і свободи людини і громадянина є і цінністю, і основним об'єктом, на який спрямовано політичну діяльність суб'єкта політики. Вони ж як цінність є і об'єктом конституційно-правової відповідальності.

Деякі науковці (В. Федоренко та ін.) вважають, що однією з особливостей, які відрізняють конституційну відповідальність від інших видів юридичної відповідальності, є те, що основною метою конституційної відповідальності є захист Конституції, в той час як інші види юридичної відповідальності покликані виконувати ширші функції [130; 181; 205; 215; 216], і що підставою конституційної відповідальності є порушення норм саме Конституції [9]. Дійсно, метою конституційної відповідальності є захист Конституції, але підставою конституційної відповідальності є порушення не лише норм конституції, а і законів, що розвивають положення конституції. Також залежно від ступеня небезпечності діяння особа може бути притягнута до адміністративної чи кримінальної відповідальності, але притягнення особи до, наприклад, кримінальної відповідальності не є запобіжником для того, щоб не притягнути особу до конституційно-правової відповідальності. Навпаки, подекуди притягнення до кримінальної відповідальності особи в подальшому спричиняє і притягнення її до конституційно-правової відповідальності.

На думку О. Домбровської саме в захисті Конституції держави полягає мета абсолютно всіх видів юридичної відповідальності [62, с. 80]. Але це не виключає на переконання науковиці, що у різних видів юридичної відповідальності можуть бути й інші завдання (окрім захисту Конституції) [62, с. 80]. Також О. Добровською акцентується увага на таких характерних ознаках конституційно-правової відповідальності, як: 1) відсутність єдиної процесуальної форми її застосування; 2) особливі процедури реалізації заходів цього виду відповідальності [62, с. 80].

Отже, зважаючи на вищевикладене, далі пропонуємо зробити власні висновки, найперше акцентувавши нашу увагу на понятті юридичної відповідальності *per se*. Низка з них були оприлюднені автором цього дисертаційного дослідження в статті «Гене́за поняття конституційної відповідальності» в 2024 році [20].

Як нами було зазначено в цій науковій статті: «Юридична відповідальність має в собі два непов'язані або, подекуди, суміжні (взаємодоповнюючі, взаємозамінні) структурні елементи або сутності. По-перше, юридична відповідальність – це обов'язок особи дотримуватися законів і правил поведіння у певній юрисдикції (позитивний аспект); по-друге, воно (поняття) охоплює відповідальність особи за дії та прийняття наслідків, які можуть виникнути з цих дій (негативний аспект). Щодо суміжності та іншого, то тут мова йде про те, що у правосвідомості індивіда ці структурні елементи виникають як такі, що не є пов'язаними – яким чином можливо зазнати примусу держави, правомірно виконуючи її приписи (бажання)? Однак багатовимірність суспільного життя не є визначеною, і особа цілком реально може за одне і те ж саме діяння, наприклад отримати підвищення по службі (позитивний вид юридичної відповідальності) або зазнати примусу держави у вигляді кримінального покарання (негативний аспект). Це справедливо й у інший бік, так само як у випадку, коли один вид відповідальності доповнює інший» [20].

Тобто «відповідальність» у праві зазвичай вченими визначається як застосування до винної особи заходів державного примусу за скоєне правопорушення [20]. Обов'язково вбачається така ознака відповідальності як настання негативних наслідків для правопорушника[20]. Проте у цьому визначенні не передбачено процесу відновлення порушеного права, що, на нашу думку, є ключовим аспектом [20]. Відповідальність повинна включати завдання правової шкоди, накладення обтяжень на правопорушника (як засіб виховання) і не обмежується лише примусовим виконанням обов'язку, який він з певних причин добровільно не виконав [20].

Конституційний Суд України вбачає такі три структурні елементи юридичної відповідальності: 1) імунітети; 2) цивільна відповідальність; 3) кримінальна. Системний аналіз рішень Суду [56-58] дає змогу встановити, що обсяг поняття юридичної відповідальності не зводиться лише до них [20]. Однак поділ на такі елементи створює поле для науково-практичних дискусій, адже, скажімо, в тексті Рішення у справі за конституційними скаргами Барсеяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності) від 15 червня 2022 року [59], Суд виділив цивільну, адміністративну, кримінальну відповідальність. Судові органи не поодинокі вказують про наявність в Україні адміністративного, кримінального та цивільного законодавства та відповідних інститутів відповідальності, але не згадують про конституційну відповідальність [20].

В науковій статті «Гене́за поняття конституційної відповідальності» автором цього дисертаційного дослідження зазначається: «Очевидно, що припис держави перш за все стосується належної поведінки індивіда. Але наслідування тій чи іншій поведінці можливе не лише через припис як

вчиняти певні дії, а й через припис, що вчиняти не можна. Другий випадок – прообраз негативного аспекту юридичної відповідальності, зважаючи на те, що у разі такого діяння буде застосовано покарання. Тому доходимо висновку, що ознакою юридичної відповідальності є позитивний аспект, «корисне» діяння. Інше можна стверджувати тільки, якщо ми погоджуємось з припущенням, що держава є інструментом застосування примусу та санкцій, а не інструментом регуляції суспільних відносин» [20].

Також нами було запропоновано простежити генезис юридичної та інших видів відповідальності з різних джерел: «правові системи, моральні принципи або очікування суспільства. Щодо правових систем, то вони становлять основу будь-якого належно організованого суспільства, комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, суспільних відносин та похідних явищ. Ми можемо вказати на наявність національної правової системи України, наднаціональної правової системи Європейського Союзу, релігійної *a caelo usque ad centrum* (папські документи або акти Православної церкви України)» [20].

«Моральні принципи є основою уявлень про загальну людську поведінку, на якій ґрунтуються головні моральні норми; від цих норм зі свого боку походять дух закону та його буква, про які згадував Монтеस्क'є. Тож існують універсальні моральні принципи, крім конкретних моральних норм, таких, як «не вкрати» або «будь милосердним» – особливість універсальних принципів полягає в тому, що вони мають більш загальні формули, з яких можна вивести всі інші конкретні норми – і дуже важко заперечувати, що вони (принципи) вельми серйозно корелюють з природою юридичної відповідальності, особливо конституційною як основою основ», підкреслюється в оприлюдненій нами науковій статті «Гене́за поняття конституційної відповідальності» [20].

Чи змінюються моральні принципи? Бачиться, що «ще Цицерон ввів *mores* шляхом промови проти Верреса (глава 25) і першої промови проти Луція Сергія Катіліни. Обидва через численні зловживання у період свого намісництва були ганебно покарані, а останній, не чекаючи обвинувального вироку, добровільно пішов у вигнання (вигнання було мірою відповідальності – санкцією). Тобто можемо стверджувати, що основні моральні принципи – як те підтверджує уривок з Біблії: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон» – є непорушними» [20].

Щодо очікувань суспільства, або «очікування соціальні», в структурі конституційної відповідальності, то це об'єктивні орієнтації, які є сукупністю соціальних установок, стереотипів поведінки, оцінок змін та трансформацій, соціальних процесів та явищ, які формують та підтримують члени певної групи. Не варто недооцінювати важливість цього елементу тому, що за допомогою очікувань людина поширює можливості пізнання соціальної реальності, знімає напруженість та невизначеність процесів, цим забезпечується більш комфортне сприйняття наслідків суспільних потрясінь. Оскільки пізнання відбувається на підґрунті соціальних очікувань, суб'єкт отримує емоціональну готовність до майбутніх подій і має можливість пристосуватись до нових умов» [20].

З іншого боку, як автором цього дисертаційного дослідження зазначено в науковій статті «Генеза поняття конституційної відповідальності»: «...очікування тісно пов'язані з неформальним соціальним контролем, вимогами та заборонами, накладеними на індивіда оточуючим середовищем щодо його дій, думок і почуттів у тій чи іншій ситуації. Такі очікування мають неформалізований характер, тому їх не завжди усвідомлюють на раціональному рівні. Раніше ми згадали, що «багатовимірність суспільного життя не є визначеною», і якщо погодимося, що моральність є незмінною категорією, очікування

суспільства також мають впливати на запропоновану тему генези та суті конституційної відповідальності» [20].

Підставою та необхідним елементом конституційно-правової відповідальності, на нашу думку, є правопорушення, яке іменується науковцями як «делікт» [20]. Воно дозволяє відрізнити конституційно-правову відповідальність від, скажімо, політичної відповідальності як такої [20].

Огляд сучасної літератури [60-62] свідчить про відсутність консенсусу серед вчених щодо поняття конституційний делікт та того, які види конституційних правопорушень є конституційними деліктами. В юридичній науці залежно від порушеної норми розрізняють цивільні делікти, адміністративні делікти, трудові делікти, дисциплінарні делікти та кримінальні делікти [61]; Кравченко В. виділяє лише цивільні, адміністративні та дисциплінарні делікти [63, с. 550].

Існують у юридичній літературі й інші визначення, які вбачаються дискусійними: конституційний делікт – це діяння (дія або бездіяльність) конституційно відповідального суб'єкта, як учасника конституційних правовідносин, що не відповідає передбаченій конституційними нормами належній поведінці і тягне за собою застосування встановлених заходів конституційної відповідальності [64, с. 39]. Такі дії чи бездіяльність є невиконанням або неналежним виконанням конституційних обов'язків і порушують права та законні інтереси учасників конституційних правовідносин [64, с. 39].

На нашу думку, дефініція, що містить конструкцію «не відповідає належній поведінці» охоплює дії, які лише відхиляються від конституційної моделі, виходять за межі допустимої поведінки, закріпленої в конституційних нормах або не передбачені спеціальними правовими актами, але не суперечать загальним засадам і змісту Конституції. Такий підхід передбачає визначення, під яке може підпадати

дуже велика кількість діянь. Наприклад, є підстави вважати, що автор мав на увазі моральні норми чи принципи, вони зі свого боку, хоч і є почасти основою правової норми, проте це не завжди так. Тому визначення «належна поведінка» в сфері публічно-владних повноважень та санкцій видається дискусійним.

Сьогодні в Україні нормативно-правова база конституційної відповідальності та санкцій як її міри складається з Конституції України, Законів України. Склади окремих конституційних правопорушень сформульовані нечітко і фрагментарно, що заважає також для аналітичного розуміння санкцій як системної категорії. Відсутній чіткий механізм притягнення суб'єктів до конституційно-правової відповідальності. Зазначене вище спричиняє зловживання та порушення у цій сфері, зокрема, заважає дотриманню принципу невідворотності конституційно-правової відповідальності.

Вчені Л. Дешко, О. Васильченко, О. Лотюк як приклад наводять люстрацію. «Інститут люстрації в Україні розвивається, але законодавство, яке визначає правові, організаційні засади проведення люстрації, та практика його застосування містять суттєві недоліки, наслідком чого стало порушення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (рішення Європейського суду з прав людини в справах «Денісов проти України», «Полях та інші проти України», «Самсін проти України» та ін.). На виконання рішень Європейського суду з прав людини Україна має вжити заходи загального та індивідуального характеру, серед яких і внесення змін до законодавства України, практики його застосування, поновлення наскільки це можливо порушеного права/порушених прав заявників» [21, с. 554], – зазначають вчені.

Також бачиться, що порушення прав громадянина при застосуванні до нього люстрації відбувається і через те, що невизначеним залишається за порушення яких норм права застосовується ця санкція. Підхід, відповідно

до якого визначення поняття підстав конституційно-правової відповідальності як «суттєве порушення Конституції, вчинене деліктоздатним суб'єктом, яке є суспільно небезпечним і спричиняє суттєву шкоду» [14, с. 137-145] не бачиться вірним, а застосування колективної відповідальності – вже визнано Європейським судом з прав людини порушенням норм ст.ст. 6, 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вбачаємо, що звуження поняття конституційної відповідальності відповідно до зазначеного вище підходу є хибним і тому, що підставою конституційної відповідальності є не лише порушення норм Конституції, а й порушення норм та принципів конституційного права. Норми конституції отримують свій розвиток в законодавстві. Як відомо, саме законодавство містить велику кількість конституційних санкцій. З огляду на те, що більшість складів конституційного правопорушення є формальними, заподіяння шкоди, тим більше істотної, також не є обов'язковою ознакою конституційного правопорушення.

Нормативною основою конституційно-правової відповідальності є конституційно-правові норми, що регулюють:

- а) склад конституційних правопорушень;
- б) конституційно-правові санкції та їх застосування;
- в) порядок застосування заходів конституційно-правової відповідальності, тобто процесуальну форму;
- г) коло суб'єктів, уповноважених застосовувати конституційно-правові санкції, тобто випадки відповідальності тощо.

В Україні нормативну основу конституційно-правової відповідальності, як вже зазначалося, становить Конституція України та Закони України, які в більшості випадків передбачають певні види конституційних правопорушень. Основною фактичною підставою конституційно-правової відповідальності є поведінка (діяння) певних суб'єктів конституційно-правових відносин, які не виконують диспозиції

конституційно-правових норм, що охороняються конституційно-правовими санкціями.

Зважаючи на вищенаведене, доходимо висновку, що конституційні правопорушення або конституційні делікти – це правові явища, які породжують відносини конституційно-правової відповідальності і водночас становлять підставу конституційно-правової відповідальності. Саме з моменту вчинення конституційного делікту на правопорушника покладається обов'язок зазнати заходів конституційно-правової відповідальності та понести негативні наслідки, передбачені санкцією порушеної норми, а на інститут, який є уповноваженим органом у сфері конституційно-правової відповідальності, право та обов'язок притягнути його до такої відповідальності.

Для формулювання авторського визначення поняття конституційної відповідальності та санкцій необхідним є розгляд питання складу конституційного правопорушення.

Конституційне правопорушення складається із сукупності обов'язкових ознак – об'єктивних і суб'єктивних. Ці ознаки визначені джерелами конституційного права, які кваліфікують суспільно небезпечні діяння саме як конкретні конституційні делікти. Юридичний склад конституційного правопорушення складається з двох об'єктивних елементів – об'єкта і об'єктивної сторони та двох суб'єктивних елементів – суб'єкта і суб'єктивної сторони. Ці елементи є обов'язковими у своїй сукупності, а не окремо один від одного, адже відсутність будь-якого з них виключає наявність конституційного правопорушення в діянні. Кожен з цих елементів, без сумніву, має свої особливості.

Традиційно об'єктами правопорушення вважаються суспільні відносини, що охороняються законом. Так, О. Фрицький об'єктами конституційних правопорушень вважає політико-правові суспільні відносини, врегульовані нормами Конституції України [64, с. 39-40]. Зміст

цих правовідносин на переконання вченого полягає в тому, що вони є фундаментальними відносинами та засновуються на ідеї і практиці волевиявлення народу, а отже, об'єктами правопорушень можуть бути владні відносини у сфері реалізації прав і свобод людини, громадянина в Україні, органів державної влади, Президента України, виборчих права громадян, референдуму та ін. [64, с. 39-40]. На нашу думку, доречно додати, що об'єкт складають політико-правові суспільні відносини, врегульовані нормами Конституції України та Законами України, що розвивають положення Конституції України і, звісно, більш детально регламентують суспільно-значущі відносини. Наприклад, Закон України «Про статус народного депутата» [65] чи «Про статус депутатів місцевих рад» [66].

Науковці також визнають об'єктом правопорушення особисті та суспільні цінності й інтереси, що регулюються та охороняються чинним законодавством. Ми погоджуємось з О. Скакун, яка визначає об'єкт правопорушення як порушене матеріальне чи нематеріальне благо, тобто власність, життя, здоров'я громадян, громадський порядок і суспільні відносини, що охороняються нормами права [67]. Вчений Ю. Тодика вважає, що найважливіші конституційно-правові цінності, які повинні знаходитися під особливою охороною держави і суспільства є об'єктами конституційно-правової відповідальності [68]. Бачиться, що такими «найважливішими цінностями» як об'єктом конституційно-правової відповідальності є конституційні цінності.

Об'єктивна сторона конституційного делікту є також одним із елементів конституційного правопорушення та його основою, відображає специфіку кожного конкретного конституційного делікту. Здебільшого конституції держав та закони, які розвивають положення конституції, визначають лише об'єктивні аспекти всіх елементів конституційного делікту, описують правила поведінки або конкретні заборони в

диспозиціях конституційно-правових норм. Так, згідно статті 49 «Про місцеве самоврядування» у разі пропуску депутатом протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, невиконання ним без поважних причин рішень і доручень ради та її органів відповідна рада може звернутися до виборців з пропозицією про відкликання такого депутата у встановленому законом порядку [70].

Ознаками об'єктивної сторони є: діяння (дія або бездіяльність), наслідки та причинний зв'язок між ними, час, місце, спосіб, інші обставини (їх перелік не може бути вичерпним) також є важливими ознаками окремих конституційних правопорушень.

Кожне діяння має свої об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Перші відображають фізичні дії або утримання від таких дій. До суб'єктивних належать такі ознаки, як інтелектуальна, волюва, а також обов'язково умотивованість, цілеспрямованість. Діяння включають активну поведінку (дію) та пасивну поведінку у формі невжиття необхідних заходів або утримання від вчинення необхідних дій (бездіяльність).

Так, наприклад, в статті 11 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. встановлено в якому разі втрачаються статус біженця та додатковий захист [71]. Отже, норми цього Закону безпосередньо регулюють питання дії суб'єкта права, його активний та пасивний види поведінки.

Особливістю об'єктивної сторони конституційного правопорушення є те, що її обов'язковою ознакою є лише діяння, а факультативними – такі ознаки, як наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням особи і наслідками, спосіб, час, місце, інші ознаки. Ці ознаки є обов'язковими лише в тому випадку, якщо вони передбачені конкретними конституційно-правовими нормами, що встановлюють конституційно-правову відповідальність.

Як загальновідомо, в матеріальних складах правопорушень передбачаються фактичне настання або ймовірне настання такого конкретного результату, який можна ідентифікувати, довести, обчислити. Оскільки формальні склади не містять вказівки на настання шкідливих наслідків, то і відсутня необхідність встановлювати такі наслідки при віднесенні конкретного діяння до певного виду правопорушення. Особливістю факту формального складу також є те, що діяння вважається закінченим саме з моменту його вчинення, а наявність шкідливих наслідків презюмується. Більшість вимог для настання конституційного делікту є формальними. Специфіка саме конституційних правопорушень полягає в тому, що який би не був характер і наслідки діяння – вони становлять надзвичайну небезпеку для суспільства тому, що посягають на конституційні цінності [4].

Вчені однастайні в думці, що суб'єктами конституційної відповідальності можуть бути суб'єкти конституційних правовідносин, які володіють конституційною правоздатністю (здатністю мати конституційні права та обов'язки) та конституційною дієздатністю (здатністю своїми діями набувати і здійснювати конституційні права та виконувати конституційні обов'язки) [72]. Зрозуміло, що не всі суб'єкти конституційних правовідносин можуть бути суб'єктами конституційних правопорушень, а лише ті, на кого законом покладено обов'язок нести юридичну відповідальність за юридично значущі діяння і хто може бути притягнутий до конституційно-правової відповідальності за делікти – тобто ті, хто володіє деліктоздатністю.

Питання деліктоздатності людини і громадянина є дискусійним в науці конституційного права. Вчені Л. Дешко [72], В. Кравченко [73], Л.Кривенко [74], Л. Наливайко [75], О. Совгиря [79], Ю. Тодика [43; 68], В.Федоренко [80; 81], О. Фрицький [64] та В. Шаповал [76-78] визнають

суб'єктами конституційно-правової відповідальності таких суб'єктів, як громадянин, іноземець та особа без громадянства.

Так, відповідно до статті 19 Закону України «Про громадянство України» підставами для втрати громадянства України є: добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття [82]. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для отримання громадянства іншої країни мав подати заяву або клопотання відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто [82].

Тобто особливим суб'єктом є громадянин. Норми Закону України «Про громадянство України» встановлюють спосіб вчинення дії та ставлення суб'єкта до власних дій (наприклад, «добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави»).

Зміст суб'єктивної сторони правопорушення характеризується певними юридичними ознаками: вина, мотив, мета. Вони тісно пов'язані між собою, але їх зміст і значення відрізняються у випадку кожного вчиненого конституційного делікту: вина визначає наявність та значною мірою зміст суб'єктивної сторони і за відсутності вини зникає і суб'єктивна сторона, а як наслідок – і склад конституційного делікту; мотив і мета – є обов'язковими ознаками, якщо містяться в законі як обов'язкові ознаки конкретного конституційного делікту.

Вина, як загальновідомо, виражається у формах умислу та необережності. Умисел характеризується тим, що особа, яка вчинила конституційно-правове протиправне діяння, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі для суспільства і держави наслідки, бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Необережність має місце тоді, коли особа, яка вчиняє конституційне правопорушення, передбачає можливість настання

шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але при цьому самовпевнено розраховує на їх відвернення (самовпевненість), або коли особа не передбачала наслідків, хоча повинна була і могла б та мала б передбачити такі наслідки (недбалість). Зважаючи на факт того, що більшість складів конституційних правопорушень є формальними, то для їх кваліфікації необхідно встановити лише наявність суспільно небезпечного діяння, а встановлення шкідливих наслідків діяння – не вимагається.

У науковій літературі висловлюється думка, що конституційні правопорушення не слід оцінювати виключно через призму психічної форми (умисел чи необережність) [2; 13; 14]. Натомість пропонується зосередитися на соціальних і політичних критеріях, як-от: політичні переконання чи інтереси, що мають значення в конкретній ситуації. Однак бачиться, що подібні критерії є ближчими до сфери політичної відповідальності, аніж до конституційно-правової. Умисел та необережність (у формі самовпевненості та недбалості) якраз відображають природу саме конституційно-правової відповідальності і запровадження додаткових критеріїв без чіткого правового визначення та регулювання видається таким, що не має наслідком забезпечення ефективного правового регулювання застосування конституційно-правової відповідальності. Як відомо, у Конституції 1996 року і законах України, які розвивають положення Конституції України, досі відсутнє легальне визначення поняття та форм вини конституційно-правової відповідальності, що є серйозною конституційною прогалиною, яка досі неусунута.

Також акцентуємо увагу, що оскільки в формальних деліктах логічно виключається самовпевненість, то вина у формі необережності у цій групі конституційних деліктів може мати лише форму недбалості. Тому під недбалістю слід розуміти неусвідомлення суб'єктом конституційної

відповідальності суспільно небезпечного діяння як такого, хоча особа могла або повинна була його усвідомлювати. Специфіка конституційних правопорушень серед іншого полягає в тому, що більшість конституційних правопорушень не мають чітко визначеної форми вини – вони можуть бути умисними або необережними, і лише в деяких випадках конституційно-правовими нормами визначена конкретна форма вини [4, 75].

Мірою конституційно-правової відповідальності є санкція.

В оприлюдненій автором цього дослідження науковій статті «Загальна характеристика видів конституційних санкцій» акцентується увага на тому, що «термін «санкція» широко використовується в різних сферах життя: на позначення структурного елементу правової норми; на позначення міри впливу (покарання) за порушення закону, договору або нормативно-правового акта; термін «штрафні (грошові) санкції» визначається як сплата фіксованої суми або відсотків від суми податкового чи іншого зобов'язання, що накладається на платника податків у зв'язку з порушенням правил оподаткування; економічні санкції непоодинокі визначаються як те, що зазвичай передбачає заборону або обмеження торгівлі в певних секторах (наприклад, зброєю) або з певними винятками (наприклад, харчовими продуктами чи медикаментами): санкції проти Ірану, Північної Кореї, Росії» [55].

Аналіз наукової літератури [2; 14; 84-88], судової практики дозволяє дійти висновку, що ознаками правових санкцій є такі: є реакцією уповноваженого суб'єкта (наприклад, держави, органу державної влади чи місцевого самоврядування) на вчинене правопорушення; мають різні форми; спрямовані на утвердження і забезпечення цінностей, закріплених в конституції держави та законах, які розвивають її положення; цілі – організація, стимулювання, виховання, попередження; виконують різні функції: превентивну, каральну; реалізуються виключно через процедуру

правозастосування; здійснюються лише компетентним суб'єктом; застосування відбувається у процесуальній формі (порядку).

Щодо вищезазначених ознак правових санкцій акцентуємо увагу, що є ще одна ознака правової санкції, яка має дискусійний характер в юридичній науці – функція припинення протиправного діяння. Нами вже зазначалося в науковій статті «Гене́за поняття конституційної відповідальності» [20], що припинення протиправного діяння є ключовим для будь-якого та, зокрема, конституційного виду відповідальності. Якщо покарання ставить за мету виховання деліквента, то припинення такого діяння є способом «повернути все на круги своя», що є ключовим в утвердженні і захисті цінностей, які становлять об'єкт конституційно-правової відповідальності [55].

Проте не завжди є можливим повернення до початкового етапу, коли ще не було завдано шкоди особі або суспільству [55]. В такому разі необхідно передбачити певні запобіжники вчинення конституційного делікту та/або вдосконалити ефективність конституційно-правових санкцій [55]. Постановка такої проблеми видається надзвичайно багатомісною та має на меті спонукати юридичну науку до такого пошуку. Тому, з огляду на мету цього дослідження, в наступному підрозділі буде розглянуто види конституційно-правових санкцій, а в розділі другому – досвід деяких держав-учасниць ЄС з цього питання.

Проведений вище аналіз дозволяє дійти таких висновків.

Ознаками конституційно-правової відповідальності є такі: є видом соціальної відповідальності; об'єктом є цінності, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, що розвивають положення конституції; конституційний делікт; суб'єктами є держава, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадяни (піддані), іноземці, особи без громадянства, біженці; суб'єктивні права та

обов'язки деліквентів визначають зміст деліктних конституційно-правових відносин; має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення; підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності; не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності; примус походить від держави; наслідки для правопорушника визначені в конституційно-правовій санкції; її підстави можуть бути предметом розгляду в суді.

На відміну від конституційної відповідальності політичній відповідальності властиві такі ознаки, як: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – практика підтверджує, що не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може застосовуватись з додатковою відповідальністю – конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави – відсутній; основні засоби – вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі.

Отже, конституційно-правова відповідальність – це вид соціальної відповідальності, що передбачає заохочення громадянським суспільством і державою позитивної поведінки чи діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідком яких є утвердження і забезпечення цінностей, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, або негативну реакцію держави на конституційний делікт в порядку, встановленому конституцією та законами держави.

Санкція конституційно-правової відповідальності – це межі і форми застосування конституційної відповідальності, визначені конституцією та законами держави.

Дістали подальшого розвитку підходи щодо співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності, конституційно-політичної відповідальності.

1.3. Види санкцій конституційно-правової відповідальності

Вчені В. Федоренко, О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк вірно зазначають, що об'єднуючою ознакою конституційно-правових санкцій залишається їх політичний характер [14, с. 144-145; 3, с. 181-182]. Також вчені акцентують увагу і на тому, що іншою такою ознакою є наступні негативні політичні наслідки для суб'єктів, що здійснили конституційний делікт [14, с. 145-146; 3, с. 181-182; 130].

Санкції як міра конституційної відповідальності передбачені нормами Конституції України та нормами законів України. Згідно з п. 22 ст. 92 Конституції України засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами держави [37]. Окремо спеціального Закону України, який би визначав основи конституційно-правової відповідальності наразі в Україні немає, хоча необхідність його розробки тривалий час дискутується в доктрині конституційного права.

З цього випливає, що за такою ознакою, як джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція, їх можна класифікувати на такі дві групи: 1) санкції, які містяться в Конституції України; 2) санкції, які містяться в законах України.

В Конституції України наразі містяться такі види конституційно-правових санкцій: втрата депутатського мандата (ст.ст. 79, 81 Конституції

України); дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України); усунення з поста Президента України в порядку імпічменту (п. 10 ст. 85, ст. 111 Конституції України); прийняття Верховною радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком відставку Уряду (ч. 3 ст. 115 Конституції України); припинення повноважень Прем'єр-міністра України та його відставка (п. 12 ст. 85 Конституції України); рішення Конституційного Суду України про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що має наслідком їх скасування (ст. 150 Конституції України); скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України та законам України (ст. 118 Конституції України); висловлення обласною чи районною радою недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації (ч. 9 ст. 118 Конституції України); звільнення Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України з посади голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України); зупинення органами суду рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України (ст. 144 Конституції України); обмеження або призупинення деяких основних прав громадян [37].

В законах України містяться такі види санкцій: відмова у реєстрації політичної партії (ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні»); відкликання виборцями обраного ними депутата місцевої ради (розд. V Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»); дострокове припинення за рішенням місцевого референдуму повноважень сільського, селищного, міського голови (ч. 2 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); скасування Президентом України актів Ради

міністрів Автономної Республіки Крим (ч. 8 ст. 52 Закону України «Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим»); скасування рішення про прийняття до громадянства України (п. 2 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про громадянство України»).

Як вже зазначалося в попередньому підрозділі цього дисертаційного дослідження, за суб'єктним складом вчені-конституціоналісти виділяють конституційно-правову відповідальність: держави; органів державної влади; органів місцевого самоврядування; посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування; політичних партій; інститутів громадянського суспільства; людини і громадянина (наукові дослідження Н. Батанової, Л. Дешко, В. Федоренка та ін.) [2; 3; 14; 84; 88].

Водночас щодо конституційно-правової відповідальності держави погляди вчених різняться. Загально-правовий принцип юридичної відповідальності держави перед людиною міститься у статті 3 Конституції України. Вважаємо, що принципово важливим є й те, що відповідальність держави перед особою чітко віднесена до основних засад конституційного ладу. На це прямо вказує розташування цієї норми-принципу в розділі I Основного закону України, який закріплює засади конституційного ладу і містить положення матеріально-правового характеру. Крім того, права і свободи людини і громадянина, їх утвердження і забезпечення є тією цінністю (цивілізаційною), яка письмово закріплена в Конституції України, отримала подальший розвиток в законах України – це об'єкт конституційно-правової діяльності.

Оскільки цей розділ є змістовним ядром Основного закону, а значна частина його положень – нормативними принципами, які забезпечують регулювання суспільних відносин на найзагальнішому рівні, розглянуте положення щодо відповідальності держави має вищий узагальнюючий характер, який потребує відповідної нормативної конкретизації [69]. Принцип відповідальності держави перед особою є загальновизнаним,

особливо, якщо звернути увагу на низку міжнародних договорів, де права людини та громадянина гарантуються державами-підписантами (наприклад, Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод).

«Згідно з Конституцією України – як підкреслює В. Кампо – саме держава несе відповідальність перед людиною за свою діяльність, зокрема за встановлення та забезпечення прав і свобод. Однак ні в Конституції України, ні в жодному законі України не вказано, яку відповідальність несе держава перед особою за свою діяльність» [90]. Дійсно, не вказано якою буде відповідальність держави за неутвердження чи неналежне утвердження прав людини і основоположних свобод, за неефективність національного механізму забезпечення прав людини і основоположних свобод. Інакше кажучи, бачиться, що є законодавча прогалина, що повинна бути заповнена ухваленням спеціального закону.

Крім того, вчений стверджує, що «було б бажано сформулювати й ухвалити Кодекс про конституційні правопорушення, вочевидь, за аналогією з Кодексом про адміністративні злочини, що регулював би правовідносини, пов'язані з конституційно-правовою відповідальністю держави» [90].

Таким способом науковець наголошує на необхідності ухвалення спеціальних законів у даній царині, спрямованих на уточнення змісту відповідних конституційних положень або надання додаткових засобів притягнення держави до відповідальності.

Конституція України оперує такими ідеями: держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції України); можливість оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, їхніх посадових осіб і службовців (ч. 2 ст. 55 Конституції України); відшкодування за рахунок держави матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю під час

здійснення повноважень органами державної влади, їхніми посадовими та службовими особами (ст. 56 Конституції України); відшкодування державою матеріальної та моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними [37].

У всіх цих випадках чітко вказано, що саме держава є суб'єктом, який несе відповідальність. Водночас в першому випадку її юридична відповідальність має неспецифічний, неконкретизований та узагальнений характер, що свідчить про її універсальність [90]. Кожний акт (дія) держави в особі її органів та посадових осіб може бути оскаржений згідно закону, зокрема щодо додержання правових вимог, а в інших випадках це стосується також компенсаційних заходів, яких має вжити держава, коли державний документ або рішення визнано незаконним (неправомірним) [90].

Вважаємо, що аргументом щодо визнання держави суб'єктом конституційно-правової відповідальності та можливості застосування щодо неї санкцій може слугувати той факт, що індивідуальні та міждержавні заяви можуть подаватись до Європейського суду з прав людини проти держави, яка порушила норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Окрім держави суб'єктом конституційно-правової відповідальності є органи державної влади; органи місцевого самоврядування; посадові й службові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування [130; 215; 216].

Варто зазначити, що загалом конституційне законодавство країн світу передбачає різні конституційно-правові заходи відповідальності до вищих органів державної влади та їх посадових осіб. Але суть їх зводиться до одного: позбавити посадову особу права здійснювати державну владу шляхом вилучення її зі сфери політики, розформувати державний орган, що не впорався з покладеними на нього законодавством функціями [3, с.

185]. Вважаємо, що дане твердження цілком вірно відображає мету застосування санкцій конституційно-правової відповідальності.

Якщо говорити безпосередньо про заходи конституційно-правової відповідальності (впливу) або про конституційні санкції, то ними можуть бути: усунення президента в порядку імпічменту, розпуск парламенту, вираження недовіри депутатам та їх відкликання виборцями, усунення з посади та/чи позбавлення мандата, недовіра і відставка уряду, відставка окремих міністрів, перехід конституційних повноважень до іншого суб'єкта, заборона політичної партії, визнання неконституційними актів чи окремих його частин, призупинення актів виконавчих органів влади, визнання юридичного результату недійсним, люстрація, позбавлення державних нагород і почесних звань, обмеження чи позбавлення суб'єктивних конституційних прав, позбавлення громадянства та інші. Зауважимо, що такий поділ є загальновизнаним у юридичній науці, окрім, звісно, виокремлення таких елементів, як визнання актів неконституційними та призупинення актів виконавчої гілки влади. Зважаючи на розрізнення підходів до розуміння конституційної відповідальності (широкого та вузького), питання, чи є конституційними санкціями визнання актів неконституційними та призупинення актів виконавчої гілки влади, залишається відкритим.

У сучасному світі найбільш поширеною формою конституційно-правової відповідальності вищих посадових осіб (наприклад, президента, міністрів і сенаторів) є інститут імпічменту або аналогічні процедури. Імпічмент здебільшого трактується як особлива процедура переслідування високопоставлених державних чиновників (в деяких дослідженнях їх називають високопоставленими особами, які наділені публічно-владними повноваженнями) за порушення законів країни за рішенням парламенту, але існує також і підхід, відповідно до якого імпічмент розуміють і як особливу процедуру у випадках вчинення правопорушень державними

службовцями чи «представниками» судової гілки влади – суддями, про що йдеться більш детально в третьому розділі цього дисертаційного дослідження.

Процедура імпічменту зазвичай складається з декількох етапів:

1. Звинувачення: представники законодавчого органу розглядають питання про те, чи варто звинувачувати високопосадовця в неправомірних діях;
2. Розслідування: зазвичай проводять поглиблене розслідування звинувачень, збирають докази (в тому числі – свідчення свідків);
3. Голосування: за підсумками розслідування в парламенті проводять слухання та голосування з питання про те, чи слід висунути звинувачення. Якщо голосів «за» достатньо, справу передають до іншого органу (наприклад, до верхньої палати або до суду);
4. Судовий розгляд: якщо справу передають до національного суду, проводять слухання і виносять остаточне рішення, в тому числі – винесення вироку. Якщо особу визнано винною – її усувають з посади.

До загальних рис імпічменту вчені відносять його «індивідуалізацію та здійснення в парламенті в межах конституційної юрисдикції». Однак підстави для імпічменту президента та інших посадових осіб, а також процедури їх реалізації суттєво різняться. Особлива роль організації функціонального здійснення всіх державних повноважень належить вищому органу державної влади, яким є президент. Президент часто виступає як глава виконавчої влади і зосереджує у своїх руках найважливіші функції держави. Тому до президента висувують особливі вимоги, а його широкі повноваження і ступінь їх реалізації передбачають відповідальність на найвищому рівні, тобто конституційну відповідальність [91]. Тож питання про відповідальність президента в сучасному світі вирішується по-різному. Більшість зарубіжних конституційно-правових теорій виходять із принципу «повної політичної

безвідповідальності президента», але не виключають можливості юридичної відповідальності за злочини.

Наприклад, Конституція Латвії передбачає, що президент республіки не несе політичної відповідальності за свою діяльність (ст. 53 Конституції Латвії) [92]. Конституція Болгарії передбачає, що президент не несе відповідальності за дії, вчинені ним під час виконання своїх обов'язків (ст.103 Конституції Болгарії) [93]. Такий же підхід є і в Чеській Республіці (ст. 54 Конституції Чехії) [94].

Де-факто імпічмент є важливим механізмом контролю та притягнення до відповідальності високопосадовців. В доктрині конституційного права усталеною є точка зору, що «дана процедура виконує кілька завдань: забезпечення підзвітності: імпічмент дозволяє парламенту та іншим інституціям контролювати дії президента і запобігати зловживанню владою; захист демократії: імпічмент є важливим засобом захисту демократичних принципів і цінностей і може усунути тих, хто порушив закон або діяв проти інтересів народу; справедливість: імпічмент гарантує справедливе розслідування і судовий розгляд, дозволяючи як обвинуваченню, так і захисту представити свої аргументи; стримування: наявність процедури імпічменту діє як стримуючий фактор для високопосадовців, які вчиняють злочини та зловживання» [44, с. 16].

Притягнення депутатів до конституційної відповідальності також є ключовим механізмом забезпечення і прозорості, і відповідальності, і ефективності в системі державного управління. Завдяки такому притягненню стає можливим надати оцінку діям чи бездіяльності парламентарів. За такої умови даний контроль сприяє не лише дотриманню встановлених правил, але й підтриманню довіри громадськості до органів державної влади в цілому й органу законодавчої влади зокрема.

Водночас Конституційний Суд України виходить, між іншим, і з того, що Конституція України не узагальнює діяльність народного депутата

України, а розрізняє таку діяльність народних депутатів України: 1) колективне здійснення певних повноважень (ініціювання питання про відповідальність Уряду України, звернення до Конституційного Суду України, ініціювання законопроектів про внесення змін до Основного Закону держави тощо); 2) спільна діяльність народних депутатів України, якою здійснюються повноваження Парламенту України як колегіального органу державної влади [95]. Бачиться, що ще одним видом діяльності народного депутата України є його індивідуальна діяльність (направлення депутатських звернень тощо) [96; 218; 219].

Конституційно-правова відповідальність, що охоплює весь депутатський корпус – весь склад парламенту держави, пов'язана з застосуванням такої міри відповідальності, як дострокове припинення повноважень парламенту держави главою держави у випадках, передбачених конституцією. В такому випадку настає конституційно-правова відповідальність парламенту, але з огляду на колегіальну природу парламенту, можна тлумачити, що конституційно-правові підстави виникають і для відповідальності кожного окремого представника народу, тобто депутата [44, с. 16]. Така конституційно-правова санкція застосовується, наприклад, у разі неналежної роботи більшості членів парламенту, які не виконують функції, покладені на них конституцією держави. Так, в Естонії Президент має право розпустити парламент, якщо державний бюджет не буде прийнятий протягом двох місяців з початку бюджетного року [97]; в Хорватії – якщо парламент не ухвалить бюджет протягом 120 днів з моменту його подання [98]; в Угорщині – в разі, якщо парламент держави не ухвалить бюджет до певної дати [99].

У Молдові парламент держави розпускають, якщо він «перешкоджає прийняттю закону протягом трьох місяців» [100]. У Чехії та Словаччині розпуск парламенту і Палати депутатів може бути спричинений нездатністю прийняти рішення протягом трьох місяців однієї сесії або

якщо сесія переривається довше, ніж передбачено конституцією [94; 101]. У Вірменії парламент може бути розпущений, якщо протягом трьох місяців сесії він не може прийняти рішення щодо законопроекту, визначеного урядом як невідкладний, або щодо питання, яке перебуває на розгляді, або якщо парламент взагалі не збирається на засідання [102].

Отже, розпуск парламенту (дострокове припинення його повноважень) означає дострокове припинення діяльності парламенту в конкретному індивідуальному складі, а отже, дострокове припинення діяльності кожного народного депутата. Тобто конституційно-правова санкція застосовується по відношенню до всього парламенту – має місце колективна відповідальність, але наслідок її застосування стосується індивідуально кожного депутата, хоча притягнення до індивідуальної конституційно-правової відповідальності не відбувається.

У Греції та Молдові парламент розпускається, якщо він не може обрати президента [100; 103], в інших країнах – якщо він не може сформувати певні складові органи парламенту. Також підставою для розпуску парламенту є фактична дисфункція парламенту, що частіше визначається як загальна підстава для примусового розпуску парламенту. Наприклад, у Чорногорії парламент може бути розпущений, якщо він не виконує свої повноваження протягом «тривалого періоду часу» [104].

Ще однією конституційно-правовою санкцією щодо членів парламенту є позбавлення депутатської недоторканності. Конституційно-правову відповідальність парламентарів можна поділити залежно від обсягу на абсолютну та обмежену, що по-різному співвідноситься з правовою системою з використанням імунітету та депутатського індемнітету [105].

Так, індемнітет може бути поширений: тільки на заяви, зроблені в парламенті або його органах (Австрія, Німеччина, Кіпр, Естонія, Фінляндія, Норвегія, Велика Британія); тільки на заяви, зроблені в залі

засідань; тільки на заяви, зроблені в парламентських комітетах; закони деяких країн поширюють дію індемнітету на офіційну непарламентську діяльність парламентарів, таку як виступи в ЗМІ, заяви на виборах і політичні дебати; у Люксембурзі, Іспанії, Італії – заяви, зроблені в рамках позапарламентської політичної діяльності або діяльності партії, індемнітетом не захищені [2, с. 92-93; 106, с. 106-107].

Закони держави можуть не вказувати, які дії захищаються індемнітетом, наприклад, такого положення немає в Конституції Іспанії, але його зміст впливає з природи самого індемнітету [107]. Закони ж Кіпру, Великобританії включають до підстав зняття індемнітету: 1) образливу критику глави держави; 2) образливу критику судової системи; 3) образливу критику окремих суддів.

Загальні обмеження імунітету можуть бути такими: 1) судовий розгляд не може бути порушено проти члена парламенту держави без попередньої згоди цього парламенту (наприклад, в Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Латвії, Литві, Молдові, Франції, Німеччині); 2) винятки з принципу імунітету для деяких категорій правопорушень (наприклад, у Португалії імунітет не захищає парламентаріїв від юридичної відповідальності за злісні правопорушення, які карають позбавленням волі на термін більше ніж три роки); у випадках *flagrante delicto*, тобто затримання на місці злочину [91; 108].

Відповідно до Конституцій Австрії, Болгарії, Угорщини навіть, якщо члена парламенту заарештовано на місці злочину – для притягнення його до кримінальної відповідальності потрібна згода парламенту держави [93; 99; 109], а відповідно до Конституції Норвегії члени парламенту не можуть бути заарештовані дорогою до парламенту або в приміщеннях самого парламенту (ст. 66 Конституції Норвегії) [110]. Відповідно до Конституції Угорщини члени парламенту не можуть бути викликані до суду під час сесії парламенту [99]. Відповідно до Конституцій Іспанії, Румунії та

Нідерландів справи проти членів парламенту розглядаються Верховним судом, а відповідно до Конституції Швейцарії [111] справи про зняття імунітету передаються до Федерального суду, згідно з Конституцією Греції – до Апеляційного суду [103].

Вчений В. Федоренко зазначає, що важливим суб'єктом, який застосовує норми конституційно-правової відповідальності, є громадськість (електорат) [14, с. 142-143]. Однак специфіка підзвітності перед громадянським суспільством суттєво відрізняється у випадку імперативного та вільного мандатів: імперативний мандат передбачає можливість відкликання депутата виборцями, а вільний мандат здебільшого стосується позитивної відповідальності депутата.

Також слушним буде зазначити, що як підкреслює І. Костицька, слід розрізняти суб'єктів, перед якими несуть відповідальність народні депутати: відповідальність депутатів перед суспільством (виборцями); відповідальність депутатів перед парламентом; відповідальність перед групою депутатів (парламентською фракцією), до якого належить депутат; відповідальність перед парламентським комітетом (комісією), до якого належить депутат; відповідальність народних депутатів перед політичною партією [91].

Законодавством Австрії, Польщі, Румунії передбачено достатньо жорсткі майнові та дисциплінарні санкції щодо депутатів за неналежну діяльність у парламенті. Наприклад, за неучасть депутата у роботі парламенту та його органів без поважної причини. На відміну від цих країн норми законодавства України, що регулюють виконання обов'язків народних депутатів України у комітетах та інших органах Верховної Ради, мають декларативний характер. Наприклад, відповідно до ст. 33 Закону «Про статус депутата Верховної Ради України» за рекомендацією Комітету з питань депутатської етики за дні невиконання депутатом Верховної Ради своїх депутатських обов'язків без поважних причин не виплачуються будь-

які виплати у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків, але з 1 березня 2022 року на період дії воєнного стану в Україні до завершення місяця, в якому воєнний стан буде припинено чи скасовано, дія частини п'ятої статті 33 згідно із Законом № 2259-IX від 12 травня 2022 р. зупиняється [112; 113].

Наступним заходами конституційної відповідальності є санкції щодо виконавчого органу державною влади – уряду. Так, аналіз конституцій держав-учасниць ЄС дає змогу визначити конституційно-правову відповідальність уряду як підвид юридичної відповідальності вищого виконавчого органу держави, яка полягає в обов'язковому застосуванні передбачених конституцією та законами держави конституційно-правових санкцій у разі невиконання або неналежного виконання функцій та обов'язків, а також у разі вирішення конституційних спорів.

Варто підкреслити, що відповідальність Уряду України та міністрів перед Президентом України та Верховною Радою України є, як назвав її в своєму рішенні Конституційний Суд України, «конституційно-політичною» [54].

Так, хоча відповідно до статті 87 Конституції України Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України [37], проте Основний Закон України не визначає конкретних підстав для висловлення Верховною Радою недовіри Кабінету Міністрів України.

На відміну від Конституційного Суду України вчений Р. Павленко зміст парламентської відповідальності уряду оцінює суто як політичну: «парламент як представницький орган висловлює довіру курсові, що

проводить уряд, і змушує главу держави до зміни уряду в разі неналежного виконання ним своїх обов'язків, що в свою чергу призводить до втрати довіри парламенту до нього. Однак підставою для виникнення такої відповідальності є юридичний факт ухвалення парламентом відповідного рішення. До того ж ця відповідальність настає за нормативно (найчастіше – конституційно) визначеною процедурою» [113, с. 211].

Доходимо висновку, що теоретично висловлення парламентом недовіри уряду може бути санкцією як конституційно-правової, так і політичної відповідальності. Проте підставою конституційно-правової відповідальності уряду перед парламентом має бути вчинення ним конкретного конституційного правопорушення, а не певний юридичний факт (прийняття резолюції недовіри парламентом). Якщо закон України не визначить конкретні підстави для притягнення уряду до конституційної відповідальності, як-от: невиконання міністрами своїх обов'язків, неналежне використання ними своїх повноважень або порушення Конституції чи українського законодавства, прийняття парламентом вотуму недовіри уряду залишатиметься лише заходом конституційно-політичної відповідальності.

Тому в Конституції України та Законі України «Про Кабінет Міністрів України» [115] доцільно передбачати в якому разі Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України несуть конституційно-правову відповідальність у вигляді відставки (санкція).

Тож, ключові ознаки конституційно-правової відповідальності уряду такі: 1) є різновидом конституційно-правової та конституційно-політичної відповідальності; 2) характеризується наявністю спеціальних підстав – таких, як конституційні правопорушення та конституційні спори.

Вчена А. Муртіщева вірно зазначає, що «санкцією колективної відповідальності уряду перед парламентом є відставка внаслідок вотуму недовіри або резолюції осуду» [116, с. 34-35]. Резолюція осуду не завжди

призводить до відставки уряду держави, але вона має серйозні політичні наслідки: «...такого роду відставку можна визначити як дострокове примусове припинення конституційно-правового статусу уряду» [116, с. 34-35].

При цьому науковиця слушно наголошує, що існують такі проблеми практичного характеру із застосуванням цієї санкції: «замість ухвалення відставки виконавчої влади глава держави може ухвалити альтернативне рішення про розпуск представницького органу, що може призвести до того, що конституційно-правова відповідальність не досягне своєї мети щодо запобігання конституційним порушенням, поставивши під сумнів ефективність вотуму недовіри; конституційно-правові санкції держав не врегульовані належним чином, а це підвищує ймовірність їх довільного використання» [116, с. 34-35].

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що конституційно-правова відповідальність уряду держави є доказом існування механізму конституційно-правової відповідальності, яка виходить за межі суто абстрактного інструменту політичної відповідальності чи конституційно-політичної.

Ще однією санкцією конституційно-правової відповідальності є скасування актів. Включення цього заходу до санкцій конституційно-правової відповідальності пов'язане і з дискусією щодо розуміння та класифікації відновлювальних санкцій, і з визначенням природи юридичної відповідальності в цілому та співвідношення понять «юридичної відповідальності» та «конституційно-правової відповідальності». Прихильники цього підходу виокремлюють у системі санкцій конституційно-правової відповідальності так звані санкції нікчемності або реституційні санкції, але серед вчених немає однастайності в питанні визначення, які конкретно заходи відповідальності слід з ними пов'язувати. Так, одні вчені включають до

цієї групи лише констатацію неконституційності акта або його окремих частин [117, с. 33], інші – констатацію незаконності [118, с. 28], треті – призупинення дії нормативних правових актів як захід відповідальності [119, с. 46].

Аргументи проти такого підходу зводяться здебільшого до того, що акти, оголошені неконституційними, лише виключаються з правової системи і не спричиняють жодних негативних наслідків для суб'єктів, оголошених неконституційними [120, с. 41] або що питання про скасування акта, яке не обов'язково пов'язане з питанням відповідальності, може виникнути у зв'язку з необхідністю зміни та підготовки нового акта [121, с. 146] і тому процес скасування розглядається як частина правотворчості [122, с. 14-15]. Остання теза видається непереконливою, оскільки скасування акта в нормотворчому процесі не тотожне визнанню акта неконституційним або незаконним у межах процедур конституційного контролю спеціально уповноваженим державним органом [14, с. 35].

Наголосимо: конституційно-правова відповідальність виконує ще й превентивну функцію, адже її застосування створює для органів державної влади чітке розуміння наслідків у разі посягання на об'єкт конституційно-правової відповідальності. Тож, вона не лише «виправляє помилки», а й формує культуру відповідального ставлення до виконання владних повноважень.

Вважаємо, що скасування незаконних актів може бути віднесено до конституційно-правових санкцій, однак із певними застереженнями. Сфера конституційно-правової відповідальності може бути невиправдано розширена за рахунок функцій адміністративних судів. Водночас, якщо компетентний орган конституційної юрисдикції визнає урядовий акт незаконним, то саме це є підставою для розгляду такого випадку в контексті конституційно-правової відповідальності та відповідних санкцій.

Подібний підхід передбачено, наприклад, у національному законодавстві Естонії, Литви, Польщі, Словенії.

Конституційне законодавство країн ЄС по-різному регулює реалізацію цієї санкції – це залежить від сформованої моделі конституційного контролю.

Найменш поширені санкції мають спеціальний характер і характерні для окремих країн ЄС, такі, як неконституційність міністерських актів (Словенія), втрата позитивного та негативного права голосу (Польща), позбавлення нагород і почесних звань (Польща), тимчасова втрата політичних прав (Австрія). Так, відповідно до ч. 4 ст. 142 Основного закону Австрії засудження Конституційним судом включає в себе відсторонення від державних посад і, в особливо серйозних випадках, тимчасову втрату політичних прав [109].

Щодо такої санкції, як заборона політичних партій та подібних заходів, то є держави, в яких реєстрація політичних партій не є обов'язковою. Так, у Німеччині, Греції, Швейцарії реєстрація не обов'язкова; у Данії, Нідерландах партії хоча і не зобов'язані реєструватися, але щоб узяти участь у виборах – мають пройти певні процедури; в Ірландії ж реєстрація дає змогу лише вписати назву політичної партії поруч з ім'ям кандидата [128], тоді як у Швеції вона захищає виключне право на використання назви партії.

У конституціях деяких держав політичні партії безпосередньо не згадуються (як у випадку з Албанією, Швейцарією, Фінляндією та Ірландією). Більшість же конституцій інших країн гарантують свободу асоціацій і згадують політичні партії, водночас визначаючи конкретні випадки, коли діяльність політичних партій може бути обмежена. Наприклад, Конституція Грузії забороняє створення політичних партій, що мають на меті підриг конституційного ладу, порушення незалежності чи територіальної цілісності держави, розповсюдження війни або насильства,

а також розпалювання етнічної чи релігійної ненависті або соціальних заворушень [124].

Конституція Німеччини забороняє політичні партії, цілі або поведінка яких руйнують ліберально-демократичний конституційний порядок або призводять до його повалення [125, с. 158], а у Словаччині, навпаки, Конституція містить загальне положення, яке обмежує свободу асоціацій у випадках, коли це необхідно для захисту національної безпеки та громадського порядку, запобігання злочинам, захисту прав і свобод інших осіб, а також для забезпечення принципу відокремлення партій від держави, як це визначено законом [101]. Конституція Португалії детально визначає межі свободи об'єднання в політичній сфері та містить найбільшу кількість обмежень щодо діяльності політичних партій [108].

Є превентивні заходи, що застосовуються відносно політичних партій: заборона на створення політичних партій або відмова в їх реєстрації, та репресивний – розпуск (заборона), заборона політичним партіям брати участь у виборах.

В Естонії політичній партії може бути відмовлено в реєстрації, якщо її назва схожа на назву існуючої або раніше існуючої політичної партії [126]. Норми Конституції Португалії забороняють політичним партіям використовувати символіку, яку легко сплутати з державними або релігійними символами [108]. Подібні підходи існують у Словенії, Литві.

В низці держав існують жорсткіші обмеження щодо назв політичних партій (наприклад, в Португалії).

В Албанії політична партія може бути заборонена, якщо вона не публікує або не надає для публічного ознайомлення свої фінансові ресурси.

У Румунії на вимогу генерального прокурора Бухарестський муніципальний суд може розпустити політичну партію, визнаючи її такою, що не діє, якщо вона не висунула кандидатів у щонайменше 10 виборчих

округах під час двох виборчих кампаній поспіль, як самостійно, так і в складі виборчого блоку, або якщо партія не проводила конференцію протягом п'яти років [128]. В Угорщині політична партія може бути розпущена, якщо вона не функціонує щонайменше один рік, а кількість членів партії завжди була нижча за встановлений законом мінімум [128]. В Естонії закон вимагає, щоб загальна кількість членів партії становила щонайменше 1 000 осіб, тоді як у Латвії [127] та Литві мінімальна кількість членів-засновників становить 200 та 400 осіб відповідно. У Хорватії політична партія припиняє своє існування, якщо вона припиняє свою активність або якщо період між двома партійними з'їздами вдвічі перевищує строк, встановлений у її статуті [128].

В законодавстві Австрії немає положень про заборону або розпуск політичних партій, за винятком заборони на відтворення Націонал-соціалістичної партії та її організацій [109], а у Греції хоча організація політичних партій та їхня діяльність повинні сприяти вільному функціонуванню демократичної системи, проте жодних санкцій у разі невиконання партією цієї вимоги не передбачено [103].

Конституції Португалії та Данії забороняють діяльність політичних партій, що використовують або заохочують насильство, навіть якщо вони не є підливними або расистськими, а в Албанії заборонені політичні партії, які прагнуть привернути увагу до своїх цілей і досягти їх за допомогою або насильства, або застосування зброї, або інших антидемократичних методів [128]. В Грузії, Латвії можуть бути заборонені партії, які заохочують насильство через пропаганду. В Чехії та Словаччині заборонені політичні партії, які намагаються використовувати Конституцію для перешкоджання доступу інших партій до влади через конституційний процес або для підливу рівності між громадянами.

У деяких країнах законодавчо заборонено політичні партії, які загрожують існуванню держави (Німеччина) або її незалежності (Україна).

В Албанії політичним партіям заборонено підтримувати антидержавні програми або антидержавну діяльність [128].

Акцентуємо увагу, що у демократичній державі виклик установленому порядку сам по собі не є караним злочином, забороненою є підривна діяльність, що полягає у закликах до насильницьких методів повалення влади.

Також варто зазначити, що за останній час низка європейських країн відмовлялися реєструвати політичні партії в основному тому, що вони не відповідали формальним критеріям [128]. У Латвії організаціям було відмовлено в реєстрації через порушення процедури створення, деякі організації були виключені з реєстру через недостатню кількість членів партії, а діяльність однієї партії була припинена через неподання фінансового звіту [128]. Однак зупинення діяльності партії було скасовано, коли вона подала звіт для перевірки. У Литві випадок відмови в реєстрації був пов'язаний із недотриманням процедури реєстрації, а в Іспанії санкції були застосовані тільки до партій, які використовували назву, яку можна було сплутати з назвою існуючої партії, але жодна партія не була заборонена, незважаючи на значну кількість підстав для розпуску, передбачених законом [128].

Випадки, коли політичні партії були заборонені або розпущені з істотних причин, які, як правило, стосувалися екстремістських рухів, порушення принципу рівності, або якщо їх діяльність загрожувала національній безпеці, територіальній цілісності або світському характеру держави. Так, в Словенії політична партія, яка виступала за повернення людей, що емігрували зі Словенії після Другої світової війни, була визнана неконституційною – вона порушувала принцип рівності та дискримінувала людей залежно від місця їхньої еміграції [128]. В Туреччині з мотивів, що діяльність партій становить загрозу національній безпеці, територіальній

цілісності або світському характеру держави – кілька політичних партій були розпущені [128].

Суб'єктом, який застосовує конституційно-правову санкцію «розпуск політичної партії», в Хорватії, Португалії, Словенії є Конституційний Суд, в Польщі, Болгарії, Словаччині, Чехії – Верховний суд, в Естонії та Ліхтенштейні – адміністративні суди, у Швейцарії – суди загальної юрисдикції).

Тимчасове призупинення може бути застосовано урядом (Данія) або Міністерством юстиції (Литва, але в період виборів потрібне рішення Вільнюського районного суду).

Ще одним видом санкцій конституційно-правової відповідальності вчені називають позбавлення громадянства. Відповідно до статті 4 Основного Закону: «в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом» [37]. Згідно ч. 1 ст. 25 Основного Закону громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Сподинський О. зазначає, що «інститут позбавлення громадянства значно відрізняється від його втрати. Позбавлення громадянства включає елементи свавілля та дискримінації і передбачає право держави в односторонньому порядку, без дотримання юридичних процедур, ухвалювати рішення щодо збереження або припинення правового зв'язку між людиною і державою. Такий підхід порушує демократичні принципи відносин у системах «людина — держава» та «громадянське суспільство — держава», перетворюючи їх на нерівні. Це пов'язано з тим, що особа може втратити значну кількість прав в будь-який момент, як з політичних або громадянських причин, так і без жодних пояснень, залишаючи її беззахисною перед свавіллям державних органів» [129]. Підстави для втрати громадянства визначені в Законі України «Про громадянство України» [82]. Чинний закон передбачає вичерпні підстави для втрати

громадянства, що унеможлиблює свавільне позбавлення громадянства. Громадяни мають право знати, які дії є неприпустимими для держави та суперечать інтересам суспільства, що дозволяє їм коригувати свою поведінку або утримуватися від таких вчинків [129].

Конституція Італійської Республіки у ст. 22 Конституції закріплює, що ніхто не може бути позбавлений за політичними мотивами правоздатності, громадянства чи імені [131]. Згідно зі статтею 11 Конституції Іспанії іспанське громадянство набувається, зберігається і втрачається відповідно до закону [107]. Жоден іспанець за походженням не може бути позбавлений свого громадянства [107].

Згідно зі статтею 12 Конституції Литовської Республіки, громадянство Литви можна отримати за народженням та на інших підставах, визначених законом [132]. Жодна особа не може одночасно мати громадянство Литви та іншої країни, за винятком випадків, передбачених законом. Процедура набуття та втрати громадянства регулюється законодавством. Конституція Литви також гарантує право всіх литовців оселятися в країні, що означає неможливість заборонити громадянам повернення до Литви.

Відповідно до статті 6 Конституції Австрії громадянство в Австрійській Республіці є унітарним (єдиним) [109]. Конституція Румунії встановлює, що румунське громадянство може бути отримано, збережено або втрачено відповідно до вимог закону. Особа, яка набула румунське громадянство за народженням, не може бути позбавлена цього статусу [133].

Відповідно до статті 9 Конституції Великого Герцогства Люксембург люксембурзьке громадянство набувається, зберігається і втрачається відповідно до правил, встановлених Цивільним кодексом [134]. Згідно з Конституцією Бельгії від 1831 року бельгійське громадянство надається, зберігається і втрачається відповідно до положень, викладених у Цивільному кодексі [135].

Ще одним видом санкцій як міри конституційно-правової відповідальності, який не був відомий в Україні до 2014 року, є люстрація.

Україна є тією державою колишнього СРСР, яка після відновлення незалежності в 1991 р. та розпаду СРСР не провела очищення влади. Натомість такі держави, як Естонія, Латвія, Литва люстрацію провели. Ба більше, такі постсоціалістичні країни, як Болгарія, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія, а також такі пострадянські держави, як Грузія, Естонія, Латвія, Литва – встановили обмеження на участь в управлінні державними справами таких осіб: 1) колишніх співробітників комуністичних спецслужб; 2) колишніх агентів комуністичних спецслужб; 3) комуністичних функціонерів. На відміну від цих держав в Україні так і залишалась «при владі» колишня політична еліта.

Лише після Помаранчевої Революції та Революції Гідності – на запит суспільства – в Україні було розроблено законодавство, яке передбачило таку конституційно-правову санкцію, як люстрація.

Зокрема, в Україні було прийнято Парламентом України два закони, які передбачили очищення влади. Перший закон був прийнятий 8 квітня 2014 р. – Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні». В цьому законі було визначено правові, організаційні засади:

1) проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності;

2) звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги з метою відновлення законності, справедливості, довіри громадян України до судової влади, підвищення авторитету судової влади України [136].

Другий закон було прийнято Парламентом України 16 вересня 2014 р. – Закон України «Про очищення влади». Цей закон визначив правові,

організаційні засади проведення люстрації з метою захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні, встановивши заборони, які охопили такі два періоди: 1) радянський комуністичний режим; 2) період узурпації влади з боку Президента України Віктора Януковича. Суттєвим недоліком цього закону стала не індивідуальна, а колективна конституційно-правова відповідальність суб'єктів, до яких була застосована така санкція, як люстрація. На цей недолік, який призвів до порушення прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, вказав і Європейський суд з прав людини в своїх рішеннях проти України («Полях та інші проти України» [137], «Самсін проти України» [138], «Денисов проти України» [139]).

Отже, з 2014 року в законах України було закріплено люстрацію як нову санкцію. Конституцією України, Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», Законом України «Про очищення влади» створено основи нормативно-правового та організаційно-правового механізмів люстрації в Україні.

Вищевикладене дозволяє класифікувати санкції конституційно-правової відповідальності за такими критеріями на такі групи:

- 1) джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція:
 - а) санкції, які містяться в Конституції України;
 - б) санкції, які містяться в законах України.
- 2) суб'єкт, по відношенню до якого застосовуються конституційно-правові санкції:
 - а) санкції, які застосовуються по відношенню до держави;
 - б) санкції, які застосовуються по відношенню до органів державної влади;
 - в) санкції, які застосовуються по відношенню до органів місцевого самоврядування;

г) санкції, які застосовуються по відношенню до посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

г) санкції, які застосовуються по відношенню до політичних партій;

д) санкції, які застосовуються по відношенню до інститутів громадянського суспільства;

е) санкції, які застосовуються по відношенню до людини і громадянина;

3) суб'єкт, який застосовує конституційно-правову санкцію:

а) Українська держава;

б) органи державної влади, їх посадові особи;

в) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи;

г) органи і посадові особи Автономної Республіки Крим;

г) громадянське суспільство;

4) порядок при розгляді справи про конституційний делікт, в якому застосовується конституційно-правова санкція:

а) судовий;

б) позасудовий (арбітражний; квазісудовий).

Люстрацію як санкцію конституційно-правової відповідальності пропонуємо класифікувати за такими критеріями на такі види:

1) джерело закріплення: а) люстрація, закріплена Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; б) люстрація, закріплена Законом України «Про очищення влади»;

2) суб'єкт, щодо якого застосовується люстрація: а) судді судів загальної юрисдикції; б) особи, які брали участь в управлінні державними справами і які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини; в) особи, які були обрані і працювали на керівних посадах

Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище; були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей);

3) мета: а) підвищення авторитету судової влади України; б) підвищення довіри народу України до судової гілки влади; в) відновлення законності і справедливості; г) захист та утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні.

Висновки до розділу 1.

1. Виділені основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси:

1) первісне суспільство: перші ознаки системи юридичної відповідальності – в системі кровної помсти;

2) стародавній світ: зародження і розвиток ідеї «підставляти іншу щоку», яка передбачала новий підхід про нові правові примуси та заохочення (замість традиційних), через які опосередковувалась би відповідальність як важливий елемент забезпечення дієвості чинних правил поведінки; відповідальність мала позитивне і негативне значення; відповідальність була наслідком порушення звичаєвої норми чи наслідком правопорушення, що міститься в декреті володаря; об'єкт делікту – право власності, публічна влада, життя і здоров'я людини та ін.; була відповідальність, яка мала політико-правовий характер – наставляла за порушення суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням влади жрецем, «чиновником»; наявність особливого суб'єкта відповідальності – жрець, «чиновник»; інстанція, перед якою ніс відповідальність жрець, «чиновник» – володар; юридичні факти – передбачені звичаями чи санкціоновані володарем причини чи наслідки діяльності або поведінки жерця, чиновника, що зумовлюють делікт.

Встановлено, що за часів Давнього Риму шляхом поділу правовідносин на публічні та приватні виокремлюються в самостійну групу публічно-правові відносини, з'являються та розвиваються такі праобрази основних ознак конституційної відповідальності: об'єкт делікту тотожний об'єкту публічних правовідносин; перелік діянь, які носили публічний характер, санкції містилися в римському праві, але імператор міг на власний погляд кваліфікувати будь-яке діяння як публічне і довільно визначати покарання за нього; кваліфікацію діянь особи та визначення покарання здійснювали магістрати, імператор; суб'єкти –

посадові особи, які були наділені владою, в тому числі і жерці, і полководці, які ставали посадовими особами; юридичними фактами були корупція, хабарництво, підкуп виборців, присвоєння державного майна і коштів, підроблення грошей, участь у заборонених зборах, спекуляція продуктами, несплата податків; основними санкціями були: вигнання, тимчасове виселення, вислання з Рима з позбавленням громадянських прав, вислання на острови з повною ізоляцією, ув'язнення, штрафи, конфіскація, смертна кара, а додатковими – втрата мандата, припинення повноважень.

3) середньовіччя: розвиваються такі ідеї: монарх не є єдиним суб'єктом, перед яким деліквент несе юридичну відповідальність; монарх теж може зазнати негативних наслідків в результаті своєї діяльності або поведінки, або з огляду на дії (вплив) об'єктивних обставин, що зумовлюють виникнення, зміну та припинення делікту; з'явилися перші конституційні статuti, які заклали підвалини конституційно-правової відповідальності; утверджується ідея, що «конституція» має визначати основи юридичної відповідальності, зокрема і відповідальності осіб, які здійснюють державну владу, коло суб'єктів, щодо яких застосовується примус, та які несприятливі наслідки той або інший суб'єкт має понести; виникає концепція такої конституційно-правової санкції, як імпічмент; відбувається розвиток такої ознаки праобразу конституційної відповідальності, як суб'єкт, перед яким деліквент несе відповідальність – ним стала Палата громад, яка присвоїла собі право судити королівських міністрів у Палаті лордів; паростки конституційно-правової відповідальності містились не лише в писаних джерелах права, а й в неписаних актах; з'явилась ідея існування основної санкції – припинення повноважень – та додаткової санкції (брати під варту, переслідувати) та порядку їх застосування;

4) нова історія: формувалися нові підходи щодо репресій проти злочинців і заходів заохочення правомірної поведінки, належного виконання особами, які були наділені владою, своїх обов'язків; виникла і розвивалась ідея «Nullum crimen, nulla poena, sine lege»; започатковано дискусію щодо співвідношення понять «юридична відповідальність» та «правова відповідальність»; в першій письмовій конституції світу (Конституція США 1787 р.) було закріплено такі конституційно-правові санкції: Президент, Віце-президент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпічменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини; Федеральні судді можуть бути звільнені з посади відповідно до процедури імпічменту з боку конгресу; судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави, і тим самими визнавати недійсними, закони конгресу і акти виконавчої влади; в першій Конституції Франції 1791 р. закріплено: інститут контрасигнації; король звільнявся від політичної відповідальності, а на уряд навпаки покладалась політична відповідальність; Законодавчі Збори не могли бути розпущені; з'являється і розвивається ідея «юридичного факту як елементу складу юридичної відповідальності», що потім еволюціонувала до певного кола юридичних фактів, які стали юридичними фактами конституційного делікту, а юридичний факт конституційного делікту став одним з елементів складу конституційно-правової відповідальності;

5) новітня історія: в конституціях та законах держав Західної і Північної Європи все більше з'являється норм, які визначали основи конституційно-правової відповідальності; збільшується коло санкцій конституційно-правової відповідальності; отримала свій розвиток люстрація як обмеження права на участь в управлінні державними справами, а також права на роботу в сфері освіти.

2. Виділено основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих періодів:

1) доісторичний: кровна помста;

2) стародавній світ: зародження та розвиток ідеї про нові правові примуси та заохочення (замість традиційних), через які опосередковувалась би відповідальність як важливий елемент забезпечення дієвості чинних правил поведінки; зародження і розвиток таких санкцій: основні – вигнання, тимчасове виселення, вислання з Рима з позбавленням громадянських прав, вислання на острови з повною ізоляцією, ув'язнення, штрафи, конфіскація, смертна кара, додаткові – втрата мандата, припинення повноважень; люстрація є релігійно-магічним обрядом для захисту воїнів від хвороб і прощення гріхів людини, общини.

3) середньовіччя: виникає концепція такої конституційно-правової санкції, як імпічмент; з'явилась ідея існування основної санкції – припинення повноважень – та додаткової санкції (брати під варту, переслідувати) та порядку їх застосування; люстрація розуміється як спеціальна ревізія володінь короля суб'єктами, які її здійснювали, були спеціально уповноважені особи, мета люстрації полягала в оптимізації доходів з володінь короля і виділення частки цих доходів на утримання армії.

4) нова історія: вперше письмово закріплюється така система конституційно-правових санкцій в такому джерелі конституційного права як Конституція США 1787 р. (перша в світі письмова конституція): Президент, Віце-президент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпічменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини; Федеральні судді можуть бути звільнені з посади відповідно до процедури імпічменту з боку конгресу; судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави, і тим

самими визнавати недійсними, закони конгресу і акти виконавчої влади; в письмовому джерелі права – Конституції Франції 1791 р. – закріплено такі види конституційно-правових санкцій: звільнення Королем міністрів; відставка уряду; скасування королівською владою розпорядження департаментської адміністрації; усунення чиновників департаментської адміністрації від посад; заборона конституційними нормами застосовувати таку санкцію, як розпуск парламенту;

5) новітня історія: збільшується коло санкцій конституційно-правової відповідальності, які закріплюються в конституціях і законах держав світу; ідея люстрації еволюціонує до її розуміння як обмеження права на участь в управлінні державними справами, а також права на роботу в сфері освіти; отримала закріплення в законах держав світу така санкція, як люстрація.

3. Виділено основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності в Україні та їх основні риси:

1) кінець IX – початок X ст. – інститут кровної помсти;

2) X – XI ст.: зародки ідеї відповідальності осіб, наділених владою, в звичаєвому праві, початок закріплення таких праобразів санкцій в писаних джерелах права – договорах князів Київської Русі (міжнародні договори, договори між князівствами, договори між князями та громадою): відсторонення князя від влади (праобраз сучасної конституційно-правової санкції – усунення з поста Президента держави в порядку імпічменту); заміна посадників (праобраз сучасної конституційно-правової санкції – припинення повноважень особи, наділеної публічно-владними повноваженнями); заміна князівських чиновників (окрім посадників) (звільнення з посади особи, наділеної публічно-владними повноваженнями); висловлення недовіри (праобраз резолюції недовіри);

3) XII – XIII ст. – закріплення в пам'ятці права Київської Русі – Руській Правді – письмово інституту кровної помсти, а згодом його заміна (не повністю) грошовою карою; закріплення ідеї колективної

відповідальності (всієї громади) та застосування санкцій до неї; розвиток таких санкцій: висловлення недовіри; заміна князівських чиновників; відсторонення князя від влади. У виконанні санкцій роль князя з першорядної змінюється на другорядну;

4) XIV – XVI ст. – розвиток ідеї, що є праобразом конституційно-правової відповідальності та санкцій як її міри, їх закріплення в Судебнику короля Казимира IV 1468 р., статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р., 1588 р. тощо;

5) XVII – початок XVIII ст. – розвиток ідеї таких санкцій: припинення повноважень; усунення від здійснення влади; висловлення недовіри; позбавлення майна; скасування рішення та їх закріплення в письмових джерелах права;

6) кінець XVII – XVIII ст. – закріплення санкцій в так званих «Гетьманських статтях»; закріплення в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. таких конституційних санкцій: докір ясновельможному гетьману (ст. 6); подача справи до суду якщо хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився (ст. 7);

7) початок XIX ст. – початок XX ст. – закріплення в Законі «Про заснування посади міністра» 1802 р. єдиної конституційно-правової відповідальності урядовців перед Сенатом; міністри несуть відповідальність за власні дії, за зловживання і порушення закону, що відбуваються у підвідомчих їм органах; звіт міністра підлягає перевірці та розгляду Сенатом у присутності міністра; закріплення такої санкції, як відставка міністра; закріплення в Зводі основних державних законів 1906 р. таких підходів: безвідповідальність монарха визначалась лише його особистою прерогативою; посадові особи несуть повну відповідальність за будь-які незаконні дії, які вони могли вчинити, зокрема і за вказівкою

монарха; Голова Ради міністрів, міністри, Головноуправляючі індивідуально несуть відповідальність за свої дії та розпорядження; санкції до міністра застосовуються лише з дозволу монарха; нормами Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) було закріплено такі санкції: достроковий розпуск парламенту; висловлення недовіри міністру;

8) 1918 р. – 50-ті роки XX ст. – в Першій радянській Конституції 1918 року закладено основні правила щодо конституційно-правової відповідальності парламентаріїв: імперативний мандат депутата, в програмі РКП (б), ухваленій на VIII з'їзді партії 18-28 березня 1919 року – закріплено право виборців відкликати депутатів; в Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р. закріплено такі конституційні санкції: скасування Президією Верховної Ради Української РСР постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, рішень і розпоряджень обласних Рад депутатів трудящих в разі їх невідповідності законові; припинення Радою Міністрів Української РСР рішень обласних Рад депутатів трудящих, скасування рішень і розпоряджень виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, наказів та інструкцій Міністрів Української РСР; скасування вищестоящими виконавчими комітетами Рад депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих виконавчих комітетів і припинення рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих; скасування вищестоящими Радами депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів; відкликання кожного депутата за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку;

9) 60-ті роки XX ст. – 1991 р. – започаткування дискусії про конституційно-правову відповідальність та санкції як її міру; Конституція СРСР 1977 року вперше закріпила принцип відповідальності за здійснення повноважень кожним державним органом і державним службовцем;

закріплено принципи підзвітності та відповідальності депутатів перед своїми виборцями; закріплення такої санкції конституційно-правової відповідальності депутата, як усунення депутата;

10) 1991 р. – 1996 рр. – розробка концепцій конституційно-правової відповідальності; закріплення в Конституції України таких видів конституційно-правових санкцій: втрата депутатського мандата (ст.ст. 79, 81 Конституції України); дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України); усунення з поста Президента України в порядку імпичменту (п. 10 ст. 85, ст. 111 Конституції України); прийняття Верховною радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком відставку Уряду (ч. 3 ст. 115 Конституції України); припинення Президентом України повноважень Прем'єр-міністра України та його відставка (п. 9 ч. 1 ст. 106 Конституції України); рішення Конституційного Суду України про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що має наслідком їх скасування (ст. 150 Конституції України); скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України та законам України (ст. 118 Конституції України); висловлення обласною чи районною радою недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації (ч. 9 ст. 118 Конституції України); звільнення Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України з посади голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України); зупинення органами суду рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України (ст. 144 Конституції України); обмеження або призупинення деяких основних прав громадян;

11) 1996 – 2014 рр.: конституційні санкції закріплюються в законах України;

12) 2014 р. – по сьогодні – вперше закріплення в законодавстві України люстрації; прийняття Європейським судом з прав людини перших рішень у справах проти України щодо очищення влади, необхідність зміни концептуальних засад люстрації; розвиток інших видів санкцій конституційно-правової відповідальності.

4. Виділено такі ознаки конституційно-правової відповідальності: є видом соціальної відповідальності; об'єктом є цінності, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, що розвивають положення конституції; конституційний делікт; суб'єктами є держава, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадяни (піддані), іноземці, особи без громадянства, біженці; суб'єктивні права та обов'язки деліквентів визначають зміст деліктних конституційно-правових відносин; має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення; підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності; не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності; примус походить від держави; наслідки для правопорушника визначені в конституційно-правовій санкції; її підстави можуть бути предметом розгляду в суді.

Виділено такі ознаки політичної відповідальності: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може застосовуватись з

додатковою відповідальністю – конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави – відсутній; основні засоби – вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі.

5. Сформульовано авторське визначення поняття конституційно-правової відповідальності – це вид соціальної відповідальності, що передбачає заохочення громадянським суспільством і державою позитивної поведінки чи діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідком яких є утвердження і забезпечення цінностей, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, або негативну реакцію держави на конституційний делікт в порядку, встановленому конституцією та законами держави.

Сформульовано авторське визначення поняття санкції конституційно-правової відповідальності – це межі і форми застосування конституційної відповідальності, визначені конституцією та законами держави.

6. Розроблено таку авторську класифікацію санкцій конституційно-правової відповідальності за такими критеріями на такі групи:

1) джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція:
а) санкції, які містяться в Конституції України; б) санкції, які містяться в законах України.

2) суб'єкт, по відношенню до якого застосовуються конституційно-правові санкції: а) санкції, які застосовуються по відношенню до держави; б) санкції, які застосовуються по відношенню до органів державної влади; в) санкції, які застосовуються по відношенню до органів місцевого самоврядування; г) санкції, які застосовуються по відношенню до посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування; ґ) санкції, які застосовуються по відношенню до політичних партій; д) санкції, які застосовуються по відношенню до

інститутів громадянського суспільства; е) санкції, які застосовуються по відношенню до людини і громадянина;

3) суб'єкт, який застосовує конституційно-правову санкцію: а) Українська держава; б) органи державної влади, їх посадові особи; в) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи; г) органи і посадові особи Автономної Республіки Крим; ґ) громадянське суспільство;

4) порядок при розгляді справи про конституційний делікт, в якому застосовується конституційно-правова санкція: а) судовий; б) позасудовий (арбітражний; квазісудовий).

7. Розроблено таку авторську класифікацію люстрації як санкції конституційно-правової відповідальності:

1) за критерієм «джерело закріплення»: а) люстрація, закріплена Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; б) люстрація, закріплена Законом України «Про очищення влади»;

2) за критерієм «суб'єкт, щодо якого застосовується люстрація»: а) судді судів загальної юрисдикції; б) особи, які брали участь в управлінні державними справами і які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини; в) особи, які були обрані і працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище; були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР,

закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей);

3) за критерієм «мета»: 1) підвищення авторитету судової влади України; 2) підвищення довіри народу України до судової гілки влади; 3) відновлення законності і справедливості; 4) захист та утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні.

РОЗДІЛ II

САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДЕЯКИХ ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності в Федеративній Республіці Німеччина

Системний аналіз Конституції Німеччини та інших нормативно-правових актів Німеччини дозволяє виокремити низку заходів конституційно-правової відповідальності, що застосовуються у Федеративній Республіці Німеччина. Серед них – імпічмент президента, імпічмент суддів, невластивий для України сьогодні, висловлення вотуму недовіри Федеральному канцлеру, заборона діяльності політичних партій, усунення з посади члена Бундестагу та інші. Ці санкції конституційно-правової відповідальності є результатом еволюції тих ідей щодо юридичної відповідальності, які виникли ще в сиву давнину і були проаналізовані в першому розділі цієї дисертаційної роботи. Низка з санкцій конституційно-правової відповідальності є результатом розвитку ідеї тих санкцій, які виникли за часів Священної Римської імперії та в подальшому еволюціонували.

В цьому підрозділі дисертаційного дослідження охарактеризуємо конституційно-правові санкції, які закріплені в Конституції Німеччини і знайшли свій подальший розвиток в законах Німеччини.

Щодо люстрації як міри конституційно-правової відповідальності, то наголошуємо, що в Конституції Німеччини немає прямої вказівки на цю санкцію, порядок її застосування. Вона закріплена в законах Німеччини. Проте Основний закон Німеччини містить низку загальних положень, які є основоположними при її застосуванні. Зокрема, акцентуємо увагу, що в ній

йдеться про цінності, які є об'єктом конституційної відповідальності, і відповідно за порушення яких може бути застосовано люстрацію.

В чинну Конституцію Німеччини її розробниками було введено елементи природного права. Так, це принцип недоторканості людської гідності (ч. 1 ст. 1 Конституції Німеччини), принцип демократії, правової держави, федерального устрою, соціальної держави (ст. 20 Конституції Німеччини). Вони базуються на природному праві та є цінностями, для захисту яких існує конституційно-правова відповідальність і встановлюються відповідні санкції як її міра. Принципи, закріплені в ст. 20 Конституції Німеччини і зазначені вище, є основою конституційного ладу Німеччини. Таким чином, конституційно-правова відповідальність покликана захистити недоторканість людської гідності та конституційний лад Німеччини, а її санкції мають бути пропорційними в досягненні цієї мети.

Також ст. 9 Конституції Німеччини, хоча і гарантує всім німцям без виключення право створювати товариства та інші об'єднання, але забороняються об'єднання, цілі або діяльність яких суперечать кримінальному законодавству або спрямовані проти конституційного ладу чи концепції міжнародного взаєморозуміння [140]. З цього випливає, що для охорони конституційних цінностей – конституційного ладу і концепції міжнародного взаєморозуміння – в Конституції Німеччини передбачено таку основну конституційно-правову санкцію, як «заборона створення товариств і об'єднань», а додатковими санкціями є кримінально-правові санкції.

Отже, цінностями, які охороняються цими нормами Основного Закону Німеччини і які є об'єктом конституційно-правової відповідальності, є конституційний лад, міжнародне взаєморозуміння. Конституційне право кожного на створення товариства чи об'єднання може бути обмежене для захисту цих цінностей. На відміну від конституцій інших держав-членів

Європейського Союзу і Ради Європи Конституція Німеччини закріплює цінність міжнародного взаєморозуміння, що лежить в основі міжнародного співробітництва держав і є однією з цілей ООН, утвердження і забезпечення прав людини, яке також є однією з цілей ООН.

Таким чином, об'єктом конституційно-правової відповідальності в Німеччині, який закріплено в Конституції Німеччини, є: недоторканість людської гідності; конституційний лад Німеччини; міжнародне взаєморозуміння. Ці цінності є абсолютними.

Вищевикладені положення ст. 9 Конституції Німеччини пов'язані з таким заходом конституційно-правової відповідальності, як заборона політичної партії: стаття 21 Конституції Німеччини встановлює, що політичні партії беруть участь у формуванні політичної волі всього народу, вони можуть вільно створюватися, але їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам [140]. Дійсно, політичні партії здійснюють безпосередній вплив на волю народу, але цей вплив не може бути безмірним – таким мірилом є демократичні принципи, саме їм мають відповідати і цінності партії, і її діяльність. Бачиться, що це впливає з того, що недоторканість людської цінності, конституційний лад Німеччини, міжнародне взаєморозуміння є абсолютними цінностями.

Тому, ті політичні партії, які або своїми цілями, або поведінкою своїх прихильників, чи у сукупності і своїми цілями, і поведінкою прихильників прагнуть підірвати конституційні цінності (скасувати вільний демократичний основний порядок, поставити під загрозу саме існування як держави Федеративної Республіки Німеччина, не визнають принцип людської гідності тощо) є антиконституційними. Отже, коли партією чи її прихильниками здійснюється посягання на конституційні цінності – конституційно-правова відповідальність покликана їх захистити і відбувається застосування домірної суспільній небезпеці санкції – заборона політичної партії.

Безумовно, така заборона є обмеженням гарантованих конституцією Німеччини політичних прав. Але, по-перше, політичні права не є абсолютними – вони можуть бути обмежені, а по-друге, звісно, такі обмеження не можуть бути свавільними, такі обмеження мають відповідати «трискладовому тесту» (всебічно питанням обмеження прав людини присвячено дослідження О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк, А. Мерник, О. Скобельської та інших вчених [163-169]).

Партії, які через свої цілі або через поведінку своїх прихильників орієнтовані на або підлив, чи на скасування існуючого вільного демократичного основного порядку, або на загрозу існуванню як держави Федеративної Республіки Німеччина, виключаються з державного фінансування і наслідок цього полягає в тому, що у разі прийняття рішення про таке виключення будь-яке сприятливе податкове ставлення до цих партій та виплат, що здійснювалися на користь цих партій, припиняється [140]. Ці санкції є додатковими до такої конституційно-правової санкції, як заборона політичної партії.

Отже, в Конституції Німеччини закріплено таку основну санкцію – заборона політичної партії, а додатковою конституційно-правовою санкцією є виключення політичної партії з державного фінансування.

Посягання на конституційні цінності є конституційним деліктом. Повноваженнями ухвалювати рішення щодо визнання політичних партій антиконституційними, а також про їх виключення з державного фінансування в Німеччині наділений Федеральний Конституційний Суд Німеччини. Порядок та деталі реалізації цих рішень визначаються відповідними федеральними законами. Однією з характерних рис процедури заборони політичної партії в Німеччині є її реалізація шляхом визнання партії антиконституційною. Таке рішення ухвалюється виключно Федеральним Конституційним Судом.

Далі в цьому підрозділі дисертаційного дослідження більш детально зупинимось на правовому регулюванні застосування заборони політичної партії як санкції конституційно-правової відповідальності в Німеччині та практиці її застосування. Це зумовлено тим, що цей досвід є необхідним для України: наразі частина територій України окупована, після їх деокупації та реінтеграції там відбуватимуться вибори, з'являться політичні партії, які будуть відстоювати різні цінності, і логічно та об'єктивно можна припустити, що серед них можуть бути і ті політичні партії, які нестимуть цінності, несумісні з конституційними цінностями. Більше того, досвід України свідчить, що невизнання вчасно низки політичних партій в Україні антиконституційними призвела до того, що прихильники цих партій виправдовували агресію росії щодо України тощо.

Акцентуємо увагу на тому, що впливаючи на політичну волю народу, політичні партії виконують саме державну функцію і їх діяльність не може бути такою, що несумісна з цінностями, закріпленими в конституції. Бачиться, що для України такий підхід є необхідним в умовах війни та повоєнного відновлення, адже, як свідчить досвід України до 2014 року – початку агресії росії щодо України – і з 2014 року по 2022 рік, коли відбулось повномасштабне вторгнення росії на територію України, і вже після 2022 року ряд політичних партій займали відкриту антидержавницьку позицію, нав'язуючи суспільству цінності, які несумісні з європейськими, і по суті їх діяльність була такою, що підривала основи конституційного ладу України (більш детально на цьому питанні зупинимось в розділі 3 цього дисертаційного дослідження).

Захід із заборони політичної партії застосовується у випадках, коли діяльність політичної партії суперечить засадам конституційного ладу, загрожує безпеці держави або порушує права і свободи громадян. Тобто фактично, коли така діяльність є несумісною з принципом верховенства права, суперечить європейським цінностям та несе загрозу для них.

Процедура заборони політичної партії в Німеччині зазвичай передбачає проведення судового засідання, на якому розглядаються питання щодо законності діяльності політичної партії.

Ми вже згадували, що в Німеччині політичні партії, які своїми цілями чи поведінкою своїх прихильників прагнуть підірвати або скасувати вільний демократичний основний порядок або поставити під загрозу існування як держави Федеративної Республіки Німеччина, є антиконституційними (ст. 21 Основного Закону Німеччини) [140].

Відповідно до статті 32 Закону про політичні партії, якщо партія або відділення (осередок) партії визнані антиконституційними згідно ст. 21 Основного Закону, відповідні органи, призначені земельними урядами, вживають у межах закону всіх необхідних заходів для виконання рішення, а також будь-яких додаткових процедур, визначених Федеральним Конституційним Судом Німеччини. З цією метою вищі земельні органи влади мають необмежене право давати вказівки земельним органам влади та установам, які відповідають за громадську безпеку або порядок [140-142]. Тобто застосовуючи вищезазначену санкцію, обмежуючи гарантоване Конституцією Німеччини політичне право, Німеччина переслідує легітимну мету – інтереси національної та громадської безпеки.

Отже, діяльність політичної партії проходить оцінку щодо того, чи не створює вона небезпеку для інтересів національної та громадської безпеки.

Якщо організація або діяльність партії чи її осередку, визнаних антиконституційними, поширюються за межі території землі, Федеральний Міністр внутрішніх справ видає розпорядження, необхідні для забезпечення однакового виконання рішення на всій території держави.

За такої умови Федеральний Конституційний Суд Німеччини може видати розпорядження про виконання рішення відповідно до ст. 35 Закону про Федеральний Конституційний Суд [142], вказавши в своєму рішенні, хто повинен його виконати, а в окремих випадках Федеральним

Конституційним Судом Німеччини може також визначатися і сам спосіб виконання (ст. 35 Закону про Федеральний Конституційний Суд).

Заперечення проти заходів примусового виконання рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини та клопотання про їх скасування не мають призупиняючого впливу на виконання самого рішення. Якщо ж провадження в адміністративному суді Німеччини стосується питання, яке має фундаментальне значення для виконання рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини, то провадження припиняється і приймається рішення Федерального Конституційного Суду. Федеральний Конституційний Суд також приймає рішення щодо заперечень, висловлених проти способу виконання спеціальних заходів примусового виконання, призначених судом [142].

Федеральний Конституційний Суд Німеччини може застосувати таку додаткову санкцію (цивільно-правову санкцію), як конфіскацію майна (в Німеччині застосовуються *mutatis mutandis* ст. 10-13 Закону про об'єднання від 5 серпня 1964 року [143]). Органом, що накладає таку санкцію, є вищий земельний орган влади або Федеральний Міністр внутрішніх справ.

Процедура заборони політичних партій також регулюється Розділом 2 Закону про Федеральний Конституційний Суд: заява про прийняття рішення про визнання політичної партії актиконституційною може бути подана такими трьома суб'єктами: Бундестагом, Бундесратом, Федеральним урядом [142]. Земельний уряд може подавати заяву не щодо політичних партій, які здійснюють діяльність на всій території Німеччини, а лише щодо політичних партій, чия організаційна діяльність обмежується територією землі. Іншими словами, таке право земельного уряду має «локальний характер». Заява може стосуватися лише юридично або організаційно незалежної частини політичної партії Німеччини.

При розгляді справ щодо антиконституційності постає питання кому належить право представляти політичну партію. Це визначається відповідно до чинних правових норм або, за їх відсутності, згідно зі статутом політичної партії. Якщо особи, які мають право представляти партію, не можуть бути встановлені або їх немає, або якщо з моменту отримання заяви Федеральним Конституційним Судом Німеччини їхнє місце зайняли інші особи, то правом представляти політичну партію володіє остання особа, яка фактично керувала справами політичної партії під час діяльності, що призвела до подачі заяви щодо антиконституційності цієї політичної партії.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини надає особі, яка має право представляти політичну партію, можливість подати заяву протягом встановленого строку, а потім приймає рішення про відхилення заяви як неприйнятну або недостатньо обґрунтовану, або про проведення слухання [142].

Якщо заява про прийняття рішення відповідно до ст. 21 Основного Закону Німеччини виявиться обґрунтованою, Федеральний Конституційний Суд Німеччини визнає політичну партію антиконституційною. Оголошення рішення супроводжується розпуском політичної партії або її незалежного осередку та заборонаю створення організації, що її замінює. Це зумовлено тим, щоб на практиці не допустити випадків, коли мета, засоби її досягнення, які були визнані антиконституційними в діяльності політичної партії та її прихильників, продовжуються, далі здійснюється вплив на суспільство фактично тією самою політичною партією, підриваються основи конституційного ладу Німеччини, але тією самою партією з іншою назвою, і щоб вже визнати її антиконституційною – необхідно знов розпочинати процедури такого визнання. У таких випадках Федеральний Конституційний Суд Німеччини може також прийняти рішення про конфіскацію всього майна політичної

партії або її незалежного осередку на користь або Федерації, або землі. За такої умови дане майно надалі використовується у благодійних цілях, які мають бути суспільно корисними. Бачиться, що в цьому разі простежується, що майно політичної партії, яка здійснювала антиконституційну діяльність (або яку здійснювали її прихильники) і тим самим підривала конституційні цінності, спрямовується на благодійність, яка покликана утверджувати конституційні цінності (наприклад, повагу до людської гідності та ін.).

Останньою справою щодо заборони політичної партії, яка розглядалася Федеральним Конституційним Судом Німеччини, є справа щодо заборони Національно-демократичної партії Німеччини (Nationaldemokratische Partei Deutschlands – НДП). Рішення Другого Сенату Федерального Конституційного Суду Німеччини в цій справі було прийнято від 17 січня 2017 року (2 BvB 1/13).

Як вже зазначалося на початку цього підрозділу дисертаційного дослідження, предметом розгляду в Конституційному Федеральному Суді Німеччини має бути питання антиконституційності – істотної суспільної небезпеки, посягання на конституційні цінності. В справі щодо заборони Національно-демократичної партії Німеччини предметом провадження була заява одного з трьох суб'єктів, які можуть її подавати, – Бундесрату – про визнання антиконституційності Національно-демократичної партії Німеччини й, відповідно, про її розпуск відповідно до ст. 21 Основного закону Німеччини та Закону про Федеральний Конституційний Суд Німеччини [144], оскільки діяльність цієї партії на думку заявника була несумісна з цінностями Конституції Німеччини.

Що стосується мети діяльності, цінностей цієї політичної партії, методів, які вона застосовувала, то в цілому здійснюючи свою діяльність, Національно-демократична партія Німеччини відстоювала концепцію, спрямовану на повне скасування існуючого вільного демократичного

основного порядку. Іншимим словами, йшлося про скасування конституційної цінності, яка лежить в основі конституційного ладу Німеччини. Партія боролася за владу, щоб замінити існуючу конституційну систему авторитарною національною державою, провідною ідеєю якої б була етнічно визначена «народна спільнота» (Volksgemeinschaft), а людська гідність, демократія взагалі б нівелювалися. Інакше кажучи, ризики для існування демократії в Німеччині були не суто гіпотетичні, а на думку Бундесрату реальними – існувала і здійснювала свою діяльність відкрито політична партія з антиконституційними ідеями, але акцентуємо увагу, що попри ідеї, методи, щоб їх втілити в життя, реального успіху в укоріненні цих ідей в суспільстві партія не мала.

Розглядаючи цю справу, Федеральний Конституційний Суд Німеччини проаналізував поняття «скасування» (beseitigen) вільного демократичного устрою (скасування принаймні одного зі складових елементів вільного демократичного устрою або його заміна іншим конституційним ладом чи іншою системою правління) та «підрив» (ситуація, коли політична партія, реалізуючи свою політичну концепцію загрожує вільному демократичному порядку).

Перш за все, акцентуємо увагу на тому, що той факт, що політична партія прагне скасувати або підірвати вільний демократичний устрій, має бути зрозумілим або з її цілей, або з поведінки її прихильників (навіть, якщо вони не є членами політичної партії).

Так, відповідно до усталеної судової практики в Німеччині, діяльність органів політичної партії, зокрема виконавчого комітету партії та її провідних функціонерів, як правило, може бути віднесена до діяльності політичної партії. Це означає, що дії таких органів та осіб розглядаються як частина загальної політичної діяльності партії і можуть бути враховані при розгляді юридичних чи судових питань, пов'язаних із діяльністю партії [144]. Заяви або дії рядових членів можуть бути приписані

політичній партії лише в тому випадку, якщо вони здійснюються в політичному контексті і політична партія схвалила або потурає їм [141; 144]. Водночас не може бути огульного приписування кримінальних злочинів та актів насильства прихильникам політичної партії, якщо немає конкретного зв'язку для такого приписування [144].

Отже, в Німеччині презюмується, що до діяльності політичної партії відноситься діяльність таких суб'єктів: 1) виконавчий комітет партії; 2) провідні функціонери партії. Дії рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії за умови: 1) політична партія схвалила їх; 2) політична партія потурає їм; 3) здійснюються в політичному контексті.

Для того, щоб заборонити політичну партію, недостатньо, щоб її цілі були спрямовані проти вільного демократичного основного порядку – партія повинна «прагнути» підірвати або скасувати вільний демократичний устрій. Це означає, що для заборони партії необхідно довести її наміри чи дії, спрямовані на підрив основних демократичних принципів, а не лише теоретичні чи потенційні загрози, а саме поняття «прагнення» вимагає активної поведінки в цьому відношенні [141; 144]. Тобто партія має вести активну діяльність, яка порушує основні принципи демократії або створює реальну загрозу конституційному порядку країни. При цьому, застосування сили саме по собі вже є вагомою ознакою, що виправдовує припущення про те, що дії спрямовані проти благ захищених згідно зі ст. 21 Основного закону є успішними [144]. Те ж саме стосується ситуацій, коли політична партія створює в певних регіонах держави «атмосферу страху», «атмосферу недовіри», яка в довгостроковій перспективі може підірвати вільну та рівну участь усіх громадян у процесі формування політичної волі [144].

Схожість партії з націонал-соціалізмом не є підставою для її заборони, але така схожість може свідчити про те, що ця політична партія переслідує антиконституційні цілі [144], а відтак її діяльність підлягає перевірці.

Розглядаючи справу про заборону Національно-демократичної партії Німеччини, Федеральний Конституційний Суд зазначив, що вимоги, які необхідно виконати для визнання політичної партії антиконституційною, повністю сумісні з вимогами щодо заборони політичних партій, які Європейський суд з прав людини виводить з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [144; 169]. Такими вимогами, як відомо, є дотримання «трискладового тесту».

Так, необхідно встановити легітимну мету обмеження політичного права, можливість такого обмеження має бути передбачена законом і цей захід має бути пропорційним меті, для досягнення якої його застосовують. Що стосується мети, то, як загальновідомо, нею можуть бути такі цілі: а) інтереси національної, громадської безпеки, економічного добробуту держави; б) запобігання заворушенням або злочинам; в) захист здоров'я або моралі; г) захист прав і свобод осіб.

Конституційний Суд Німеччини встановив, що Національно-демократична партія Німеччини через свої цілі та поведінку своїх прихильників прагне скасувати вільний демократичний устрій, пропагує цілі, які спрямовані проти нього і систематично діє для досягнення цих цілей, однак відсутні конкретні та вагомні ознаки, які б вказували хоча б на можливість того, що ці зусилля можуть бути успішними [144]. Інакше кажучи, «прагнення» не переконують, що є реальний успіх у досягненні цією партією своєї мети. Тому через те, що успіху у досягненні мети партії досягнуто не було, Другий сенат Федерального Конституційного Суду у своєму рішенні одноголосно відхилив як необґрунтовану заяву Бундесрату про встановлення антиконституційності НДП [144].

Дана практика має відігравати ключову роль для України, яка в останні роки не поодинокі стикається з подібними справами. Вважаємо, що в майбутньому при реінтеграції українських територій, зокрема Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [145-147], може виникнути необхідність у правовій кваліфікації дій політичних сил, які бажатимуть прийняти участь у виборчому процесі в умовах повоєнного відновлення України. Досвід такої європейської країни, як Німеччина доцільно врахувати і при вдосконаленні законодавства України, і при розробці нових законів, і при застосуванні норм законодавства України на практиці.

Також можливим вбачається зміна підходу, який існує зараз в Україні, шляхом надання компетенції вирішувати подібні справи (визнання партії антиконституційною) Конституційному Суду України.

Ще одним видом конституційно-правових санкцій в Німеччині є така санкція, як скасування рішення про прийняття до громадянства. Вона не тотожна позбавленню громадянства. Так, застосування санкції зі скасування рішення про прийняття до громадянства має місце, якщо особа надала документи, вчинила дії тощо, якими ввела в оману державу Німеччину і якби про них було відомо – ця особа не отримала б громадянство Німеччини. Стаття ж 16 Конституції Німеччини регулює інше коло конституційно-правових відносин. Ця стаття передбачає, що жоден німець не може бути позбавлений громадянства. Втрата громадянства може мати місце лише на підставі закону і, якщо вона відбувається проти волі особи, лише за умови, що внаслідок цього вона не стає особою без громадянства [150, с. 123]. Тож, держава не має права позбавляти осіб громадянства свавільно, втрата громадянства може мати місце лише на підставі закону. Не дозволяється здійснювати такі заходи, якщо особа стає внаслідок цього апатридом (особою без громадянства). Подібний до німецького підхід також спостерігається і в інших країнах-

учасниках ЄС. Але, якщо особа ввела в оману державу Німеччину і отримала громадянство Німеччини в результаті обману – мова йде про скасування рішення про прийняття до громадянства.

Інша конституційно-правова санкція полягає в притягненні до конституційно-правової відповідальності особи, яка перебуваючи на державній посаді, виконуючи доручену їй державну посаду, порушує свій службовий обов'язок перед третьою стороною (ст. 34 Конституції Німеччини). В цьому разі відповідальність покладається, головним чином, на державний або громадський орган, який її найняв [140]. Підхід, коли за дії державних органів та державних службовців відповідальність несе держава – усталений в ЄС. У випадку умисного правопорушення або грубої недбалості держслужбовця до нього може бути застосована конституційно-правова санкція, а може бути як додаткова застосована і санкція іншої галузі права (наприклад, кримінально-правова, адміністративно-правова залежно від ступеня небезпеки діяння/бездіяльності державного службовця). Право регресу до державного службовця зберігається незалежно від застосування чи не застосування до нього додаткової санкції.

Тобто за загальним правилом, посадова особа не несе відповідальності за всі свої дії, виконані в межах її повноважень як представника держави, відповідальність може наставати лише у випадках передбачених законом і за порушення норм законодавства – тобто має бути вчинено делікт.

Статті 38-49 Конституції Німеччини стосуються парламентарів Бундестагу, зокрема їх імунітетів [140]. Так, згідно зі ст. 46 Конституції Німеччини депутат ніколи не може бути підданий судовому переслідуванню, дисциплінарному стягненню або іншим чином притягнутий до відповідальності (юридичної відповідальності) за межами Бундестагу за поданий голос або висловлювання, зроблені ним у Бундестазі або в будь-якому з його комітетів [140], але, хоча в цій статті

Конституції Німеччини і не зазначається, водночас за вищезазначені дії він може бути притягнутий до політичної відповідальності. Положення про непритягнення депутата до юридичної відповідальності не поширюється на наклепницькі образи.

Депутат не може бути без дозволу Бундестагу притягнутий до відповідальності або заарештований за вчинення кримінально караного злочину, за винятком випадків, коли він був затриманий під час вчинення злочину або протягом наступного дня [140]. Але до політичної відповідальності він може бути притягнутий тому, що, як ми вже зазначали в першому розділі цього дисертаційного дослідження, однією з ознак політичної відповідальності є те, що для притягнення до неї норми права може у не бути.

Будь-яке кримінальне провадження або будь-яке провадження проти депутата, а також будь-яке затримання або інше обмеження свободи його особи має бути призупинено на вимогу Бундестагу [151, с. 290].

Стаття 45а Конституції Німеччини передбачає, що Бундестаг утворює Комітет у закордонних справах і Комітет з питань оборони [140]. Комітет з питань оборони має також повноваження слідчої комісії. На вимогу однієї чверті своїх членів він зобов'язаний зробити певне питання предметом розслідування.

Одним з заходів конституційної відповідальності, які вже були нами охарактеризовані в цьому підрозділі дослідження, є перехід конституційних повноважень до іншого суб'єкта. В Німеччині є *Organstreit*/Органштрайт – провадження щодо компетенції вищих органів влади.

Так, згідно даного виду проваджень вищі федеральні органи або прирівняні до них органи можуть подати заяву до Федерального Конституційного Суду, якщо вони не згодні зі своїми правами та обов'язками, що випливають з Основного Закону Німеччини [140; 142].

Оскільки органи влади не мають влади один над одним, якщо вони належать до різних гілок влади або, якщо таке підпорядкування не передбачене законом, то органштрайт-процедури дозволяють здійснювати судовий контроль за діяльністю конституційних органів і, таким чином, захищають формування політичної волі, заснованої на поділі влади.

Прикладами важливих справ, розглянутих у минулому в Німеччині, є питання щодо правового статусу парламентських груп і окремих членів парламенту, фінансування політичних партій, допустимості виборчих порогів, розподілу місць у парламенті, конституційності розпуску німецького Бундестагу, участі Бундестагу у процесі розробки міжнародних угод, а також права Бундестагу на отримання інформації з питань, що стосуються Європейського Союзу [152, с. 130]. Всі ці питання розглядались в Німеччині серед іншого і крізь призму домірності відповідних конституційно-правових санкцій.

Провадження у справі «Органштрайт» стосуються дії або бездіяльності відповідача і відповідно підіймають питання застосування тих або інших конституційно-правових санкцій. Ці справи можуть включати питання, пов'язані з дотриманням конституційних норм та принципів, що регулюють діяльність політичних партій та які регулюють парламентські процеси, і відповідно підіймають питання застосування таких санкцій, як заборона діяльності політичної партії та ін.

Наступним вважаємо доцільним проаналізувати практику Конституційного Суду Німеччини в порядку Органштрайт процедури в контексті заяви парламентської фракції АдН (AfD) в Бундестазі щодо обрання та відкликання Голів комітетів (Рішення від 18 вересня 2024 року — 2 BvE 1/20, 2 BvE 10/21) [153] — дана справа стосується таких двох конституційно-правових санкцій, як усунення з посади в результаті виборів та перехід конституційних повноважень.

У провадженні 2 BvE 1/20 заявник оскаржував усунення одного з членів партії з посади голови Комітету Бундестагу з Правових питань, стверджуючи, що відбулось порушення його права на рівне ставлення як до парламентської групи, і фактично була застосована така санкція, як усунення з посади в результаті виборів.

Відповідно до Регламенту Бундестагу Комітети Бундестагу беруть на себе основну частину роботи, яка виконується під час пленарних засідань, проводячи ґрунтовні обговорення, готуючи проекти резолюцій для подання до Бундестагу, виконуючи інформаційні, контрольні, слідчі функції [154]. Згідно з правилом 12 цього Регламенту склад комітетів і призначення їхніх голів визначаються чисельністю парламентських фракцій, а відповідно до першого речення абзацу 2 правила 57 Регламенту Бундестагу члени комітету призначаються групою [154].

Правило 58 Регламенту Бундестагу передбачає, що саме комітет «призначає» і голову, і заступників голови, але відповідно до домовленості, досягнутої на Зборах Старійшин (правило 6 Регламенту Бундестагу) [154]. Кожна парламентська група без виключень намагається досягти згоди на Засіданні Старійшин щодо того, яка саме парламентська група буде головувати в якому комітеті. Якщо складається ситуація, коли не досягнуто згоди – головування розподіляється на наступних виборах на основі методу Сент-Лагю/Шепер (Zugriffsverfahren) [154]. Голову комітету призначають на його першому засіданні, а парламентська група, яка має право висувати кандидата, оголошує свою пропозицію щодо кандидатури на цю посаду.

В Німеччині до 18-ї сесії парламенту (2013-2017 рр.) процедура була такою: якщо не було заперечень проти пропозиції або якщо реакція членів комітету свідчила про загальне схвалення, вона вважалася затвердженою оплесками і лише за наявності заперечень проводилося голосування, яке було рідкісним явищем. Тобто, усунення голови комітету з посади в

результаті виборів не було як конституційно-правова санкція розповсюдженням явищем.

Під час 19-ї парламентської каденції члени комітетів з інших парламентських груп висловили заперечення і тому голови комітетів затверджувались не оплесками, а були проведені вибори на посаду голови комітету в декількох комітетах, в результаті чого кандидати, висунуті заявником, набрали необхідну більшість голосів.

Згодом в 2018 та 2019 роках члени одного з комітетів піддали критиці поведінку голови комітету на заходах Асоціації юристів Німеччини, зазначаючи, що він не виявив необхідної партійної стриманості, а відтак не виконав свій обов'язок представляти комітет як єдине ціле. Також наприкінці 2019 року його пости у соціальних мережах піддалися публічній критиці. 13 листопада 2019 року представники 5-ти парламентських фракцій проголосували за звільнення голови комітету з посади. Комітет став очолювати його заступник. Тобто була застосована санкція – звільнення голови комітету з посади.

На початку 20-ї парламентської каденції головування в комітетах також розподілялися шляхом послідовного відбору, заявник приймав участь у розподілі місць щодо головування в Комітеті з Внутрішніх справ, Комітеті з Охорони здоров'я та Комітеті з Розвитку та економічного співробітництва, але кандидати, запропоновані заявником, не отримали необхідної більшості голосів, і як наслідок – посади голів в усіх цих комітетах були вакантними, а комітети очолювали заступники голів [153].

Федеральний Конституційний Суд Німеччини прийняв заяву заявника до розгляду, оскільки заявник оскаржував дії трьох Комітетів та стверджував, що відбулось усунення голів комітетів з посад шляхом виборів, що порушило рівне ставлення до нього як до парламентської групи, яке гарантоване ст. 38 Основного закону, а також що було

порушене право на справедливе та однакове застосування Регламенту Бундестагу [154].

Конституційний Суд Німеччини зазначив, що вибори, які оскаржував заявник, належать до компетенції відповідних комітетів, а доказів, що саме організаційна роль Віцепрезидента Бундестагу під час виборів на установчих засіданнях комітетів та акт проголошення їх результатів призвела б до юридичної відповідальності Бундестагу або його Президента за проведення виборів не було надано [153].

З огляду на гарантоване Основним Законом Німеччини право на рівне ставлення до членів Бундестагу та їхніх об'єднань (друге речення ч. 1 ст. 38) заявник має право вимагати, щоб розподіл посад голів комітетів здійснювався з дотриманням принципів справедливого та однакового тлумачення і застосування положень Регламенту Бундестагу, але призначення голів комітетів здійснюється на основі співвідношення сил парламентських фракцій і вже сам факт проведення виборів на посади голів комітетів не порушує права заявника на рівне ставлення [153; 154] і за такої умови не зобов'язує членів комітету голосувати за певних кандидатів.

Результати виборів на посаду голів комітетів свідчать про політичну відповідальність, якщо голова комітету не був обраний повторно, і якщо через це його обов'язки виконує заступник голови комітету, але не про конституційно-правову. Відповідно, як загальновідомо, підстави притягнення до політичної відповідальності не підлягають оскарженню в суді.

Комітет Бундестагу має право відкликати свого голову шляхом проведення голосування з цього питання і, як наслідок, акт, яким було призначено цього голову – скасовується. Причини такого відсторонення можуть бути різними: від фактичної нездатності голови комітету виконувати свої обов'язки належним чином до запиту громадянського

суспільства або втрати довіри до голови Комітету з боку більшості членів Комітету. Тому, виборче усунення голови Комітету Бундестагу в результаті виборів є санкцією політичної відповідальності.

За цих обставин при проведенні виборів голови Комітету і відповідно усуненні Голови Комітету в результаті таких виборів має бути дотримано принцип законності. Перевірка дотримання підпадає під юрисдикцію Федерального Конституційного Суду Німеччини.

Ще однією із конституційно-правових санкцій, яка може бути застосована до вищого органу чи посадової особи в Німеччині, є імпічмент Федеральному Президенту Німеччини. Стаття 61 Конституції Німеччини передбачає, що Бундестаг або Бундесрат можуть оголосити імпічмент Федеральному Президенту у Федеральному Конституційному Суді за умисне порушення Основного Закону або будь-якого іншого федерального закону [140]. Пропозиція про імпічмент має бути підтримана щонайменше чвертю депутатів Бундестагу або чвертю голосів Бундесрату, а рішення про імпічмент приймається більшістю у дві третини голосів членів Бундестагу або у дві третини голосів Бундесрату [140]. Справа про імпічмент подається до Федерального конституційного суду особою, уповноваженою органом, що здійснює імпічмент [140].

Якщо Федеральний Конституційний Суд Німеччини визнає Федерального Президента винним у навмисному порушенні Основного Закону або будь-якого іншого федерального закону, він може оголосити, що він втратив свою посаду, а після оголошення імпічменту Федерального Президента Федеральний Конституційний Суд може винести тимчасову постанову, яка забороняє йому виконувати свої функції [140].

Більш детально питання про імпічмент Федерального Президента регулює Закон про Федеральний Конституційний Суд [142]. Так, процедура імпічменту Федерального Президента за умисне порушення Основного закону або інших федеральних законів розпочинається шляхом

подання до Федерального Конституційного Суду клопотання про імпічмент, а потім на підставі рішення одного з двох законодавчих органів голова відповідного органу готує пропозицію про імпічмент, яка протягом одного місяця надсилається до Федерального Конституційного Суду [142].

У заяві про імпічмент мають бути зазначені конкретні дії або бездіяльність, щодо яких ініціюється процедура імпічменту Президента Німеччини, а також обов'язково мають бути надані відповідні докази вчинених Президентом Німеччини порушень. Є строк, протягом якого може бути розпочата процедура імпічменту – три місяці з дня, коли про обставини, на яких ґрунтується процедура, стало відомо органу, який має право подати скаргу [142].

Особливість імпічменту Президента Німеччини полягає також і в тому, що:

1) на ініціювання та проведення процедури імпічменту не впливає ні факт відставки Федерального Президента, ні припинення дії його мандата, ні розпуск Бундестагу, ні закінчення виборчого періоду;

2) може бути відкликана пропозиція про імпічмент Президенту Німеччини за рішенням ініціатора цієї процедури, але таке відкликання можна зробити виключно до винесення рішення;

3) для відкликання пропозиції про імпічмент необхідна згода більшості від встановленої законом кількості членів Бундестагу або більшості голосів Бундесрату;

4) якщо відбувається процедура відкликання пропозиції про імпічмент Президенту Німеччини, то Президент Німеччини протягом одного місяця може висловити заперечення і тоді відкликання процедури імпічменту втрачає чинність.

В рамках підготовки до усного слухання Федеральний Конституційний Суд може призначити розслідування на вимогу представника органу, який ініціював процедуру імпічменту, або

Федерального Президента [142]. Проведення попереднього розслідування доручається тому судді Сенату, який не відповідає за основне провадження.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини виносить своє рішення після усного слухання. У своєму рішенні Федеральний Конституційний Суд Німеччини серед іншого зазначає, чи вчинив Федеральний Президент злочин, що полягає в навмисному порушенні Основного Закону або федерального закону [140; 142].

У разі винесення обвинувального вироку Федеральний Конституційний Суд Німеччини може визнати Федерального Президента Німеччини усуненим з посади – воно набуває чинності з моменту оголошення вироку, копія якого надсилається до Бундестагу, Бундесрату, Федерального уряду.

Отже, ініціатором імпічменту Федерального Президента Німеччини, як було зазначено вище, може бути Бундестаг або Бундесрат, водночас пропозиція про імпічмент має бути підтримана щонайменше чвертю членів Бундестагу або Бундесрату. Особливе місце у цьому процесі відіграє Федеральний Конституційний Суд Німеччини, який уповноважений приймати рішення щодо усунення Президента з посади.

Стаття 64 Основного Закону Німеччини передбачає, що Федеральні Міністри призначаються на посаду та звільняються з посади Федеральним Президентом за поданням Федерального Канцлера [140].

Федеральний Канцлер і Федеральні Міністри при вступі на посаду складають перед Бундестагом присягу. Відповідно до ст. 67 Конституції Федеративної Республіки Німеччина конституційно-правовою санкцією є вотум недовіри Федеральній владі (Федеральному Канцлеру).

Так, Бундестаг може висловити недовіру Федеральному Канцлеру тільки шляхом обрання його наступника (обрання здійснюється більшістю голосів від загального складу Бундестагу) та звернення до Федерального

Президента з проханням про відставку Федерального Канцлера (в цьому разі Федеральний Президент Німеччини має не право, а несе обов'язок задовольнити цю вимогу та призначити обрану особу).

Якщо пропозиція Федерального Канцлера про вотум довіри не буде підтримана більшістю депутатів Бундестагу, Федеральний Президент за пропозицією Федерального Канцлера може протягом двадцяти одного дня розпустити Бундестаг, але право розпуску втрачає чинність, як тільки Бундестаг обирає нового Федерального Канцлера більшістю голосів своїх депутатів (ст. 68 Конституції Федеративної Республіки Німеччина) [140].

Ще одним видом конституційно-правових санкцій в Німеччині є усунення з посади федеральних суддів. Стаття 98 Конституції Німеччини оперує поняттям «імпічмент суддів» і зазначає, що ця процедура застосовується, коли коли федеральний суддя порушує принципи Основного Закону або конституційний лад землі у своїй офіційній чи неофіційній якості. В такому разі Федеральний Конституційний Суд Німеччини за поданням Бундестагу може більшістю у дві третини голосів прийняти рішення про переведення або відставку судді, а у разі умисного порушення він може прийняти рішення про звільнення судді з посади [140].

Охарактеризуємо процедуру імпічменту суддів. Бундестаг здійснює подання про імпічмент федерального судді відповідно до ч. 2 ст. 98 Основного закону [140]. Позов про імпічмент може бути подано тільки протягом п'яти років з моменту вчинення злочину.

Якщо федерального суддю звинувачують у порушенні закону при виконанні його службових обов'язків, Бундестаг не має права ухвалювати рішення доти, доки не буде ухвалене остаточне рішення в судовому процесі або, якщо раніше було порушено офіційний дисциплінарний розгляд за те саме правопорушення – доти, доки не почнеться такий розгляд [140]. Позов про імпічмент може бути подано тільки протягом

одного року після остаточного завершення судового розгляду, під час якого федеральний суддя, ймовірно, вчинив правопорушення.

Рішення про переведення, відставку, звільнення чи виправдувальний вирок приймає Федеральний Конституційний Суд Німеччини (ч. 2 ст. 98 Основного закону) [140].

Якщо Федеральний Конституційний Суд Німеччини приймає рішення про звільнення федерального судді, то звільнення набирає чинності з дня прийняття такого рішення, а якщо Федеральний Конституційний Суд Німеччини приймає рішення про переведення або відставку – воно виконується органом, уповноваженим звільняти федерального суддю. При цьому копія рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини разом з обґрунтуванням надсилається таким особам: 1) Федеральному Президенту; 2) Бундестагу; 3) Федеральному Уряду.

В Німеччині суб'єктом, який застосовує низку санкцій конституційно-правової відповідальності або бере участь в процедурі притягнення деліквента до конституційно-правової відповідальності з ініціативи інших суб'єктів, є Федеральний Конституційний Суд Німеччини.

Він може скасовувати рішення інших німецьких судів, які порушують основні права людини, на підставі конституційної скарги, але при цьому він не є судом вищої інстанції та не здійснює нагляд.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини може застосовувати таку конституційно-правову санкцію, як скасування закону за рішенням Сенату (скасовує простою більшістю голосів).

У провадженні щодо перегляду закону, в тому числі в порядку конституційної скарги, Федеральний Конституційний Суд Німеччини може визнати закони або підзаконні акти недійсними – в цьому разі відповідні норми негайно припиняють свою дію. Але більш поширеною є практика Федерального Конституційного Суду Німеччини з визнання законів несумісними з Конституцією Німеччини (не тотожне визнанню

недійсними) – в цьому разі, якщо Судом не було встановлено строк, закон залишається чинним до його скасування Парламентом Німеччини, а суди повинні зупинити провадження, яке вже було розпочато.

Німеччина є однією з тих держав, які застосували процедуру очищення влади – люстрацію, яка, наприклад в Україні, не була відома до 2014 року.

Конституція Німеччини містить об'єкт конституційно-правової відповідальності, про який вже йшлося вище у підрозділі цього дисертаційного дослідження, та фундаментальні принципи застосування люстрації, серед яких верховенство права, захист прав людини і основоположних свобод та ін.

Люстрація в Німеччині була застосована двічі: після Другої Світової війни і після об'єднання країни в 1990 році. Основним законодавчим актом, що регулював питання люстрації після об'єднання країни в 1990 році, стало «Законодавство про очищення» (Lustrationsgesetz), прийняте в 1992 році.

Відповідно до цього закону мета люстрації полягала в: 1) забезпеченні прозорості та справедливості в суспільстві; 2) відновлення довіри до інститутів держави.

Закон передбачав перевірку осіб, які займали високі посади в НДР, на предмет їхньої співпраці з Міністерством державної безпеки (Stasi). Перевірці підлягали всі особи, які претендували на зайняття посад у державних структурах, судочинстві та ін. сферах. Доступ до архівів Stasi дозволяв встановити, чи співпрацювала особа з «режимом».

З державних посад усувались такі особи: 1) особи, які були визнані співробітниками Stasi; 2) особи, які мали компрометуючі зв'язки з комуністичним режимом. Водночас усунення з посад застосовувалось не лише щодо політиків. В цілому коло осіб, до яких застосовувалось усунення з посад у разі визнання співробітником Stasi або наявності

компроментуючих зв'язків з комуністичним режимом, становило: 1) політики; 2) працівники освіти; 3) працівники охорони здоров'я; 4) інші сфери.

Одна з основних особливостей люстрації полягала в відкритті архівів. Можна припустити, що при очищенні влади в умовах деокупації та інтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополь цей досвід буде необхідним і архіви теж необхідно буде відкрити.

В 1992 році в Німеччині було створено Федеральну службу з документів Stasi (BStU). Саме вона відповідала за управління цими архівами. Громадяни Німеччини отримали право доступу до своїх особистих документів – це був важливий крок не лише в процесі відновлення історичної справедливості, а й в застосуванні підходу з індивідуальної відповідальності.

Оскільки результатом люстрації є обмеження прав громадян доступу до публічної служби, доступу до праці в певних сферах, то таке втручання є обмеженим у часі: Закон про люстрацію встановлював термін, протягом якого він діє.

Отже, в Конституції Німеччини містяться такі види санкцій: заборона політичної партії (застосовується в разі здійснення посягання на такі цінності як демократичний основний порядок, існування Федеративної Республіки Німеччина), додаткова санкція – виключення з державного фінансування; перехід конституційних повноважень до іншого суб'єкта; втрата депутатського мандата; дострокове припинення повноважень Парламенту; імпічмент Федеральному Президенту; суддівський імпічмент; відставка міністра/міністрів; вотум недовіри Федеральному канцлеру; скасування закону Федеральним Конституційним Судом.

Встановлено, що особливість такої конституційно-правової санкції, як заборона політичної партії в Німеччині, полягає в тому, що застосувати її

можна лише в разі визнання партії антиконституційною Федеральним Конституційним Судом Німеччини.

Особливість такої конституційно-правової санкції, як суддівський імпідмент, полягає в тому, що рішення у таких справах виносить Федеральний Конституційний Суд Німеччини, а сам позов про імпідмент може бути подано тільки протягом п'яти років з моменту вчинення злочину.

Застосування такої конституційно-правової санкції, як звільнення судді Федерального Конституційного суду може бути лише в разі: засуджений за негідну поведінку; засуджений до позбавлення волі на шість і більше місяців; випадок/випадки настільки серйозного порушення обов'язків, що особа більше не може виконувати їх.

Встановлено, що на відміну від України, в Німеччині люстрація носила індивідуальний, а не колективний характер. Федеральний Конституційний Суд забезпечив, щоб люстрація не була формою колективного покарання за політичні переконання чи участь у комуністичній партії, а застосовувалась лише щодо тих осіб, які брали активну участь у репресіях або співпрацювали зі Штазі щодо порушень прав людини і основоположних свобод.

2.2. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності у Французькій Республіці

Принципи прав людини і національний суверенітет є цінністю, об'єктом конституційно-правової відповідальності у Франції. Преамбула чинної Конституції Франції говорить: «Французький народ урочисто заявляє про свою прихильність принципам прав людини і національного суверенітету, проголошеним у Декларації 1789 року» [155].

Сьогодні загальновідомо: згідно з Конституцією Франції 1958 року вперше в практиці конституціоналізму у світі було запроваджено

політичну формацію, яку науково визначають як змішану республіку або, за словами французького юриста і політолога М. Дюверже, напівпрезидентську республіку.

Основними характеристиками цієї політичної формації, що поєднує в собі риси як парламентської, так і президентської республік, є, по-перше, дуалізм виконавчої влади, по-друге, конституційне визначення президента держави як арбітра. Серед іншого це знаходить свій вираз і в колі суб'єктів, які наділені правом або на яких покладено обов'язок застосовувати ті або інші конституційно-правові санкції, процедурі їх застосування, домірності мети, яка переслідується при їх застосуванні.

Згідно зі ст. 5 Конституції Франції «Президент Республіки забезпечує дотримання Конституції» [155], ефективне функціонування та безперервність державної влади, гарантує незалежність держави, територіальну цілісність і дотримання міжнародних договорів, а у ст. 64 Конституції Франції йдеться, що Президент держави гарантує незалежність судової влади [155]. Концепція президентського арбітражу виникла ще в період становлення Третьої республіки, коли її було запропоновано у зв'язку з неможливістю визнання ролі президента як лідера парламентської більшості та глави уряду.

Примітно, що положення про президента як арбітра або, частіше, гаранта включено до низки останніх основних законів, ухвалених в інших країнах із різними формами правління. Вчені Ю. Бисага та Д. Белов зазначають, що навіть у країнах із парламентською монархією главу держави іноді конституційно визначають як арбітра або гаранта [156, с. 48]. Конституційні положення, які містять подібні визначення та функції глави держави, можуть варіюватися залежно від країни і від форми правління, як за своїми соціально-політичними цілями, так і за наслідками їх реалізації [156, с. 3-4].

Стаття 12 Конституції Французької Республіки надає право Президенту Республіки застосувати таку конституційно-правову санкцію – розпустити Національні збори після консультації з Прем'єр-міністром і головами палат, але в той же час Конституція Франції наголошує на неприпустимості узурпації державної влади, в тому числі Президентом держави [157, с. 30-31].

Що стосується відповідальності Президента Франції, то за загальним правилом він не несе відповідальності за свої діяння, вчинені при здійсненні повноважень. У період дії мандата Президент Франції не може бути викликаний до суду або до адміністративного органу з метою отримання свідчень про будь-яке діяння, надання інформації, проведення будь-якого розслідування. Але стаття 68 Конституції Франції визначає процедуру дострокового припинення повноважень Президента «у разі порушення обов'язків, явно несумісних з виконанням ним своїх повноважень». До реформи Конституції 2007 року підставою для дострокового припинення повноважень президента була «державна зрада». Існуюче сьогодні формулювання, яке є доволі невизначеним, було розроблене для засудження дуже серйозних несприятливих дій, як-от, наприклад, відмова промульгації закону.

Процедура, що веде до імпічменту (дострокового припинення повноважень) виглядає таким чином: депутати обох палат парламенту, які бажають скористатися нею, повинні спочатку внести пропозицію про резолюцію, в якій мають бути викладені підстави, що можуть характеризувати порушення обов'язків, явно несумісного із здійсненням його мандата. Потім вони повинні зібрати підписи щонайменше однієї десятої членів кожної з палат парламенту (тобто 58 депутатів або 35 сенаторів), щоб ініціювати процес.

Наступний крок – бюро відповідної палати має перевірити, чи є пропозиція про резолюцію прийнятною. Так, наприклад, у 2016 році

спроба консервативних депутатів від «Республіканців» достроково припинити повноваження колишнього президента Франсуа Олланда не змогла подолати цю перешкоду.

Після цього юридичний комітет має надати свій висновок. Якщо він схвалює пропозицію, відповідна палата повинна прийняти її більшістю у дві третини голосів протягом двох тижнів, а проект резолюції передається до іншої палати, яка має пройти ті ж самі етапи (консультації з юридичним комітетом та голосування протягом двох тижнів).

Згідно з процедурою, викладеною в ст. 68 Конституції Франції, якщо обидві палати Парламенту приймають резолюцію, «Парламент, сформований як Високий суд» повинен бути скликаний, обидві палати одразу. Комітет, що складається з шести віце-президентів Національних зборів і шести віце-президентів Сенату, збиратиме всю необхідну інформацію для розслідування запиту про імпічмент (Комітет володіє повноваженнями слідчого комітету) і протягом двох тижнів має подати свій звіт до парламентського Верховного суду.

Після закінчення дебатів (є публічними) Високий суд може оголосити про відсторонення Президента Франції, але це рішення вимагає широкого консенсусу серед усіх політичних сил країни. Якщо Високий суд не виніс рішення протягом одного місяця – він розпускається.

Отже, Президент Франції може бути усунений з посади лише у разі таких порушень при виконанні ним обов'язків, які явно несумісні з його мандатом. Таке формулювання, на нашу думку, є доволі невизначеним. Усунення здійснюється Парламентом Франції, який виконує роль Високого Суду, двома третинами голосів.

Важлива функція парламенту порівняно з законодавчою діяльністю – контроль діяльності уряду (парламентський контроль). Основною формою цього контролю з кінця XVIII ст. є інтерпеляція: глава уряду або окремий міністр повинен відповісти на письмовий запит, поданий до Національної

Асамблеї і підтриманий певною кількістю її членів. Відповідь на такий запит обговорюється, а наслідком може бути констатація відсутності довіри до уряду в палаті.

Щодо права розпуску парламенту, то згідно статі 12 Конституції Франції Президент Республіки після консультації з Прем'єр-міністром і головами палат може розпустити Національні збори. Це більш простий механізм – квазідискреційні повноваження Президента Республіки – на відміну від того, що був передбачений в Конституції Франції 1946 року. Єдина конституційна вимога полягає в тому, що він має попередньо проконсультуватися з Прем'єр-міністром і двома спікерами парламентських палат, але ці консультації не носять імперативний характер за своєю суттю – Президент Франції може не дослухатися до них. Здійснення права розпуску є однією з прерогатив, що не підлягає контрасигнації Урядом відповідно до статті 19 Конституції Франції.

Іншим органом, який відіграє важливу роль в управлінні державою, є Конституційна Рада, орган конституційного контролю. Франція має особливу форму позасудового (або згідно з деякими визначеннями квазісудового) конституційного контролю.

Іншими словами, на відміну від класичного конституційного суду, де розгляд справ відбувається переважно на засадах змагальності та гласності, у квазісудових органах конституційної юрисдикції майже відсутнє змагальне суперництво між сторонами. Процедура розгляду справ є закритою і проводиться у письмовій формі. Отже, під час розгляду справи аналізуються лише письмові матеріали, без можливості спостерігати за усною боротьбою сторін чи відстоюванням ними своїх позицій.

В 2008 році після конституційної реформи та запровадження наступного конституційного контролю дані засади було переглянуто і

принципи змагальності, рівності сторін та публічності були включені у французьку конституційну процедуру.

Наразі у Франції конституційний контроль здійснюється двома органами: Конституційною Радою та Державною Радою. Конституційна Рада приймає рішення щодо конституційності актів законодавчої гілки влади – Парламенту Франції, тоді як Державна Рада – розглядає конституційність актів виконавчої гілки влади. До конституційної реформи 2008 року у Франції існував лише попередній конституційний контроль і не було наступного конституційного контролю, тобто конституційному контролю підлягали лише проекти актів.

В юридичній літературі слушно зазначається, що застосування попереднього конституційного контролю має як переваги, так і недоліки [156, с. 78]. Слід зазначити, що у випадку попереднього конституційного контролю фактично здійснюється запобігання появі неконституційних положень у законодавстві [161].

Також варто вказати, що Конституційна Рада – це орган, який не є ні верховним судом, ні ієрархічно вищим за Державну Раду або Касаційний Суд. Повноваження, надані Раді законодавством, можна поділити на дві категорії: 1) судові повноваження; 2) дорадчі (консультативні) повноваження [162]. Конституційна Рада завжди засідає і приймає рішення у пленарному режимі, окремі думки не приймаються, голосування не оприлюднюються. Це є особливістю конституційного контролю Франції.

Розслідування справ доручається члену Ради, якого Президент Ради призначає доповідачем, виняток становлять лише виборчі спори. Розслідування доручається одній з трьох секцій.

З 1 березня 2010 року після внесення змін до Конституції Франції 23 липня 2008 року, про які ми вже згадували вище, Конституційна Рада може розглядати питання про те, чи порушує чинне законодавче положення права і свободи, гарантовані Конституцією Франції (для розгляду цього

питання до неї має надійти звернення Державної Ради або Касаційного Суду).

Щодо практики Ради, то нещодавно розглядалась справа щодо урядового фінансування [162]. Так, наприкінці 2022 року до Конституційної Ради надійшов запит винести рішення щодо обставин, за яких Уряд Франції може взяти на себе відповідальність за фінансові закони на підставі третього абзацу ст. 49 Конституції Франції, відповідно до якого після обговорення в Раді міністрів Прем'єр-міністр може порушити перед Національними зборами питання про відповідальність Уряду у зв'язку з голосуванням стосовно будь-якого законопроекту про фінанси або законопроекту про фінансування соціального забезпечення. Законопроект вважається схваленим, якщо протягом наступних двадцяти чотирьох годин не буде внесена і прийнята резолюція осуду. Прем'єр-міністр Франції на одній й тій самій сесії може ще раз звернутися до такої процедури у зв'язку з розглядом іншого законопроекту або законодавчої пропозиції.

Так, зберігши основні елементи цього механізму, який передбачався первісною редакцією Конституції Франції для того, щоб дозволити Уряду Франції ухвалювати певні законопроекти Національними Зборами шляхом обмеження часу, відведеного на їх обговорення, конституційна поправка від 23 липня 2008 року запровадила сесійне обмеження на кількість розглядів, в яких Прем'єр-міністр Франції може застосовувати ці положення.

У поданих до Конституційної Ради зверненнях щодо Закону про фінансування соціального забезпечення на 2023 рік, зокрема, заперечувався той факт, що Прем'єр-міністр у першому та другому читаннях взяв на себе відповідальність перед Національними Зборами за голосування окремих частин Закону про фінансування соціального забезпечення на 2023 рік, тоді як заявники стверджували, що третій абзац

ст. 49 Конституції Франції вимагає, щоб ця прерогатива була реалізована щодо голосування за законопроект в цілому.

У Рішенні від 20 грудня 2022 року щодо Закону про фінансування соціального забезпечення на 2023 рік Конституційна Рада відповідно до усталеної судової практики постановила, що здійснення прерогативи, наданої Прем'єр-міністру, не підлягає жодним умовам, окрім тих, що визначені цими положеннями. Рада також зазначила, що конституційна поправка від 23 липня 2008 року не змінила обставин, за яких Уряд може взяти на себе відповідальність за прийняття Закону про фінанси або Закону про фінансування соціального забезпечення.

Крім того, Рада зазначила, що абзац 1 статті L.O. 111-7-1 Кодексу соціального забезпечення, який застосовується до Закону про фінансування соціального забезпечення на 2023 рік, встановлює порядок, якого необхідно дотримуватись при обговоренні різних частин Закону про фінансування соціального забезпечення на рік. Згідно з цими положеннями обговорення щодо однієї частини Закону про фінансування на рік залежить від голосування щодо попередньої частини. Зокрема, частина IV, яка регулює видатки на наступний рік, може розглядатися лише після ухвалення частини III, що стосується доходів, а не навпаки – тобто не допускається розгляд наступного розділу, якщо не схвалено попередній.

Керуючись цим критерієм, Конституційна Рада постановила, що, успішно прийнявши відповідальність Уряду перед Національними зборами за голосування частини III законопроекту про фінансування соціального забезпечення на 2023 рік, а потім за голосування частини IV під час його розгляду в першому та наступних читаннях, Прем'єр-міністр Франції здійснив цю прерогативу за обставин, що не суперечать ані абзацу третьому статті 49 Конституції, ані вимогам, що впливають з абзацу першого статті L.O. 111-7-1 Кодексу соціального забезпечення.

У своєму Рішенні від 29 грудня 2022 року щодо Закону про фінанси Конституційна рада на аналогічних підставах постановила, що, поклавши на Уряд відповідальність перед Національними зборами за голосування за частину I, а потім за голосування за частину II Закону про фінанси на 2023 рік під час його розгляду в першому та наступних читаннях, Прем'єр-міністр реалізував цю прерогативу за обставин, які не суперечать ані абзацу третьому статті 49 Конституції, ані вимогам, що впливають зі статті 42 Органічного Закону про фінанси.

Конституційна Рада також скасувала ст. 101 Закону про фінансування соціального забезпечення в 2023 році, відповідно до якої лікарняний лист, виписаний під час телеконсультації, не дає право на виплату добових. Згідно з цими положеннями, якщо лікарняний виписується під час телеконсультації, застрахована особа не має права на виплату добових, якщо хворобу не підтвердив її сімейний лікар або лікар, який відвідував її у будь-який час протягом попереднього року.

Конституційна Рада зазначила, що на її думку, ухвалюючи ці положення, парламент Франції хотів убезпечити себе від ризиків зловживань, пов'язаних із призначенням лікарняного під час дистанційної консультації – тобто переслідував легітимну мету. Застосовуючи таке обмеження, він прагнув досягти мети боротьби з шахрайством у системі соціального забезпечення. Однак оскаржувані положення могли призвести, між іншим, і до того, що застрахована особа, яка скористалася телеконсультацією, не зможе отримувати щоденні виплати, навіть якщо лікар визначив, що вона фізично не здатна продовжувати працювати або повернутися до роботи. Конституційна Рада дійшла висновку, що оспорювані положення суперечать п. 11 преамбули Конституції Франції 1946 р.

Дана практика свідчить про застосування Конституційною Радою такої санкції конституційно-правової відповідальності, як визнання неконституційним закону або його частини.

Наступним вважаємо за доцільне розглянути таку санкцію, як позбавлення державних нагород і почесних звань. У Франції вищими державними нагородами є Орден Почесного Легіону, Національний Орден «За заслуги» і Військова медаль. Основним законодавчим актом, що регулює порядок нагородження цими орденами, є Кодекс Почесного Легіону, Військової медалі та Національного ордена «За заслуги» від 7 грудня 1962 р. [114]. Нагородження і діяльність Ордену Почесного Легіону здійснюються під егідою Президента Франції, якому належить останнє слово в питаннях функціонування Ордену [114] і відповідно він також входить до механізму застосування конституційно-правової відповідальності (санкція – позбавлення ордена чи медалі).

Процедура позбавлення орденів та медалей викладена в розділі V «Дисципліна» книги I Кодексу і застосовується до нагороджених Орденом Почесного Легіону та кавалерів Військової медалі. Видами дисциплінарних стягнень є такі: догана; часткове або повне позбавлення прав і привілеїв; часткове або повне позбавлення права на отримання платні, що належить за посадою кавалера Ордену Почесного Легіону; виключення з Ордену (цей вид покарання також застосовується до Військової медалі).

З Ордену виключаються: засуджені за тяжкі злочини; засуджені до позбавлення волі без права відстрочки виконання вироку на один рік і більше. Водночас будь-які особи, які засуджені за вчинення злочинів, можуть бути виключені з Ордену, а повне або часткове позбавлення прав і привілеїв і повне або часткове позбавлення права на отримання платні можуть бути застосовані у випадку банкрутства особи.

Дисциплінарна процедура позбавлення нагород регламентується частиною 2 та 3 розділу V книги I Кодексу і складається із таких стадій: попередня процедура, провадження перед Радою Ордена, виконання рішення.

Так, Міністр Юстиції та Міністр Оборони надсилають Великому Канцлеру копії всіх вироків та ухвал, винесених у кримінальних та кримінально-виконавчих справах, які стосуються членів Ордена, кавалерів орденських відзнак. Кожен із міністрів надсилає Великому канцлеру рішення дисциплінарних судів, що перебувають у його підпорядкуванні. Якщо подано касаційну скаргу на зазначені рішення – на прокурора Касаційного Суду покладено обов'язок невідкладно повідомити про це Міністру Юстиції, який зі свого боку повідомляє про це Великому канцлеру Ордена.

Наступна стадія – це провадження перед Радою Ордена: Великий канцлер повідомляє особу про порушення дисциплінарного провадження та ознайомлює її з документами, що містяться у провадженні. Особа має право протягом щонайменше одного місяця подати пояснення у формі заяви і лише після того, як цей строк сплив – до ухвалення рішення Радою Ордена зацікавлена особа може на своє обґрунтоване прохання продовжити строк подання заяви [114].

Рада Ордена виносить свій висновок про дисциплінарні заходи, які мають бути застосовані до обвинуваченої особи. Таке рішення може бути скасоване, тільки якщо воно на користь легіонера. Якщо Рада вирішує, що легіонер має бути виключений з Ордена – таке рішення приймається більшістю у дві третини голосів, а якщо Рада відхиляє обвинувачення – відповідний легіонер має бути проінформований про це. Також Кодекс передбачає, що з огляду на серйозність діянь, у яких звинувачують легіонера, якщо під час розслідування справи Великий канцлер вважає, що легіонер не може продовжувати користуватися званням члена Ордена

Почесного Легіону і пов'язаними з ним привілеями – він може, проконсультувавшись з Радою Ордена, запропонувати Великому магістру негайно виключити відповідного легіонера, не чекаючи остаточного рішення і завершення всієї процедури.

Іншою санкцією конституційно-правової відповідальності є позбавлення французького громадянства, що регулюється Цивільним кодексом Франції.

Особа, яка набула французьке громадянство, може бути позбавлена французького громадянства декретом, виданим за згодою Державної Ради, якщо тільки це не призведе до того, що вона стає апатридом: якщо вона визнана винною у вчиненні діяння, яке кваліфікується як злочин або проступок, що становить собою посягання на фундаментальні інтереси нації, або за злочин чи проступок, що становить собою терористичний акт; якщо особа була засуджена за вчинення діяння, яке класифікується як злочин або проступок, передбачений главою II розділу III книги I Кримінального кодексу; якщо особа була засуджена за невиконання своїх зобов'язань відповідно до Кодексу про національну службу; якщо вона вчинила дії на користь іноземної держави, несумісні з громадянством Франції та такі, що завдають шкоди інтересам Франції [170].

Законодавство Франції також встановлює: якщо громадянство було отримано шахрайським шляхом, воно може бути анульоване.

Що стосується такої санкції, як люстрація, то Конституції Франції не містить положень, які б регламентували порядок застосування люстрації як окремої міри конституційно-правової відповідальності. Процедури очищення влади аналогічної тим, що були впроваджені, наприклад, в посткомуністичних країнах для очищення влади після падіння авторитарних режимів, – у Франції немає. У Франції панує принцип верховенства права, Франція має тривалу традицію демократичних інститутів, а відтак для очищення влади або усунення з посад

законодавством Франції не передбачено окремого/окремих люстраційних механізмів.

А втім, в Конституції держави є положення, які регулюють питання підзвітності, доброчесності, відповідальності державних службовців, які можуть бути частково дотичні до концепції очищення влади. Наприклад, ст.ст 6, 15, 68 Конституції Франції.

Вищевикладене дозволяє виділити такі санкції конституційно-правової відповідальності, закріплені в Конституції Франції: розпуск Національних зборів; дострокове припинення повноважень Президента «у разі порушення обов'язків, явно несумісних з виконанням ним своїх повноважень»; скасування чинного закону; визнання неконституційним, протиправним акта або його частини; позбавлення державних нагород і почесних звань.

Встановлено, що Конституція Франції не містить положень, які б регламентували порядок застосування люстрації як окремої міри конституційно-правової відповідальності. Процедури очищення влади, аналогічної тим, що були впроваджені, наприклад, в посткомуністичних країнах для очищення влади після падіння авторитарних режимів, – у Франції немає.

2.3. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності в Республіці Польща

Санкції як міра конституційно-правової відповідальності закріплені в Конституції Польщі. Однією з таких санкцій є видання Президентом Республіки указу про скорочення терміну повноважень деліквента – Сейму – після ознайомлення з думками Маршалка Сейму і Маршалка Сенату у випадках, визначених Конституцією Польщі. Такими випадками є, наприклад, якщо до закінчення 4 місячного терміну з дня внесення до

Сейму проекту закону про бюджет відповідний закон не було направлено Президенту Республіки.

Відповідно до Конституції Польщі Президент Республіки [171], який є її верховним представником, гарантом безперервності державної влади, дотримання Конституції, покликаний захищати суверенітет і безпеку держави, недоторканність і неподільність її території, теж може бути деліквентом. Зокрема, він може бути притягнутий до відповідальності перед Державним Трибуналом в таких випадках: 1) порушив Конституцію; 2) порушив закон; 3) вчинив злочин. Обвинувачення Главі держави може бути пред'явлене Національними Зборами (Сейм і Сенат, що засідають на спільному засіданні) шляхом прийняття постанови більшістю не менше ніж у дві третіх голосів від загального числа членів на пропозицію не менше ніж 140 депутатів Національних Зборів.

Відповідальність інших високопосадовців, наприклад членів Ради Міністрів, передбачена перед Державним Трибуналом за порушення Конституції, законів, а також за злочини, вчинені у зв'язку з їх діяльністю на тій посаді, яку вони обіймають. Сейм Польщі за пропозицією Глави держави – Президента Польщі – або щонайменше 115 депутатів, більшістю щонайменше три п'ятих від загальної кількості депутатів має ухвалити рішення про притягнення члена Ради Міністрів до конституційно-правової відповідальності перед Державним Трибуналом відповідно. Отже, є спеціальний суб'єкт, який притягає до відповідальності в Польщі таких деліквентів, як Президент Польщі та інші високопосадовці, – Державний Трибунал.

Державний Трибунал Польщі є органом, перед яким несе відповідальність деліквент за порушення Конституції або закону: Президент Республіки, Голова Ради Міністрів і члени Ради Міністрів, Голова Національного банку Польщі, Голова Вищої палати контролю, члени Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, особи,

яким Голова Ради Міністрів доручив управління міністерством, а також Головнокомандувач Збройних Сил. Також акцентуємо увагу, що в тексті Конституції Польщі закріплений легальний термін «відповідальність конституційна» (“odpowiedzialność konstytucyjna”) щодо вищих посадових осіб держави.

Інститут Державного Трибуналу Польщі має глибоке історичне коріння, висхідне до середньовічних доктрин про право людини на свободу та протистояння тиранії й абсолютизму.

Будучи незалежною конституційною судовою установою, Державний Трибунал входить до системи стримувань і противаг в Польщі. Окрім Голови Трибуналу, який відповідно до Конституції Польщі є Першим Головою Верховного суду, Сейм обирає двох віце-голів і 16 суддів. Крім загальних вимог до суддів (польське громадянство, відсутність судимості тощо) більше половини суддів повинні мати юридичну освіту для виконання обов'язків судді. Виконання обов'язків судді Державного Трибуналу несумісне з обов'язками депутата Парламенту, співробітника апарату Президента Польщі, органу державної влади. У своїй діяльності судді Державного Трибуналу «підпорядковуються» тільки Конституції Польщі і закону, а незалежність суддів забезпечується їхнім імунітетом.

Припинення повноважень судді Державного Трибуналу може відбутися в разі відставки, тривалої нездатності виконувати обов'язки за посадою або набрання чинності судовим рішенням. Це рішення підлягає затвердженню Головою Сейму, який повідомляє про це Сейм, також Маршалок Сейму інформує про необхідність проведення додаткових виборів для заповнення вакансії.

Процедура притягнення вищих посадових осіб до конституційної відповідальності, мірою якої є санкції, складається з таких п'яти чітко визначених етапів:

- 1) ініціювання рішення;

- 2) розслідування Комісії з конституційної відповідальності;
- 3) пред'явлення обвинувачень;
- 4) розслідування в Державному Трибуналі, перша інстанція;
- 5) розслідування в Державному Трибуналі, друга інстанція.

Перші три етапи здійснюються Парламентом Польщі. Так, для того щоб розпочати розслідування і притягнути до конституційної відповідальності Президента Польщі, необхідно щонайменше 140 голосів депутатів, які представляють чверть усіх членів Національних зборів (членів обох палат польського парламенту). Тільки Національні збори (пленум обох палат парламенту) більшістю щонайменше дві третини від загальної кількості парламентарів (тобто щонайменше 374 голоси) можуть ухвалити рішення про притягнення до відповідальності Президента Польщі в Державному Трибуналі, про який вже йшлося на початку цього підрозділу дисертаційного дослідження.

Право ухвалювати рішення про ініціювання притягнення до такої самої відповідальності членів Ради Міністрів надається Президенту Польщі та групі з щонайменше 115 депутатів Парламенту Польщі, які представляють щонайменше чверть Сейму. Право ініціювати розслідування ймовірних конституційних порушень решти посадових осіб надається таким суб'єктам: Президент Польщі, група депутатів Парламенту Польщі у складі 115 осіб і Слідчий комітет.

Для ухвалення рішення про притягнення Прем'єр-міністра Польщі або міністра до конституційної відповідальності потрібно три п'ятих голосів від загальної кількості депутатів Парламенту Польщі. Для ухвалення рішення щодо інших посадових осіб – достатньо простої більшості голосів депутатів Парламенту Польщі.

Між стадіями ініціювання та прийняттям рішення Парламентом Польщі про притягнення до відповідальності працює Комісія, яка може вчиняти такі дії: 1) заслуховувати думки свідків; 2) заслуховувати думки

експертів; 3) запитувати у державних органів документи, необхідні для проведення розслідування. За результатами своєї роботи Комісія має подати Національним зборам (у разі розслідування щодо Президента) або Сейму (у разі будь-якої іншої особи, визначеної законом) належно оформлене звернення разом із пропозицією щодо або притягнення підслідного до конституційної відповідальності або щодо закриття справи.

Державний трибунал розглядає справи у двох інстанціях: 1) розгляд справи у складі п'яти суддів; 2) апеляція – Трибунал розглядає справу у складі семи суддів (до цього складу не можуть бути включені судді, які розглядали справу у складі 5-ти суддів, про який було зазначено вище).

Проведення в Державному Трибуналі схоже на процедуру розгляду справ у судах загальної юрисдикції за таким ознаками:

- 1) гласність;
- 2) обвинувачений має право на захист;
- 3) рішення Державного Трибуналу другої інстанції є остаточним – касаційному оскарженню не підлягає.

Державний Трибунал може накладати такі види санкції: обмеження позитивних і негативних виборчих прав (президентських, парламентських, до Європейського парламенту, місцевих); позбавлення повністю або частково медалей, нагород і почесних звань; заборона обіймати керівні посади в державних і громадських установах, а також посади з особливою відповідальністю; позбавлення депутатського мандата; за кримінальні та податкові злочини застосовуються покарання та штрафні санкції, передбачені законом.

Водночас акцентуємо увагу, що обмеження конституційних прав, про які було зазначено вище, як санкція конституційно-правової відповідальності здійснюється для захисту конституційних цінностей і має відповідати т.з. трискладовому тесту – не може бути свавільного обмеження гарантованих Конституцією Польщі прав. Такі обмеження є

співмірними меті їх застосування, адже деліквент посягає на конституційні цінності і такі посягання становлять небезпеку для суспільства і держави.

Як підтверджується відповідними висновками Державного Трибуналу, юрисдикція Трибуналу щодо Президента Польщі є повною та виключною [172; 173]. Повнота означає, що юрисдикції Державного Трибуналу підлягають абсолютно усі злочини, скоєні главою держави в період виконання ним своїх повноважень, а не лише ті, що вчинені в межах його повноважень або у зв'язку з виконанням ним своїх обов'язків [171]. Ця юрисдикція також має виключний характер, оскільки єдиним органом, уповноваженим «судити» главу держави, є Державний Трибунал [171].

Також у Польщі, як і у інших європейських державах, діє інститут недовіри уряду, який є санкцією конституційно-правової відповідальності. Так, Сейм уповноважений прийняти постанову про вотум недовіри Раді Міністрів Польщі. За це має проголосувати більшість від загальної кількості депутатів на підставі пропозиції щонайменше 46 і одночасно має бути визначено кандидат на посаду Голови Ради Міністрів. У такому випадку Президент приймає відставку міністрів і призначає нового Голову Ради Міністрів, якого визначає Сейм, та інших членів Ради Міністрів за його рекомендацією.

Таким чином, особливість застосування такої санкції, як вотум недовіри Раді Міністрів полягає в тому, що на засіданні Парламенту Польщі одночасно приймається рішення про вотум недовіри і на цьому ж засіданні визначається кандидат на посаду Голови Ради Міністрів. Одночасність, нерозривність у часі цих двох процесів сприяє безперервності та стабільності виконавчої влади.

Також Сейм має право винести вотум недовіри міністру, що також є санкцією конституційно-правової відповідальності. Пропозиція про ухвалення відповідної резолюції може бути внесена не менш ніж 69 депутатами Парламенту Польщі, в результаті чого Президент Республіки

звільняє з посади міністра, якому Сейм оголосив вотум недовіри більшістю голосів від своєї загальної кількості депутатів.

Існує й інша конституційно-правова санкція – відставка Ради Міністрів. Відповідно до ст. 160 Конституції Польщі Голова Ради Міністрів має право звернутися до Сейму з проханням про вотум довіри Раді Міністрів, який ухвалюється більшістю голосів у присутності щонайменше половини від загальної кількості депутатів. Наприклад, у 2023 році Сейм Польщі не проголосував за довіру до уряду Матеуша Моравецького, що спричинило його відставку.

Як підсумок, суб'єктом, який може ініціювати застосування такої конституційно-правової санкції, як вотум недовіри Раді Міністрів можуть бути депутати Парламенту Польщі, а відставки – Голова Ради Міністрів Польщі.

В застосуванні низки конституційно-правових санкцій ключовою є роль Конституційного Трибуналу Польщі. Польський науковець Лех Моравський зазначає, що будучи органом контролю, він організований і функціонує як суд і виконує безліч функцій, які стосуються сфери «парламентської влади» [174, с. 63] (під «парламентською владою» вчений розуміє законодавчу владу).

Польський вчений Я. Тжинські акцентує увагу на тому, що діяльність Конституційного Трибуналу не належить до жодної з гілок влади – ні до судової, ні до законодавчої, ні до виконавчої, адже це особливий інститут, тип конституційного органу держави, який контролює формування і застосування права [175, с. 13-14], і відповідно наділений повноваженнями щодо застосування певних видів конституційно-правових санкцій або відіграє основну роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами. Хоча і Конституційний Трибунал, і Державний Трибунал відіграють ключову роль в застосуванні низки конституційно-правових санкцій, тим не менш, як зазначає Я. Таджинські, запровадження

Конституційного Трибуналу і Державного Трибуналу порушило нормальну замкнуту структуру конституційних інститутів держави [175, с. 13-14], але, на наш погляд, це не знизило ефективність захисту конституційних цінностей, а навпаки посилило її.

Так, ключовою є роль Конституційного Трибуналу в застосуванні такої конституційно-правової санкції, як відмова в реєстрації політичної партії. Охарактеризуємо застосування цієї санкції.

Як і всі держави-учасниці Європейського Союзу Польща забезпечує свободу створення та функціонування політичних партій. Такий обов'язок держави закріплено в ст. 11 Конституції Республіки Польща. Політичні партії засновуються на таких двох принципах, як добровільність та рівність громадян Польщі, метою політичних партій є вплив на формування політики держави, але виключно демократичними засобами. Демократія є цінністю, що становить серед інших об'єкт конституційно-правової відповідальності.

Якщо ж політичні партії та інші організації розробляють програми, які несумісні з демократією, верховенством права, принципом рівності, а ґрунтуються на тоталітарних методах і способах діяльності, нацизмі, фашизмі, комунізмі, або діяльність яких виправдовує расову, національну ворожнечу, застосування насильства з метою здобуття влади або впливу на державну політику, або передбачають таємницю своєї структури чи членства – відповідно до ст. 13 Конституції Республіки Польща вони є такими, що не відповідають Конституції Польщі.

Не завжди такі цілі діяльності політичних партій є очевидними, навпроти – вони можуть бути завуальовані, не одразу можуть проявитися. А втім, розглянути питання, чи відповідають цілі та діяльність політичних партій Конституції – повноваження Конституційного Трибуналу.

Спочатку Конституційний Трибунал визначає осіб, які представлятимуть політичну партію під час розгляду (стаття 94 Закону про

Конституційний Трибунал) [176]. Процедуру визначення осіб викладено як в Законі про Конституційний Трибунал, так і в статтях 9 і 11 Закону Польщі про політичні партії [177], які передбачають, що в самому статуті політичної партії повинні бути чітко зазначені особи, що представляють дану партію у зовнішніх зносинах з іншими організаціями. Також у заяві про реєстрацію політичної партії повинні міститись такі дані: імена, посади та адреси осіб, що входять до складу управлінських органів партії, до компетенції яких належить представлення інтересів цієї політичної партії.

Якщо складається чи вже склалась ситуація, коли неможливо встановити особу, уповноважену представляти партію, або якщо з цією особою неможливо зв'язатися, або якщо після надходження заяви до Конституційного Трибуналу відбулася зміна уповноваженої особи, то в цьому разі Трибунал вважає уповноваженою особою ту особу, яка фактично керує партією.

Тягар доведення невідповідності Конституції Польщі діяльності політичних партій покладається на заявника. Саме він має представити або подати належні докази, що вказують на таку невідповідність Конституції Польщі. Можливі такі ситуації, коли для збору належних доказів необхідно проводити розслідування. В такому разі Конституційний Трибунал Польщі має право доручити такому суб'єкту, як Генеральний прокурор проведення розслідування щодо відповідності діяльності політичної партії Конституції. Мета такого розслідування – збір та фіксація доказів. Це дозволяє забезпечити належну об'єктивну всебічну перевірку, чи відповідають дії політичної партії основним засадам Конституції Польщі та чи не порушують вони конституційні норми.

Закон Польщі про Конституційний Трибунал Польщі не регулює всі питання, пов'язані з конституційністю цілей діяльності політичних партій.

Спеціальним законом є Закон Польщі про політичні партії. Наразі в Польщі існує три процедури розгляду конституційності політичних партій.

Перша процедура стосується ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті або платформі (програмі) політичної партії. В цьому разі Окружний Суд Варшави призупиняє реєстрацію та звертається до Конституційного Трибуналу з проханням розглянути конституційність цілей або діяльності партії [177].

Слід зазначити, що тільки Окружний Суд Варшави має право звернутися до Конституційного Трибуналу Польщі з відповідним запитом, жодного іншого суб'єкта, який би мав таке право – немає. Якщо Конституційний Трибунал Польщі визначить, що цілі та діяльність політичної партії, яка хоче здійснити свою реєстрацію, є неконституційними, Окружний Суд зобов'язаний відмовити в реєстрації такої партії – це не його право, а саме обов'язок – відмовити. Тож в основі рішення Окружного Суду Варшави безпосередньо лежить рішення Конституційного Трибуналу Польщі.

Інша процедура стосується ситуації, коли політична партія зареєстрована, відбувається внесення змін до її статуту, але ці зміни не сумісні з принципами демократії. В цьому разі Окружний Суд Варшави може звернутися до Конституційного Трибуналу Польщі з проханням розглянути питання про відповідність Конституції Польщі цілей або принципів діяльності політичної партії.

Третій вид провадження (процедура) стосується ситуацій, коли мова йде про зареєстровану політичну партію, але в процесі її функціонування виникають сумніви в тому, чи відповідають її цілі та діяльність Конституції Польщі. Коло суб'єктів, уповноважених звертатися з такими запитами, визначено у статті 191 Конституції:

1) Президент Республіки Польща, Голова (Маршалок) Сейму, Голова (Маршалок) Сенату, Прем'єр-міністр, 50 депутатів, 30 сенаторів, Перший Голова Верховного Суду, Голова Вищого адміністративного суду, Генеральний прокурор, Голова Вищої палати контролю, Омбудсмен;

2) Загальнопольська Судова Рада;

3) представницькі органи територіального самоврядування;

4) загальнопольські органи профспілок, а також загальнопольські органи організацій працедавців і професійних організацій;

5) церкви та інші релігійні організації;

6) будь-яка особа, чиї конституційні свободи чи права було порушено, має право згідно з принципами, встановленими законом, звернутися до Конституційного Трибуналу щодо конституційності будь-якого закону чи іншого нормативного акту, на підставі якого суд чи адміністративний орган ухвалив остаточне рішення щодо її свобод чи прав або конституційних обов'язків.

Правовим наслідком рішення Конституційного Трибуналу Польщі про неконституційність цілей чи діяльності політичної партії є: 1) відмова в реєстрації політичної партії; 2) виключення партії з реєстру. Окружний Суд Варшави є уповноваженим органом, який здійснює ці дії, реалізуючи рішення Трибуналу щодо відповідності політичної партії Конституції.

Проаналізуємо ще одну санкцію конституційної відповідальності в Республіці Польща, а саме позбавлення державних нагород. Так, згідно зі ст. 138 Конституції Польщі Президент Республіки Польща нагороджує орденами і відзнаками. Таке право також є у ст. 144 Конституції Польщі. Окрім цього, порядок нагородження та позбавлення державних нагород регламентовано спеціальним законом – Законом про ордени та відзнаки від 16 жовтня 1992 року [178]. Також діє Розпорядження Президента Республіки Польща від 15 грудня 2004 року «Про детальний порядок

нагородження орденами та відзнаками та зразки відповідних документів» [179].

Республіка Польща, як загальновідомо, забезпечує спадкоємність національних традицій у визнанні заслуг, громадянських чеснот, а також видатних досягнень. Найвищою відзнакою за цивільні та військові заслуги, віддані в мирний або воєнний час для слави та розвитку Республіки Польща, є: 1) ордени; 2) відзнаки. Якщо інше не передбачено законом, ордени кожного класу та відзнаки кожного ступеня вручаються лише один раз (не допускається повторне вручення такого ж самого ордену чи відзнаки) [114].

Відповідно до параграфа 9 Розпорядження «Про детальний порядок нагородження орденами та відзнаками та зразки відповідних документів»: якщо Президент Республіки Польща вирішив позбавити ордену чи відзнаки, канцелярія вимагає від особи, яка була позбавлена ордену чи відзнаки, повернути знак цього ордену чи відзнаки разом із посвідченням [179].

Президент Польщі може вирішити позбавити орденів і відзнак: 1) на запит Капітул орденів; 2) за власною ініціативою після відповідних консультацій, якщо буде встановлено, що: 1) орден або відзнака нагороджені в результаті введення в оману; 2) нагороджений здійснив вчинок, який зробив його негідним ордену чи відзнаки.

Такі рішення про позбавлення може стосуватися як всіх, так і лише окремих орденів та відзнак. Рішення Президента Польщі щодо позбавлення ордену чи відзнаки публікуються в Офіційному журналі Республіки Польща – «Monitor Polski».

Отже, у Польщі питання позбавлення державних нагород врегульовано Законом. Рішення приймає Глава держави за власною ініціативою або за клопотанням суб'єкта, який подав висновок про нагородження відповідним орденом. Перелік таких суб'єктів міститься у

статті 2 Закону Польщі про ордени та відзнаки: Прем'єр-міністр, міністри, керівники центральних апаратів та воєводств. Перед прийняттям рішення про позбавлення державних нагород Президент держави консультується з суб'єктами, які подали такі клопотання.

Що стосується такої санкції, як люстрація, то в Польщі вона була запроваджена Законом «Про люстрацію» 1997 р. Цим законом передбачено, що всі ті особи, які обіймають державні посади, мають розкрити такі факт/факти: 1) співробітництво зі службою державної безпеки між 1944 і 1990 роками; 2) робота в службі державної безпеки між 1944 і 1990 роками; 3) співпраця зі службою державної безпеки між 1944 і 1990 роками. Також є Закон «Про Інститут національної пам'яті» 1998 р.

В Україні та Польщі мета люстрації схожа: очищення влади від осіб, пов'язаних з попереднім недемократичним режимом. Водночас на відміну від України, в якій люстрація спрямована на усунення від державної влади осіб, пов'язаних з режимом Януковича та комуністичним режимом, в Польщі люстрація спрямована на виявлення осіб, які співпрацювали з органами державної безпеки комуністичного режиму.

В Польщі є процедура «люстраційної декларації», відповідно до якої особа має заперечити факт співпраці з органами держбезпеки.

Суб'єктами, щодо яких застосовувалась люстрація в Польщі, були співробітники і агенти комуністичних спецслужб, в той час як в Україні це коло ширше і включає всіх осіб, пов'язаних з режимом Януковича та комуністичним режимом.

В Україні люстровані особи втрачають право обіймати державні посади на 5-10 років, але зберігають право бути кандидатами на виборах, адже відповідно до Закону України «Про очищення влади» дія його норм не розповсюджується на виборні посади. Відповідно ж до законодавства Польщі особи, які надали неправдиві відомості в люстраційній декларації,

втрачають державну посаду, їм забороняється на 10 років обіймати певні юридичні чи політичні посади.

В Україні органом, який здійснює люстрацію, є Міністерство юстиції України, а в Польщі було створено Люстраційний суд при Інституті національної пам'яті. Це дозволило Польщі застосувати індивідуальну, а не колективну як в Україні відповідальність.

Ширшим в Україні порівняно з Польщею є і предмет люстрації: співпраця з КДБ СРСР, перебування на керівних посадах у Комуністичній партії СРСР, робота у «владних структурах» за часів президентства Януковича, а в Польщі – співпраця з органами державної безпеки Польської Народної Республіки. В обох державах ведеться реєстр люстрованих осіб – в Україні Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади», в Польщі – каталог функціонерів, співробітників, агентів органів безпеки Польщі. Процедура люстрації в Польщі передбачає такі основні етапи: подання люстраційної декларації, перевірка Інститутом національної пам'яті, судовий розгляд у разі виявлення невідповідностей, в Україні – перевірка декларацій, вивчення архівних документів, прийняття рішення Міністерством юстиції України.

Люстрація, безумовно, обмежує конституційне право громадянина на участь в управлінні державними справами. Як слушно зазначають у своїх дослідженнях науковці [180-185; 211; 212], застосування такої конституційно-правової санкції не може бути свавільним, воно має бути сумісним з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Висновки до розділу 2.

1. Виділено та охарактеризовано такі санкції конституційної відповідальності, що закріплено в Конституції Німеччини: заборона політичної партії (основна санкція), виключення з державного фінансування (додаткова санкція); перехід конституційних повноважень до іншого суб'єкта; втрата депутатського мандата; дострокове припинення повноважень Парламенту; імпічмент Федеральному Президенту; суддівський імпічмент; відставка міністра/міністрів; вотум недовіри Федеральному канцлеру; скасування закону Федеральним Конституційним Судом.

Встановлено, що об'єктом конституційно-правової відповідальності в Німеччині є такі цінності: недоторканість людської гідності; конституційний лад Німеччини; міжнародне взаєморозуміння. Ці цінності є абсолютними. Санкції конституційно-правової відповідальності в Німеччині є співмірними меті – забезпечити захист цих конституційних цінностей.

2. Дістав подальшого розвитку підхід щодо функцій політичних партій в державах-учасниках ЄС: політичні партії є елементом механізму реалізації політичної функції і їх діяльність не може бути такою, що несумісна з цінностями, закріпленими в конституції держави; діяльність політичної партії має проходити оцінку щодо того, чи не створює вона небезпеку для інтересів національної та громадської безпеки (правопорядку).

В Німеччині до діяльності політичної партії відноситься діяльність таких суб'єктів: 1) виконавчий комітет партії; 2) провідні функціонери партії. Дії рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії за умови: 1) політична партія схвалила їх; 2) політична партія потурає їм; 3) здійснюються в політичному контексті.

Встановлено особливості такої конституційно-правової санкції, як заборона політичної партії в Німеччині: 1) застосовується в разі здійснення посягання на такі цінності, як: а) демократичний основний порядок, б) існування Федеративної Республіки Німеччина; 2) її застосування можливе лише в разі визнання партії антиконституційною Федеральним Конституційним Судом; 3) посягання на конституційні цінності має бути або «прагненням», що має реальний успіх у досягненні цією партією своєї мети, або дією, що має такий успіх.

3. Щодо санкції «усунення Голови комітету Бундестагу з посади в результаті голосування» встановлено, що вона є санкцією політичної, а не конституційно-правової відповідальності.

Виділено особливість такої конституційно-правової санкції в Німеччині, як суддівський імпічмент: рішення у таких справах виносить Федеральний Конституційний Суд Німеччини, а сам позов про імпічмент може бути подано тільки протягом п'яти років з моменту вчинення злочину.

Встановлено особливості застосування такої конституційно-правової санкції, як звільнення судді Федерального Конституційного Суду Німеччини: може бути лише в разі, якщо суддя засуджений за негідну поведінку; засуджений до позбавлення волі на шість і більше місяців; випадок/випадки настільки серйозного порушення обов'язків, що особа більше не може виконувати їх.

Встановлено, що на відміну від України, в Німеччині люстрація носила індивідуальний, а не колективний характер. Федеральний Конституційний Суд Німеччини забезпечив, щоб люстрація не була формою колективного покарання за політичні переконання чи участь у комуністичній партії, а застосовувалась лише щодо тих осіб, які брали активну участь у репресіях або співпрацювали зі Штазі щодо порушень прав людини і основоположних свобод.

4. Виділено та охарактеризовано такі санкції конституційно-правової відповідальності, що закріплені в Конституції Франції: розпуск Національних зборів; дострокове припинення повноважень Президента «у разі порушення обов'язків, явно несумісних з виконанням ним своїх повноважень»; скасування чинного закону; визнання неконституційним, протиправним акта або його частини; позбавлення державних нагород і почесних звань.

Встановлено, що Конституції Франції не містить положень, які б регламентували порядок застосування люстрації як окремої міри конституційно-правової відповідальності. Процедури очищення влади, аналогічної тим, що були впроваджені в посткомуністичних країнах для очищення влади після падіння авторитарних режимів, – у Франції немає.

5. Встановлено, що на відміну від Конституції Німеччини, Конституції Франції в тексті Конституції Польщі міститься юридичний термін «конституційна відповідальність» (“odpowiedzialność konstytucyjną”). В Польщі є спеціальний суб'єкт – Державний Трибунал, який притягає до конституційної відповідальності в Польщі таких деліквентів: Президент Республіки, Голова Ради Міністрів і члени Ради Міністрів, Голова Національного банку Польщі, Голова Вищої палати контролю, члени Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, особи, яким Голова Ради Міністрів доручив управління міністерством, а також Головнокомандувач Збройних Сил.

Охарактеризовано процедуру притягнення до конституційної відповідальності деліквентів Державним Трибуналом та порядок застосування ним конституційно-правових санкцій.

Виділено види конституційно-правових санкцій, які може накладати Державний Трибунал: позбавлення позитивних і негативних виборчих прав; позбавлення повністю або частково медалей, нагород і почесних звань; заборона обіймати керівні посади в державних і громадських

установах, посади з особливою відповідальністю; позбавлення депутатського мандата; за кримінальні та податкові злочини застосовуються покарання та штрафні санкції, передбачені законом.

6. Виділено та охарактеризовано такі види конституційно-правових санкцій в Польщі: видання Президентом Республіки указу про скорочення терміну повноважень деліквента – Сейму; припинення повноважень судді Державного Трибуналу; вотум недовіри Уряду Польщі; вотум недовіри міністру; відставка Ради Міністрів Польщі; скасування рішення про прийняття до громадянства Польщі; відмова в реєстрації політичної партії; виключення політичної партії з реєстру; позбавлення державних нагород; люстрація.

7. Одна з особливостей застосування такої санкції, як вотум недовіри Раді Міністрів Польщі, полягає в тому, що на засіданні Парламенту Польщі одночасно приймається рішення про вотум недовіри і на цьому ж засіданні визначається кандидат на посаду Голови Ради Міністрів. Одночасність, нерозривність у часі цих двох процесів сприяє безперервності та стабільності виконавчої влади.

Охарактеризовано роль Конституційного Трибуналу як самостійного суб'єкта застосування певних видів конституційно-правових санкцій та його роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами.

Виділено та охарактеризовано такі три процедури розгляду питання конституційності політичних партій: 1) ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті або платформі (програмі) політичної партії; 2) ситуації, коли політична партія зареєстрована, відбувається внесенням змін до її статуту, але ці зміни не сумісні з принципами демократії; 3) ситуації, коли мова йде про зареєстровану політичну партію,

але в процесі її функціонування виникають сумніви в тому, чи відповідають її цілі та діяльність Конституції Польщі.

Розділ III

САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Конституційно-правові санкції в Україні: джерела закріплення та види

Вчені-конституціоналісти (Ю. Барабаш, О. Батанов, Н. Батанова, Д. Белов, О. Васильченко, Л. Дешко, І. Дробуш, О. Кудрявцева, Я. Ленгер, Н. Мішина, С. Різник, Т. Слінько, О. Совгиря, О. Щербанюк та ін.) виділяють природне право і позитивне право як сфери джерел конституційного права. Відповідно до природно-правового підходу право є феноменом, який даний Природою, а людина його відкриває для себе. Згідно з позитивістським підходом формами конституційного права є абсолютно всі види документів, з яких можна встановити зміст норм конституційного права.

Основним джерелом конституційного права, в якому містяться конституційно-правові санкції, є Конституція України. На відміну від Конституції Польщі Конституція України не оперує терміном «конституційна відповідальність», хоча за ознаками вона присутня в Конституції України. 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України. В ч. 2 ст. 3 Конституції України закріплено принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, а ст. 56 гарантовано кожному, хто зазнав матеріальної та/або моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень – право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди [37].

В Конституції України закріплено конституційно-правові санкції та як зазначив у своєму рішенні Конституційний Суд України – «конституційно-політичні санкції» (наприклад, усунення Президента України з поста у порядку імпічменту, дострокове припинення повноважень Верховної Ради України, дострокове припинення повноважень народного депутата тощо) [37].

Конституція України містить такі види санкцій: втрата депутатського мандата (ст.ст. 79, 81 Конституції України); дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України); усунення з поста Президента України в порядку імпічменту (п. 10 ст. 85, ст. 111 Конституції України); резолюція недовіри Кабінету Міністрів України (ч. 3 ст. 115 Конституції України); припинення повноважень Прем'єр-міністра України та його відставка (п. 12 ст. 85 Конституції України); рішення Конституційного Суду України про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що має наслідком їх скасування (ст. 150 Конституції України); скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій (ст. 118 Конституції України); висловлення обласною чи районною радою недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації (ч. 9 ст. 118 Конституції України); звільнення з посади голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України); зупинення органами суду рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України (ст. 144 Конституції України); обмеження або призупинення деяких основних прав громадян [37].

При цьому що стосується таких деліквентів, як Президент України, Прем'єр Міністр України, Міністри, інші високопосадовці – на відміну від

Конституції Польщі Конституцією України не передбачена наявність такого спеціального органу, як Державний трибунал, який фактично є судом для таких осіб.

Особливостями конституційно-правової відповідальності народних депутатів України є такі: конституційна відповідальність може настати навіть за відсутності конституційного проступку з боку конкретного депутата, наприклад, у випадках дострокового припинення повноважень депутата у зв'язку з розпуском законодавчого органу (Верховної Ради України); нормативно-правова база, яка закріплює конституційну відповідальність народних депутатів України, формується самим парламентом як єдиним органом законодавчої влади; рішення про притягнення до конституційно-правової відповідальності посадових осіб парламенту приймає він сам (парламент) або його органи; наявний політичний характер конституційно-правової відповідальності парламентарів. На відміну від Польщі, в якій діє Державний Трибунал, в Україні немає спеціального Державного Суду, який би міг притягати народного депутата України до конституційно-правової відповідальності.

Конституційно-правову відповідальність несуть також органи та посадові особи Верховної Ради України. Відповідно до Конституції України Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад (ст. 88 Конституції України); створює з числа народних депутатів України комітети та обирає голів цих комітетів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів; у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань (ст. 89 Конституції України); для проведення розслідування з питань, що становлять підвищений суспільний інтерес, може створювати тимчасові слідчі комісії (ч. 4 ст. 89 Конституції України) [37].

Конституційно-правова відповідальність Голови Верховної Ради України реалізується шляхом відкликання його із займаної посади (ст. 76 Регламенту Верховної Ради України) [186]. Підставами для його відкликання є його незадовільна робота спікером, в тому числі відсторонення від ведення пленарних засідань три і більше разів протягом однієї чергової сесії Парламенту України, та всі інші обставини, які роблять неможливим виконання ним своїх обов'язків (порушення вимог несумісності депутатського мандата тощо). Пропозиції щодо відкликання Голови Верховної Ради України вносяться такими суб'єктами: 1) не менш як одна третина депутатів від їх конституційної кількості за їх підписами; 2) народні депутати – на підставі висновку комітету, предметом відання якого є питання регламенту. Рішення Парламенту України про відкликання Голови Верховної Ради України ухвалюється шляхом відкритого голосування більшістю депутатів (поіменно), які входять до складу Верховної Ради, оформлюється відповідною постановою.

При наявності вищезгаданих підстав, крім Голови Верховної Ради України, можуть бути також відкликані перший заступник та заступник Голови Верховної Ради.

Мета конституційно-правової відповідальності парламенту полягає в забезпеченні ефективного функціонування парламенту відповідно до функцій, покладених на нього конституцією держави і законом.

Згідно ст. 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; Парламент України не розпочав пленарні засідання протягом 30 днів після чергової сесії [37]. Таким чином, розпуск Верховної Ради України є наслідком її некомпетентної діяльності, фактичного

невиконання покладених на неї функцій. Конституційний Суд України кваліфікує такі дії Парламенту України, як конституційні правопорушення у формі бездіяльності [187], а санкцією за таке правопорушення є дострокове припинення повноважень Верховної Ради України шляхом її розпуску.

На відміну від конституцій зарубіжних країн Конституція України передбачає досить широкі повноваження парламенту, але значно менше підстав для відповідальності та санкцій відповідно [37]. Конституції зарубіжних країн, наприклад, досить широко закріплюють підстави застосування конституційно-правових санкцій. Так, дострокове припинення повноважень парламенту (розпуск) може застосовуватись за вчинення ним таких конституційних правопорушень: 1) порушення конституції, 2) нездатність парламенту здійснювати функції, 3) створення парламентом кризової ситуації, яка перешкоджає нормальному функціонуванню державної влади, 4) інші. Наприклад, згідно зі статтею 99 Конституції Іспанії, якщо жоден кандидат на посаду глави Уряду не отримує вотуму довіри протягом двох місяців з дня першого голосування, Король розпускає обидві палати та призначає нові вибори за підписом спікера Конгресу [107].

Дійсно, в умовах побудови демократії необхідно збалансувати не лише повноваження, але й відповідальність органів державної влади. Слід враховувати, що в результаті низки конституційних реформ повноваження Верховної Ради України були значно розширені, а тому вважаємо, що перспектива додаткових підстав для дострокового припинення її повноважень призведе не так до послаблення законодавчого органу, а навпаки – до охорони Конституції України. На нашу думку, доречним було б у статті 90 Конституції України чітко визначити конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України (дострокове припинення її повноважень) у разі, якщо протягом трьох місяців не буде затверджено в

установленому порядку підготовлений і поданий Кабінетом Міністрів України Державний бюджет України.

Ще однією санкцією конституційно-правової відповідальності є скасування правових актів, прийнятих Верховною Радою України, внаслідок визнання їх неконституційними. Фактична діяльність Конституційного Суду України підтверджує, що акти Верховної Ради України є основоположним об'єктом конституційного контролю. Так, до повноважень Конституційного Суду України згідно з Законом України «Про Конституційний Суд України» належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим [187].

Національне законодавство України регулює порядок застосування санкцій щодо вищого органу у системі органів виконавчої влади – Кабінету Міністрів України. Відповідальність Уряду України та міністрів перед Президентом України та Парламентом України є скоріше політичною.

Відповідно до ст. 87 Конституції України Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України [37].

Однією з санкцій конституційно-правової відповідальності є імпічмент Президента. Усунення президента в порядку імпічменту – це закріплена в конституціях деяких держав процедура, яка передбачає судовий розгляд парламентом справи про звинувачення найвищих державних посадових осіб, в даному випадку президента. Імпічмент зазвичай призводить або до дострокового припинення повноважень, або до

відсторонення від посади. У випадку імпічменту глави держави рішення про ініціювання приймається конституційною більшістю голосів парламенту.

Оскільки згідно презумпції невинуватості особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (частина 1 статті 62 Конституції України), неправомірно стверджувати про те, що підставою для усунення Президента України з поста у порядку імпічменту є вчинення державної зради або іншого злочину. Метою імпічменту є дострокове припинення повноважень глави держави, а також втрата ним права на імунітет від кримінального переслідування на загальних підставах [37].

Стаття 111 Конституції України визначає, що Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину [37]. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Зазначимо, що, хоча спроби здійснити імпічмент президента в історії незалежної України вже були, через відсутність чіткої процедури дана можливість була далекою від реалізації. Закон України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» №39-IX від 10 вересня 2019 р. [188] покликаний вдосконалити цю процедуру.

Мета зазначеного вище закону – встановлення правових основ для забезпечення народними депутатами України, які представляють

український народ, парламентського контролю за дотриманням Конституції України та законів України главою держави. Завдання процедури – відновлення системи стримувань і противаг через надання можливості практично реалізувати процедуру імпічменту Президента України. Закон також передбачає можливість забезпечення відкритості та гласності під час розслідування обставин, пов'язаних із вчиненням Президентом України державної зради або іншого злочину, а також у процесі ухвалення Верховною Радою України відповідних рішень.

З огляду на необхідність підвищення ефективності конституційної відповідальності, створення бар'єрів для узурпації влади, забезпечення очищення влади, конституційно-правової відповідальності не лише в теорії, а й на практиці, забезпечення відповідальності високопосадовців за їх дії та/чи бездіяльність щодо управління державними справами – бачиться за доцільне, щоб в Україні було створено спеціальний Державний Суд за зразком Державного Трибуналу Польщі.

Норми Конституції України отримують свій розвиток в Законах України. До їх кола входить Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» [189], «Про місцеве самоврядування в Україні» [70] та інші, як містять конституційно-правові санкції. Також до цього кола джерел конституційного права належать і міжнародні договори України, які є частиною національного законодавства України.

В п. 1 ст. 3 Конституції Автономної Республіки Крим закріплено об'єкт конституційно-правової відповідальності, який становлять такі цінності: народовладдя; верховенство права; конституційність; дотримання та забезпечення прав і свобод людини та громадянина; законність; виборність; колегіальність; гласність; поєднання інтересів Автономної Республіки Крим і загальнодержавних інтересів України [189].

Відповідно до Конституції Автономної Республіки Крим є такі види конституційно-правових санкцій: визнання судом недійсними нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим або їх положень (ч. 2 п. 4 ст. 4); скасування цілком або частково актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ч. 3 п. 4 ст. 4); зупинення дії нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Президентом України (п. 2 ст. 5); скасування актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим Президентом України (п. 3 ст. 5); припинення повноважень депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 24); зупинення дії постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, скасування постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим (пп. 26 п. 2 ст. 26); звільнення з посади Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших членів Ради міністрів Автономної Республіки Крим у зв'язку з висловленням недовіри (пп. 29 п. 2 ст. 26); звільнення з посади Голови Верховної Ради Автономної Республіки (п. 4 ст. 29); звільнення з посад Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, його заступників, міністрів, голів республіканських комітетів Автономної Республіки Крим (ст. 37); звільнення з посад голів місцевих державних адміністрацій (ст. 43) [37].

При застосуванні такої санкції, як звільнення з посади Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших членів Ради міністрів Автономної Республіки Крим у зв'язку з висловленням недовіри нормами Конституції Автономної Республіки Крим не передбачається одночасне внесення нових кандидатур та голосування за них. Натомість досвід Польщі свідчить, що для стабільності виконавчої влади, її ефективності доцільно при розгляді питання про висловлення недовіри вищезазначеним деліквентам розглядати і питання про призначення нових осіб на їх місце. Це також зумовлене тим, що звільнення вищевказаних осіб не може

вважатися рутинною справою, а дестабілізує діяльність Уряду АРК. Тому, бачиться, прийняття таких рішень має носити комплексний характер і передбачати розгляд нових кандидатур одночасно зі звільненням їх попередників.

Щодо такої конституційно-правової санкції, як заборона діяльності об'єднань громадян зазначимо наступне. Конституція України гарантує право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для реалізації та захисту своїх прав і свобод, а також для задоволення своїх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Такі об'єднання створюються за винятком обмежень, визначених законом на користь національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших осіб.

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» утворення та діяльність громадських об'єднань, мета або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, насильницьку зміну конституційного ладу, порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, а також посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду російської імперської політики та її символіки, комуністичних і націонал-соціалістичних (нацистських) тоталітарних режимів та їх символіки, є забороненими [192]. Також забороняється утворення та діяльність громадських об'єднань, мета або дії яких спрямовані на порушення рівноправності громадян, не допускається поширення інформації, що виправдовує чи заперечує збройну агресію Російської Федерації проти України (в тому числі – шляхом представлення її як внутрішнього конфлікту чи громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України) [192].

Справа про заборону громадського об'єднання розглядається відповідно до процедури, визначеної Кодексом адміністративного судочинства України [193].

Що стосується заборони політичної партії, то акцентуємо увагу, що в Україні низка політичних партій була заборонена [214]. Так, Верховним Судом щодо політичної партії «Партія Шарія» було встановлено публічне визнання А. Шарія неформальним лідером (ідеологом) партії і він як ідеолог цієї політичної партії в своїх політичних виступах, заявах, а також в документах цієї політичної партії жодного разу не відмежовуючись від цієї партії, робив політичні заяви, надавав коментарі антидержавного ворожого характеру щодо України, демократичного ладу України. Політична партія теж не відмежовувалася від свого ідеологічного лідера, не надавала коментарі, які б спростовували його твердження чи свідчили, що політична партія їх не розділяє.

Взявши до уваги позицію Європейського суду з прав людини у справі «Партія добробуту, Ербакан, Казан та Текдаль проти Туреччини» від 13 лютого 2003 р. [211], відповідно до якої заяви керівників партії, осіб, яких ця партія висунула кандидатами на виборах – беззаперечно приписуються політичній партії в цілому, якщо тільки політична партія своїм публічним рішенням відразу від цього не відмежовується і не вживає до них дисциплінарних заходів, Верховний Суд зазначив, що сама поведінка і політика, і політичної партії зазвичай включає: 1) його чи її дії; 2) виступи лідерів та членів партії; 3) бездіяльність або відсутність відповіді (такі дії вказують на позицію політика чи політичної партії) [214]. Але, як бачимо, оцінка дій чи бездіяльності рядових функціонерів політичної партії «Партія Шарія» не проводилась, оскільки достатньо активною була діяльність в цілому політичної партії та її лідера. А втім, можуть виникати такі ситуації в Україні, коли рядові функціонери політичної партії

вчиняють антиконституційні дії чи бездіяльність і це питання доцільно врегулювати в законодавстві України.

За такої умови доцільно в даному контексті взяти за основу і досвід Німеччини. В розділі другому цього дисертаційного дослідження нами було встановлено, що в Німеччині до діяльності політичної партії відноситься діяльність таких суб'єктів: 1) виконавчий комітет партії; 2) провідні функціонери партії. Дії рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії за умови: 1) політична партія схвалила їх; 2) політична партія потурає їм; 3) здійснюються в політичному контексті.

Отже, пропонуємо в ст. 3 Законі України «Про політичні партії в Україні» закріпити норму, відповідно до якої до діяльності політичної партії відноситься діяльність політичної партії, голови партії та інших вищих керівних органів партії; дії місцевих організацій партії та рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії, якщо політична партія схвалила їх, здійснює бездіяльність або відсутня відповідь.

Бачиться, що Україні доцільно запозичити досвід Німеччини і в частині того, що у разі, коли відбувається заборона громадського об'єднання, то не може бути зареєстроване фактично це саме об'єднання, але під іншою назвою.

Ще однією конституційно-правовою санкцією є відмова у реєстрації політичної партії. Вона передбачена ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні» [194]. В ст. 5 цього закону встановлено обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій. Але серед них не зазначено посягання на демократичний порядок, існування України як держави. Бачиться, що з огляду на досвід Німеччини, доцільно доповнити ст. 5 Закону України про «Політичні партії» такими обмеженнями та окремо до

цієї статті додати пункт, який би забороняв діяльність політичних партій, які носять антиконституційний характер.

Також з огляду на досвід Польщі пропонуємо в ст. 11 цього закону закріпити норми права, відповідно до яких політична партія не підлягає реєстрації поки не буде розглянуто питання її конституційності у ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті; призупиняється внесення змін до статуту політичної партії уповноваженим органом державної влади в ситуації, коли ці зміни несумісні з принципами демократії; призупиняється діяльність зареєстрованої політичної партії, якщо в процесі її функціонування виникають сумніви, чи відповідають її цілі та діяльність Конституції України.

Однією із новел українського законодавства є конституційно-правові санкції, пов'язані із фінансуванням передвиборної кампанії політичної партії. Так, хоча політична партія має право на компенсацію витрат, пов'язаних із фінансуванням її передвиборної кампанії на виборах народних депутатів України за умови, що вона брала участь у розподілі депутатських мандатів на останніх чергових або позачергових виборах, однак політичній партії може бути відмовлено у компенсації її витрат уповноваженими органами в разі виявлення Центральною виборчою комісією, Національним агентством з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) або судом факту неподання проміжного або остаточного фінансового звіту про надходження та використання коштів виборчого фонду у встановлений термін, подання неповних звітів або включення до них завідомо неправдивої інформації.

Конституційно-правовими санкціями є зупинення та припинення державного фінансування статутної діяльності політичних партій. Зупинення державного фінансування політичної партії застосовується за рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції у таких

випадках: неподання політичною партією звіту про майно, доходи, витрати та фінансові зобов'язання у встановлений термін; подання звіту політичною партією з істотними порушеннями встановлених вимог або наявність в ньому недостовірної інформації про майно партії, кошти чи витрати, що перевищують двадцять мінімальних заробітних плат, установлених на 1 січня відповідного року [195; 196].

Підставами ж для припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії є такі: 1) застосування до політичної партії заходів кримінально-правового характеру; 2) повторне вчинення протягом одного року будь-якого з порушень, як-то: неподання до Національного агентства з питань запобігання корупції звіту про майно, доходи, витрати, фінансові зобов'язання у встановлений законодавством України термін; подання звіту, оформленого з істотними порушеннями встановлених законодавством України вимог; подання звіту, що містить недостовірну інформацію про майно, кошти, витрати політичної партії, що перевищують двадцять мінімальних заробітних плат, визначених на 1 січня відповідного року; умисне отримання внеску від особи, яка не мала права його здійснювати; умисне отримання внеску, що перевищує максимально допустимий розмір; 3) реорганізація (окрім злиття та приєднання до інших політичних партій), ліквідація (саморозпуск); 4) встановлення національним судом фактів, що підтверджують використання коштів, виділених з державного бюджету для фінансування статутної діяльності політичної партії, на фінансування її участі у виборах народних депутатів України, виборах Президента України, місцевих виборах або на цілі, не пов'язані з виконанням її статутних завдань; 5) заборона діяльності політичної партії, анулювання її реєстраційного свідоцтва; 6) невикористання коштів, отриманих для фінансування статутної діяльності політичної партії, протягом року з моменту їх першого зарахування на окремий рахунок політичної партії в банківській установі;

7) повторне протягом року зарахування на окремий рахунок політичної партії коштів, зарахування яких на такий рахунок заборонене; 8) подання політичною партією заяви про відмову від державного фінансування до НАЗК [194].

Такі конституційно-правові санкції, як зупинення та припинення фінансування статутної діяльності мали практичне втілення в Україні: в 2020 році через виявлені порушення у звітах НАЗК призупинило фінансування двох політичних партій – «ВО «Батьківщина» та «Голос», а в 2021 році – партії «Слуга народу». Після усунення порушень НАЗК відновило їх фінансування. У 2024 Національне агентство з питань запобігання корупції виявило ряд істотних порушень у звітах політичної партії «Голос» щодо майна, доходів та фінансових зобов'язань за III – IV квартали 2020 року, припинило фінансування політичній партії. 11 жовтня 2024 року Касаційний адміністративний суд прийняв постанову у справі №855/3/24, якою підтвердив правомірність рішення Національного агентства з питань запобігання корупції про припинення державного фінансування політичної партії «Голос» [197; 198]. Політична партія «Голос» не отримає коштів державного фінансування для здійснення своєї статутної діяльності в цьому скликанні.

Щодо такої санкції, як конфіскація майна політичної партії або її осередку, то така санкція є додатковою і бачиться за доцільне запозичити Україні досвід Німеччини, який полягає в тому, що у разі, якщо діяльність партії визнається антиконституційною та застосовується така конституційно-правова санкція, як заборона політичної партії і така додаткова санкція, як конфіскація майна політичної партії чи її осередку, то конфісковане майно направляється на благодійні цілі, які мають бути суспільно корисними. Це буде свідчити про утвердження конституційних цінностей, на які посягнула політична партія.

Законодавство України також передбачає таку конституційно-правову санкцію, як припинення повноважень виборчої комісії та члена виборчої комісії. Так, виборча комісія, яка утворила окружну або дільничну виборчі комісії, може достроково припинити повноваження всього складу таких комісій за власною ініціативою або за рішенням суду у разі:

- 1) систематичного або одноразового грубого порушення комісією Конституції України, Виборчого Кодексу та законів України;
- 2) невиконання рішень виборчої комісії вищого рівня.

Повноваження члена окружної або дільничної виборчої комісії можуть бути достроково припинені виборчою комісією, яка його призначила, зокрема, у разі: систематичного або одноразового грубого порушення законодавства України про вибори (має бути підтверджено рішенням суду або рішенням виборчої комісії вищого рівня); двох і більше неявок на засідання комісії без поважних причин, або неявки на засідання у день голосування; ухилення від виконання своїх обов'язків у комісії без поважних причин; входження до складу іншої виборчої комісії будь-якого рівня, яка займається підготовкою та проведенням виборів Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, якщо ці вибори проводяться одночасно з виборами Президента України; набранням законної сили обвинувального вироку суду за тяжкий або особливо тяжкий злочин, кримінальне правопорушення проти виборчих прав громадян або корупційне правопорушення; відмовою від складання присяги члена виборчої комісії; порушенням присяги члена виборчої комісії тощо [204; 209].

На посадових осіб виборчих комісій також можуть накладатися конституційно-правові санкції. Так, якщо голова, заступник голови або секретар виборчої комісії систематично не виконує свої обов'язки – відповідна виборча комісія може подати мотивоване звернення до

виборчої комісії, яка її утворила, з проханням про заміну цієї особи, якщо за це проголосують не менше двох третин членів комісії.

В Законі України «Про статус депутатів місцевих рад» [199] закріплено таку санкцію, як відкликання виборцями обраного ними депутата місцевої ради.

У липні 2015 року Верховна Рада України, ухваливши Закон України «Про місцеві вибори» (що вже втратив чинність, окрім деяких положень) [200], істотно змінила процедуру відкликання депутатів місцевих рад. Виборці отримали виняткове право ініціювати відкликання, але через складність та недоліки процедури на практиці (наприклад, партії могли блокувати процедуру відкликання вже на етапі розгляду питання в територіальній виборчій комісії, якщо ж політична партія була зацікавлена у позбавленні мандата певного депутата – вона могла розпочати процедуру відкликання під виглядом народної ініціативи, яка насправді була лише формальністю тощо) застосування такої санкції не було ефективним.

Порядок відкликання місцевого депутата визначено в Законі України «Про статус депутатів місцевих рад», який зазнав змін 2020 році [66]. Новацією стало право партійного осередку ініціювати відкликання депутата, який був обраний від партії.

Так, депутата можна відкликати в будь-який час, проте не раніше ніж через рік після його обрання. Підстави для відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою закріплені в Законі України «Про статус депутатів місцевих рад». Водночас звертає на себе увагу той факт, що термін «відкликання за народною ініціативою» в Законі України «Про статус депутатів місцевих рад» використовується як для ініціативи виборців, що справді є народною, так і для ініціативи осередків політичної партії. Тобто складається така ситуація, коли відкликання депутата за ініціативою виборців і відкликання депутата за ініціативою місцевої організації (осередка) партії є різновидами народної ініціативи з

відкликання депутата. Такий підхід, застосований у зазначеному вище законі, бачиться хибним.

Пропонуємо в Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» внести зміни, якими передбачити, що відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою відбувається лише з ініціативи виборців і не включає його відкликання за ініціативи організацій партій.

Ще однією санкцією конституційно-правової відповідальності є дострокове припинення за рішенням місцевого референдуму повноважень сільського, селищного, міського голови. Вона передбачена ч. 2 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Також санкцією конституційно-правової відповідальності в Україні є припинення повноваження голови місцевої державної адміністрації Президентом України в разі: порушення ним Конституції України і законів України; втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства; виїзду на проживання в іншу країну; набрання законної сили обвинувальним вироком суду; порушення вимог несумісності; висловлення недовіри двома третинами від складу відповідної ради [202].

Варто вказати, що зважаючи на факт того, що в чинному конституційному законодавстві не конкретизовані підстави для висловлення недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації радою, дана санкція може розумітися як захід політичної відповідальності, так і як захід конституційно-правової відповідальності.

Щодо іншої санкції – імпічмент судді, то на відміну від Німеччини, де існує спеціальний порядок імпічменту суддів, який передбачений безпосередньо Конституцією Німеччини, Конституцією України подібний імпічмент не передбачено.

Ще однією із санкцій конституційно-правової відповідальності, яка існує в Україні та може бути застосована до кандидата на пост Президента України, є відмова у реєстрації. Її здійснюють у таких випадках:

порушення встановленого порядку висування (самовисування) кандидата; оцінка Центральною виборчою комісією наявності в передвиборній програмі кандидата положень, які можуть загрожувати незалежності України, зміні конституційного ладу насильницьким шляхом, порушенню суверенітету та територіальної цілісності держави, підриву її безпеки, незаконному захопленню державної влади, пропаганді війни, насильства, розпалюванню міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі, а також порушенню прав і свобод людини та здоров'я населення; відсутність будь-якого документу, який передбачений під час реєстрація кандидата на пост Президента України; отримання від уповноваженого органу підтвердження про припинення громадянства України особою, яка є кандидатом на пост Президента України; отримання інформації від уповноваженого органу про виїзд кандидата за межі України для постійного проживання; отримання належним чином засвідченої копії судового рішення про визнання кандидата недієздатним; виявлення інших обставин, які позбавляють кандидата права бути обраним Президентом України; висування кандидата на пост Президента України від партії, яка пропагує комуністичні та/або націонал-соціалістичні (нацистські) тоталітарні режими, їхню символіку та щодо якої ухвалено рішення Кабінетом Міністрів України про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [203].

Підстава «отримання інформації від уповноваженого органу про виїзд кандидата за межі України для постійного проживання» є складною для застосування з практичної точки зору, зважаючи на факт можливості чи неможливості доведення постійності чи тимчасовості проживання такої особи закордоном. Виявлення інших обставин, які позбавляють кандидата

права бути обраним Президентом України – підстава, яку можна трактувати дуже широко.

Варто також вказати, що відмова у реєстрації кандидата на пост Президента України, яка застосовується у разі відсутності або неналежного оформлення поданих документів, може розумітися як конституційно-правова санкція, але також як рекомендація для кандидата на пост Президента України привести необхідні документи у відповідність до вимог закону.

Іншою санкцією є скасування рішення про реєстрацію кандидата на пост Президента України. Регламентується вона ст. 105 Виборчого Кодексу України [204]. Її змістом є позбавлення громадян, які володіють пасивним виборчим правом статусу зареєстрованого кандидата. Підстави застосування такої санкції схожі із підставами застосування санкції про яку ми згадували вище (відмова у реєстрації).

Ще однією конституційно-правовою санкцією є скасування рішення про прийняття до громадянства України (п. 2 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про громадянство України» [82]).

Вчені-конституціоналісти, зокрема В.Л. Федоренко, також виділяють таку санкцію конституційно-правової відповідальності, як позбавлення державних нагород і почесних звань [80, с. 89]. Конституція України визначає, що виключно законами України встановлюються: 1) державні нагороди; 2) військові звання; 3) дипломатичні ранги; 4) інші спеціальні звання. Відповідно до Закону України «Про державні нагороди України» позбавлення державних нагород може бути здійснено Президентом України лише у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин за поданням суду у випадках, передбачених законом [206]. Стаття 54 вказаного Закону передбачає, що засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або

кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу [206].

Верховна Рада України 20 листопада 2024 р. ухвалила закон щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України [207]. Ним внесено зміни до Кримінального кодексу України – встановлено нову санкцію – позбавлення державної нагороди України [208].

Метою вищезазначеного Закону є: заборона пропаганди та популяризації держави-агресора, її органів влади та їхніх представників, а також осіб, засуджених за тяжкі чи особливо тяжкі злочини або злочинні діяння проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людини та міжнародного правопорядку, заборона створення сприятливого іміджу держави-агресора, удосконалення законодавства України в частині позбавлення державних нагород осіб, які вчиняють інші діяння, що виправдовують окупацію української території та вважають її законною [207].

Відповідні положення цього Закону передбачають, окрім вищезазначеного доповнення Кримінального кодексу України новою статтею 54-1, яка передбачає, що особа, засуджена за вчинення тяжкого злочину або особливо тяжкого злочину, злочину проти основ національної безпеки, може бути позбавлена державної нагороди за вироком суду; при винесенні вироку суд вирішує, зокрема, питання про підстави позбавлення обвинуваченого державної нагороди; доповнення Кримінально-виконавчого кодексу України [207] новою статтею 29-1, в якій пропонується запровадити механізм виконання вироку про позбавлення державної нагороди України, доповнення Закону України «Про державні нагороди України» положеннями про те, що позбавлення державних нагород України може бути здійснено на підставі вироку суду, яким особу,

нагороджену державною нагородою, засуджено за вчинення окремих кримінальних правопорушень, або на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування санкції у виді позбавлення державних нагород України, введеним в дію указом Президента України [206]; особа, позбавлена державної нагороди України, втрачає всі права і привілеї, передбачені для осіб, нагороджених такою нагородою; внесення змін до Закону України «Про санкції», передбачивши, що підставою для застосування санкції у вигляді позбавлення державних нагород України та інших форм відзначення може бути також вчинення особою, що була нагороджена, дій, які популяризують або пропагують державу-агресора, її органи влади, представників цих органів та їх дії, що створюють позитивний образ держави-агресора або виправдовують окупацію території України.

Тобто позбавлення державних нагород відбувається на основі: 1) обвинувальниого вироку суду; 2) рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), введеного в дію указом Президента України.

Такі зміни фактично передбачають, що позбавлення державної нагороди України стає новою санкцією кримінально-правової норми. Тому з прийняттям такої редакції закону вбачається дискусійним визнання позбавлення державної нагороди як санкції конституційно-правової відповідальності.

В науці конституційного права України протягом тривалого часу дискутується питання судової нормотворчості. Відповідно до п. 1 ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку Конституційний Суд викладає юридичну позицію [187]. Конституційний Суд України розглядав, наприклад, справу щодо підвідомчості актів про призначення

або звільнення посадових осіб і в ній застосував термін конституційно-правова відповідальність, яким не оперує Конституція України, і зазначив, що надання йому повноважень вирішувати питання щодо конституційності актів Президента України, правових актів Парламенту України не виключає можливості оскарження цих актів до судів загальної юрисдикції, якщо вони мають індивідуальний характер з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності. Також Конституційний Суду України вказав, що виняток щодо оскарження становлять положення тих актів, які є наслідком саме конституційно-політичної відповідальності (ст. ст. 115, 122 та ін. Конституції України) посадових осіб [54]. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України визначення видів судів і особливостей процедури судового захисту таких осіб є прерогативою виключно Парламенту України [54].

Також джерелом права в Україні є рішення Європейського суду з прав людини. Що стосується застосування в Україні конституційно-правових санкцій, то Європейський суд з прав людини, розглядаючи індивідуальні заяви, приймає рішення чи відбулось, чи ні порушення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. при їх застосуванні. В низці рішень проти України Європейським судом з прав людини було констатовано порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при застосуванні люстрації. Більш детально ці рішення будуть проаналізовані в наступному підрозділі цього дисертаційного дослідження.

Що стосується класифікації конституційно-правових санкцій в Україні, то їх можна класифікувати за різними критеріями. За основними інститутами конституційного права: 1) прав та свобод людини і громадянина; 2) основ конституційного устрою України; 3) форм безпосередньої демократії; 4) організації та функціонування державної влади; 5) місцевого самоврядування.

Цей підхід відповідає підходу щодо класифікації конституційно-правової відповідальності, який був викладений в праці В. Погорілка та В. Федоренка, які вважають, що конституційно-правова відповідальність диференціюється за інститутами конституційного права: будучи функціональним інститутом конституційного права, інститут конституційно-правової відповідальності обслуговує предметні інститути конституційного права [160, с. 38].

За суб'єктами конституційно-правової відповідальності санкції можна класифікувати на індивідуальні та колективні. В залежності від юридичної природи суб'єктів як учасників відносин конституційно-правової відповідальності санкції можна класифікувати на санкції щодо: 1) держави; 2) органів державної влади; 3) органів місцевого самоврядування; 4) посадових осіб органів державної влади; 5) посадових осіб органів місцевого самоврядування; 6) виборчих комісій; 7) об'єднань громадян; 8) депутатів представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; 9) кандидатів на пост Президента України; 10) кандидатів в народні депутати України; 11) кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови; 12) кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад; 13) людини та громадянина.

3.2. Люстрація в Україні

В 1991 році Україна відновила свою незалежність. Але на відміну від таких держав, як Естонія, Латвія, Литва та інших держав, які перебували у складі СРСР, в Україні не було здійснено люстрацію. В законодавстві України 1991-2013 рр. не йдеться про очищення влади і лише в 2014 році на вимогу суспільства в Україні Верховною Радою України було прийнято два закони, якими вона була започаткована: Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [39] та Закон України «Про очищення влади» [38].

Відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» такий суб'єкт, як суддя суду загальної юрисдикції, підлягав обов'язковій перевірці протягом одного року з дня формування складу Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції (раніше вона не існувала), якщо він приймав одноособово або у складі колегії суддів рішення у період з 21 листопада 2013 року до дня набрання чинності цим Законом, або це був безстроковий період, якщо приймав рішення, вказані у ст. 3 Закону. Закон України «Про очищення влади» охоплював два такі періоди: радянський комуністичний режим; період узурпації влади з боку Президента України Віктора Януковича.

Водночас недолік Закону України «Про очищення влади» полягав в тому, що його мета складалася з двох цілей, одна з яких не підпадала під поняття «люстрація» – очищення органів державної влади від осіб, причетних до широкомасштабної корупції.

Конституційно-правові санкції, які містяться в цьому законі, полягають в тому, що у низки осіб було обмежено їх право на участь в управлінні державними справами, низка осіб в результаті застосування люстрації була звільнена. Також відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» низка суддів були звільнені.

Застосування санкцій конституційно-правової відповідальності носило не індивідуальний, а колективний характер, що є несумісним з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і практикою Європейського суду з прав людини.

Вичерпавши відповідно до ст. 55 Конституції України всі національні засоби правового захисту, низка громадян України звернулись з індивідуальними заявами до Європейського суду з прав людини. Розглянувши справи «Полях та інші проти України» [137], «Самсін проти України» [138], «Денисов проти України» [139], Європейський суд з прав

людини встановив: в справі «Полях та інші проти України» – порушено п. 1 ст. 6 Конвенції щодо перших трьох заявників, ст. 8 Конвенції щодо всіх заявників; у справі «Самсін проти України» – порушено ст. 8 Конвенції; у справі «Денісов проти України» – порушено п. 1 ст. 6 Конвенції.

В рішенні у справі «Полях проти України» Європейський суд з прав людини констатував, що ті санкції, які вживались у сукупності до заявників відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та Закону України «Про очищення влади», мали незворотні і дуже серйозні наслідки, які вплинули і на здатність заявників встановлювати, розвивати свої відносини з іншими, і на їх соціальну та професійну репутацію, і на них як людей, які мають людську гідність – безпосередньо.

Вчені О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк слушно акцентують увагу в своїй науковій статті на таких юридичних фактах, як не просто відсторонення заявників, їх пониження чи переведення на менш відповідальні посади, а їх звільнення із заборonoю обіймати посади державної служби (на нашу думку, такий захід безпосередньо позначився на професійній репутації заявників, їх можливості робити подальшу кар'єру, а також на їх моральному і матеріальному стані); заявники одразу втратили всі свої винагороди; було обмежене їх конституційне право на участь в управлінні державними справами, адже їм було заборонено обіймати будь-які посади державної служби; відомості про застосування до них санкцій були одразу оприлюднені і таке оприлюднення було здійснено до того, як національними судами було розглянуто їхні позови; застосування санкцій носило колективний характер – Закон України «Про очищення влади» не вимагав будь-якого доведення індивідуальної вини [21]; очевидно мала місце соціальна та професійна стигматизація [21].

В рішенні у справі «Самсін проти України» Європейський суд з прав людини встановив, що до заявника було застосовано і санкції, передбачені Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», і санкції, передбачені Законом України «Про очищення влади», і якщо їх оцінити у сукупності, то постає питання пропорційності вжитих державою заходів щодо заявника меті таких обмежень. Так, в §56 рішення Європейський суд з прав людини звертає увагу на те, що мета усунення осіб, ймовірно пов'язаних з негативними подіями під час правління колишнього Президента України, вже була досягнута завдяки впровадженню Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» і заявник, який вже зазнав санкцій відповідно до цього закону, виявив бажання, щоб йому дозволили звільнитися у відставку зі своєї посади у Верховному Суді України [138].

Вчені вірно звертають увагу на позицію Європейського суду з прав людини у цій справі, яка полягає в тому, що якщо навіть припустити законність переслідуваних державою цілей, то все одно є очевидним і відомим наперед, що вони не можуть бути досягнуті шляхом задоволення його заяви про відставку, а відтак враховуючи, що докази вчинення заявником проступків, за які застосовуються санкції, що містяться у згаданих вище законах, відсутні, то застосування до заявника всього комплексу санкцій, передбачених Законом України «Про очищення влади», не може бути оцінене як «необхідне у демократичному суспільстві» [21; 138].

У такий спосіб наразі недоліками Закону України «Про очищення влади» є те, що він передбачає колективну відповідальність, одна з його цілей не охоплюється поняттям «люстрація», а застосування санкцій, які передбачені цим законом разом з санкціями, які передбачені Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» – не відповідає критерію «необхідне у демократичному суспільстві».

Виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України вимагає вжиття заходів загального характеру та заходів індивідуального характеру, виплаті стягувачеві відшкодування (Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.) [212].

Додатковими заходами індивідуального характеру є: відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до норм порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; інші заходи, передбачені у рішенні Європейського суду з прав людини [212]. Відновлення попереднього юридичного стану стягувача здійснюється, між іншим, шляхом: повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі; повторного розгляду справи адміністративним органом.

Що стосується заходів загального характеру, то ці заходи спрямовані на усунення зазначеної в рішенні Європейського суду з прав людини системної проблеми та її першопричини, і полягають у внесенні змін до чинного законодавства України та практики його застосування; внесенні змін до адміністративної практики; забезпеченні юридичної експертизи законопроектів; забезпеченні професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Європейського суду з прав людини прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; інших заходах [212].

Акцентуємо увагу, що вжиття лише заходів загального характеру і не вжиття заходів індивідуального характеру кваліфікується як невиконання рішення Європейського суду з прав людини. Так само кваліфікується вжиття державою заходів індивідуального характеру, але не вжиття заходів загального характеру.

З огляду на вищесказане, бачиться за доцільне в Законі України «Про очищення влади» передбачити, що люстрація носить індивідуальний характер; з мети люстрації виключити таку ціль, як «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» через те, що вона не охоплюється поняттям «люстрація».

Закон України «Про очищення влади» не розповсюджується на виборні посади. Це одна з його особливостей. Але беручи до уваги те, що в умовах повоєнного відновлення України відбудеться деокупація та реінтеграція тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, інших окупованих територій України, то постане питання люстрації, і зокрема, чи обмежувати право бути обраним, право на участь в управлінні державними справами громадян України, які перебували на окупованій території і там здійснювали незаконний ефективний контроль від імені росії, співпрацювали зі спецслужбами російської федерації.

Наразі спеціального закону України про очищення влади на цій території немає. Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 117/2021 було введено в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя», в якій констатується, наприклад, що окупаційною адміністрацією системно порушуються права людини і основоположні свободи, вчиняються злочини проти людяності, воєнні злочини та інші порушення норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права тощо [147].

Крім того, Україна реалізує свій зовнішньополітичний курс – інтеграція в ЄС і при набутті Україною повноправного членства в ЄС відбудуться вибори до Європейського парламенту. Тому постає питання, чи застосовувати люстрацію до виборних посад.

Досвід держав-учасниць ЄС свідчить, що, наприклад, в Польщі є така санкція, як втрата права бути обраним на виборах до Сейму, Сенату та Європейського парламенту, а також на місцевих виборах строком від 3 до 10 років, якщо національним судом винесено рішення, в якому зазначено, що особа подала неправдиву люстраційну декларацію.

В Литві відповідно до Закону Литви «Про вибори до Європейського парламенту» кандидат зобов'язаний інформувати виборців про свою співпрацю зі спецслужбами інших держав не за дорученням своєї держави (ст. 96) [213]. Подібні норми містяться в законодавстві Естонії та Литви.

В Іспанії свого часу було застосовано так званий «пакт забуття», щоб забезпечити мирний перехід від диктатури до демократії, уникнути розколу суспільства, створити умови для національного примирення, сфокусуватися на побудові нового демократичного суспільства, а не на покаранні за минуле. Застосування подібного підходу в Україні (до 2014 року не відбулося очищення влади) призвело до узурпації влади Президентом України Віктором Януковичем, підризу основ конституційного ладу в Україні.

Бачиться, що досвід Естонії, Латвії та Литви доцільно запозичити Україні при розробці закону України про вибори до Європейського парламенту, передбачивши, що громадяни України, які співпрацювали зі спецслужбами російської федерації не за дорученням України, позбавляються права обиратися до Європейського парламенту.

Досвід Польщі, Естонії, Латвії та Литви доцільно запозичити при розробці закону України про очищення влади (люстрацію) на деокупованій та реінтегрованій території Автономної Республіки Крим та міста

Севастополя, передбачивши в ньому, що кандидат при реєстрації на відповідних виборах подає люстраційну декларацію і в разі винесення рішення національним судом, в якому встановлено, що ним було надано в люстраційній декларації неправдиві відомості – такий громадянин України не може бути обраним строком від 3 до 10 років, а також, що кандидат зобов'язаний інформувати виборців про свою співпрацю зі спецслужбами іншої держави не за дорученням України.

Висновки до розділу 3.

1. Виділено та охарактеризовано систему джерел конституційного права України, в яких містяться конституційно-правові санкції: Конституція України; закони України (в тому числі – міжнародні договори України, регламенти, що затверджені Законом України). Охарактеризовано роль рішень Європейського суду з прав людини в розвитку Конституції України та законів України, які містять конституційно-правові санкції.

Класифіковано конституційно-правові санкції в Україні за такими критеріями на такі види: за основними інститутами конституційного права: 1) прав та свобод людини і громадянина; 2) основ конституційного устрою України; 3) форм безпосередньої демократії; 4) організації та функціонування державної влади; 5) місцевого самоврядування; за суб'єктами конституційно-правової відповідальності санкції: 1) індивідуальні; 2) колективні; в залежності від юридичної природи суб'єктів як учасників відносин конституційно-правової відповідальності: 1) санкції щодо держави; 2) санкції щодо органів державної влади; 3) санкції щодо органів місцевого самоврядування; 4) санкції щодо посадових осіб органів державної влади; 5) санкції щодо посадових осіб органів місцевого самоврядування; 6) санкції щодо виборчих комісій; 7) санкції щодо об'єднань громадян; 8) санкції щодо депутатів представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; 9) санкції щодо кандидатів на пост Президента України; 10) санкції щодо кандидатів в народні депутати України; 11) санкції щодо кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови; 12) санкції щодо кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад; 13) санкції щодо людини та громадянина.

2) виділено недоліки Закону України «Про очищення влади»: передбачає колективну відповідальність; одна з його цілей не охоплюється поняттям «люстрація»; застосування санкцій, які передбачені цим законом

разом з санкціями, які передбачені «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» – не відповідає критерію «необхідне у демократичному суспільстві».

Запропоновано в Законі України «Про очищення влади» передбачити, що люстрація носить індивідуальний характер; з мети люстрації виключити таку ціль, як «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підбив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» через те, що вона не охоплюється поняттям «люстрація».

Досвід Естонії, Латвії та Литви доцільно запозичити Україні при розробці закону України про вибори до Європейського парламенту, передбачивши, що громадяни України, які співпрацювали зі спецслужбами російської федерації не за дорученням України, позбавляються права обиратися до Європейського парламенту.

3) запропоновано розробити закон України про очищення влади (люстрацію) на деокупованій та реінтегрованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та аргументовано необхідність запозичення досвіду Польщі, Естонії, Латвії та Литви при розробці цього закону: кандидат при реєстрації на відповідних виборах подає люстраційну декларацію; в разі винесення рішення національним судом, в якому встановлено, що ним було надано в люстраційній декларації неправдиві відомості – такий громадянин України не може бути обраним строком від 3 до 10 років; кандидат зобов'язаний інформувати виборців про свою співпрацю зі спецслужбами іншої держави не за дорученням України.

4) запропоновано Україні при розробці закону України про вибори до Європейського парламенту запозичити досвід Естонії, Латвії та Литви, передбачивши в такому законі, що громадяни України, які співпрацювали

зі спецслужбами російської федерації не за дорученням України, позбавляються права обиратися до Європейського парламенту.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі виконано наукове завдання, яке полягало у виробленні теоретичних засад санкцій як міри конституційно-правової відповідальності, пропозицій щодо вдосконалення їх конституційно-правових основ в Україні з врахуванням досвіду держав-учасниць Європейського Союзу.

У результаті проведеного дослідження виявлено низку теоретичних та практичних проблем щодо предмета дослідження та підготовлено відповідні висновки, пропозиції, до основних з яких належать такі:

1. Виділені основні періоди генези конституційно-правової відповідальності, їх характерні риси:

1) первісне суспільство: перші ознаки системи юридичної відповідальності – в системі кровної помсти;

2) стародавній світ: зародження і розвиток ідеї «підставляти іншу щоку», яка передбачала новий підхід про нові правові примуси та заохочення (замість традиційних), через які опосередковувалась би відповідальність як важливий елемент забезпечення дієвості чинних правил поведінки; відповідальність мала позитивне і негативне значення; відповідальність була наслідком порушення звичаєвої норми чи наслідком правопорушення, що міститься в декреті володаря; об'єкт делікту – право власності, публічна влада, життя і здоров'я людини та ін.; була відповідальність, яка мала політико-правовий характер – наставляла за порушення суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням влади жерцем, «чиновником»; наявність особливого суб'єкта відповідальності – жрець, «чиновник»; інстанція, перед якою ніс відповідальність жрець, «чиновник» – володар; юридичні факти – передбачені звичаями чи санкціоновані володарем причини чи наслідки діяльності або поведінки жерця, чиновника, що зумовлюють делікт.

Встановлено, що за часів Давнього Риму шляхом поділу правовідносин на публічні та приватні виокремлюються в самостійну групу публічно-правові відносини, з'являються та розвиваються такі праобрази основних ознак конституційної відповідальності: об'єкт делікту тотожний об'єкту публічних правовідносин; перелік діянь, які носили публічний характер, санкції містилися в римському праві, але імператор міг на власний погляд кваліфікувати будь-яке діяння як публічне і довільно визначати покарання за нього; кваліфікацію діянь особи та визначення покарання здійснювали магістрати, імператор; суб'єкти – посадові особи, які були наділені владою, в тому числі і жерці, і полководці, які ставали посадовими особами; юридичними фактами були корупція, хабарництво, підкуп виборців, присвоєння державного майна і коштів, підроблення грошей, участь у заборонених зборах, спекуляція продуктами, несплата податків; основними санкціями були: вигнання, тимчасове виселення, вислання з Рима з позбавленням громадянських прав, вислання на острови з повною ізоляцією, ув'язнення, штрафи, конфіскація, смертна кара, а додатковими – втрата мандата, припинення повноважень.

3) середньовіччя: розвиваються такі ідеї: монарх не є єдиним суб'єктом, перед яким деліквент несе юридичну відповідальність; монарх теж може зазнати негативних наслідків в результаті своєї діяльності або поведінки, або з огляду на дії (вплив) об'єктивних обставин, що зумовлюють виникнення, зміну та припинення делікту; з'явилися перші конституційні статути, які заклали підвалини конституційно-правової відповідальності; утверджується ідея, що «конституція» має визначати основи юридичної відповідальності, в тому числі і відповідальності осіб, які здійснюють державну владу, коло суб'єктів, щодо яких застосовується примус, та які несприятливі наслідки той або інший суб'єкт має понести; виникає концепція такої конституційно-правової санкції, як імпічмент;

відбувається розвиток такої ознаки праобразу конституційної відповідальності, як суб'єкт, перед яким деліквент несе відповідальність – ним стала Палата громад, яка присвоїла собі право судити королівських міністрів у Палаті лордів; паростки конституційно-правової відповідальності містились не лише в писаних джерелах права, а й в неписаних актах; з'явилась ідея існування основної санкції – припинення повноважень – та додаткової санкції (брати під варту, переслідувати) та порядку їх застосування;

4) нова історія: формувалися нові підходи щодо репресій проти злочинців і заходів заохочення правомірної поведінки, належного виконання особами, які були наділені владою, своїх обов'язків; виникла і розвивалась ідея «*Nullum crimen, nulla poena, sine lege*»; започатковано дискусію щодо співвідношення понять «юридична відповідальність» та «правова відповідальність»; в першій письмовій конституції світу (Конституція США 1787 р.) було закріплено такі конституційно-правові санкції: Президент, Віце-президент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпічменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини; Федеральні судді можуть бути звільнені з посади відповідно до процедури імпічменту з боку конгресу; судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави, і тим самими визнавати недійсними, закони конгресу і акти виконавчої влади; в першій Конституції Франції 1791 р. закріплено: інститут контрасигнації; король звільнявся від політичної відповідальності, а на уряд навпаки покладалась політична відповідальність; Законодавчі Збори не могли бути розпущені; з'являється і розвивається ідея «юридичного факту як елементу складу юридичної відповідальності», що потім еволюціонувала до певного кола юридичних фактів, які стали юридичними фактами конституційного делікту, а

юридичний факт конституційного делікту став одним з елементів складу конституційно-правової відповідальності;

5) новітня історія: в конституціях та законах держав Західної і Північної Європи все більше з'являється норм, які визначали основи конституційно-правової відповідальності; збільшується коло санкцій конституційно-правової відповідальності; отримала свій розвиток люстрація як обмеження права на участь в управлінні державними справами, а також права на роботу в сфері освіти.

2. Виділено основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності та характерні особливості цих періодів:

1) доісторичний: кровна помста;

2) стародавній світ: зародження та розвиток ідеї про нові правові примуси та заохочення (замість традиційних), через які опосередковувалась би відповідальність як важливий елемент забезпечення дієвості чинних правил поведінки; зародження і розвиток таких санкцій: основні – вигнання, тимчасове виселення, вислання з Рима з позбавленням громадянських прав, вислання на острови з повною ізоляцією, ув'язнення, штрафи, конфіскація, смертна кара, додаткові – втрата мандата, припинення повноважень; люстрація є релігійно-магічним обрядом для захисту воїнів від хвороб і прощення гріхів людини, общини.

3) середньовіччя: виникає концепція такої конституційно-правової санкції як імпічмент; з'явилась ідея існування основної санкції – припинення повноважень – та додаткової санкції (брати під варту, переслідувати) та порядку їх застосування; люстрація розуміється як спеціальна ревізія володінь короля суб'єктами, які її здійснювали, були спеціально уповноважені особи, мета люстрації полягала в оптимізації доходів з володінь короля і виділення частки цих доходів на утримання армії.

4) нова історія: вперше письмово закріплюється така система конституційно-правових санкцій в такому джерелі конституційного права як Конституція США 1787 р. (перша в світі письмова конституція): Президент, Віце-президент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпічменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини; Федеральні судді можуть бути звільнені з посади відповідно до процедури імпічменту з боку конгресу; судді Верховного Суду мають право визначати як такі, що не відповідають Конституції держави, і тим самими визнавати недійсними закони конгресу і акти виконавчої влади; в письмовому джерелі права – Конституції Франції 1791 р. – закріплено такі види конституційно-правових санкцій: звільнення Королем міністрів; відставка уряду; скасування королівською владою розпорядження департаментської адміністрації; усунення чиновників департаментської адміністрації від посад; заборона конституційними нормами застосовувати таку санкцію, як розпуск парламенту;

5) новітня історія: збільшується коло санкцій конституційно-правової відповідальності, які закріплюються в конституціях і законах держав світу; ідея люстрації еволюціонує до її розуміння як обмеження права на участь в управлінні державними справами, а також права на роботу в сфері освіти; отримала закріплення в законах держав світу така санкція, як люстрація.

3. Виділено основні періоди становлення та розвитку санкцій як міри конституційної відповідальності в Україні та їх основні риси:

1) кінець IX – початок X ст. – інститут кровної помсти;

2) X – XI ст.: зародки ідеї відповідальності осіб, наділених владою, в звичаєвому праві, початок закріплення таких праобразів санкцій в писаних джерелах права – договорах князів Київської Русі (міжнародні договори, договори між князівствами, договори між князями та громадою): відсторонення князя від влади (праобраз сучасної конституційно-правової

санкції – усунення з поста Президента держави в порядку імпічменту); заміна посадників (праобраз сучасної конституційно-правової санкції – припинення повноважень особи, наділеної публічно-владними повноваженнями); заміна князівських чиновників (окрім посадників) (звільнення з посади особи, наділеної публічно-владними повноваженнями); висловлення недовіри (праобраз резолюції недовіри);

3) XII – XIII ст. – закріплення в пам'ятці права Київської Русі – Руській Правді – письмово інституту кровної помсти, а згодом його заміна (не повністю) грошовою карою; закріплення ідеї колективної відповідальності (всієї громади) та застосування санкцій до неї; розвиток таких санкцій: висловлення недовіри; заміна князівських чиновників; відсторонення князя від влади. У виконанні санкцій роль князя з першорядної змінюється на другорядну;

4) XIV – XVI ст. – розвиток ідеї, що є праобразом конституційно-правової відповідальності та санкцій як її міри, їх закріплення в Судебнику короля Казимира IV 1468 р., статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р., 1588 р. тощо;

5) XVII – початок XVIII ст. – розвиток ідеї таких санкцій: припинення повноважень; усунення від здійснення влади; висловлення недовіри; позбавлення майна; скасування рішення та їх закріплення в письмових джерелах права;

6) кінець XVII – XVIII ст. – закріплення санкцій в так званих «Гетьманських статтях»; закріплення в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. таких конституційних санкцій: докір ясновельможному гетьману (ст. 6); подача справи до суду якщо хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився (ст. 7);

7) початок XIX ст. – початок XX ст. – закріплення в Законі «Про заснування посади міністра» 1802 р. єдиної конституційно-правової відповідальності урядовців перед Сенатом; міністри несуть відповідальність за власні дії, за зловживання і порушення закону, що відбуваються у підвідомчих їм органах; звіт міністра підлягає перевірці та розгляду Сенатом у присутності міністра; закріплення такої санкції, як відставка міністра; закріплення в Зводі основних державних законів 1906 р. таких підходів: безвідповідальність монарха визначалась лише його особистою прерогативою; посадові особи несуть повну відповідальність за будь-які незаконні дії, які вони могли вчинити, в тому числі і за вказівкою монарха; Голова Ради міністрів, міністри, Головноуправляючі індивідуально несуть відповідальність за свої дії та розпорядження; санкції до міністра застосовуються лише з дозволу монарха; нормами Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) було закріплено такі санкції: достроковий розпуск парламенту; висловлення недовіри міністру;

8) 1918 р. – 50-ті роки XX ст. – в Першій радянській Конституції 1918 року закладено основні правила щодо конституційно-правової відповідальності парламентаріїв: імперативний мандат депутата, в програмі РКП (б), ухваленій на VIII з'їзді партії 18-28 березня 1919 року – закріплено право виборців відкликати депутатів; в Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р. закріплено такі конституційні санкції: скасування Президією Верховної Ради Української РСР постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, рішень і розпоряджень обласних Рад депутатів трудящих у разі їх невідповідності законові; припинення Радою Міністрів Української РСР рішень обласних Рад депутатів трудящих, скасування рішень і розпоряджень виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, наказів та інструкцій Міністрів Української РСР; скасування вищестоящими виконавчими

комітетами Рад депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих виконавчих комітетів і припинення рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих; скасування вищестоящими Радами депутатів трудящих рішень і розпоряджень нижчестоящих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів; відкликання кожного депутата за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку;

9) 60-ті роки XX ст. – 1991 р. – започаткування дискусії про конституційно-правову відповідальність та санкції як її міру; Конституція СРСР 1977 року вперше закріпила принцип відповідальності за здійснення повноважень кожним державним органом і державним службовцем; закріплено принципи підзвітності та відповідальності депутатів перед своїми виборцями; закріплення такої санкції конституційно-правової відповідальності депутата, як усунення депутата;

10) 1991 р. – 1996 рр. – розробка концепцій конституційно-правової відповідальності; закріплення в Конституції України таких видів конституційно-правових санкцій: втрата депутатського мандату (ст.ст. 79, 81 Конституції України); дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України); усунення з поста Президента України в порядку імпичменту (п. 10 ст. 85, ст. 111 Конституції України); прийняття Верховною радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком відставку Уряду (ч. 3 ст. 115 Конституції України); припинення Президентом України повноважень Прем'єр-міністра України та його відставка (п. 9 ч. 1 ст. 106 Конституції України); рішення Конституційного Суду України про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що має наслідком їх скасування (ст. 150 Конституції України); скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій, що

суперечать Конституції України та законам України (ст. 118 Конституції України); висловлення обласною чи районною радою недовіри голові відповідної місцевої державної адміністрації (ч. 9 ст. 118 Конституції України); звільнення Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України з посади голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України); зупинення органами суду рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України (ст. 144 Конституції України); обмеження або призупинення деяких основних прав громадян;

11) 1996 – 2014 рр.: конституційні санкції закріплюються в законах України;

12) 2014 р. – по сьогодні – вперше закріплення в законодавстві України люстрації; прийняття Європейським судом з прав людини перших рішень у справах проти України щодо очищення влади, необхідність зміни концептуальних засад люстрації; розвиток інших видів санкцій конституційно-правової відповідальності.

4. Виділено такі ознаки конституційно-правової відповідальності: є видом соціальної відповідальності; об'єктом є цінності, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, що розвивають положення конституції; конституційний делікт; суб'єктами є держава, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадяни (піддані), іноземці, особи без громадянства, біженці; суб'єктивні права та обов'язки деліквентів визначають зміст деліктних конституційно-правових відносин; має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення; підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності; не завжди

супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності; примус походить від держави; наслідки для правопорушника визначені в конституційно-правовій санкції; її підстави можуть бути предметом розгляду в суді.

Виділено такі ознаки політичної відповідальності: недотримання чи порушення не є обов'язковою умовою її застосування – не поодинокі політична відповідальність настає за відсутності будь-якого недотримання або порушення; підстави застосування – відсутні; має суб'єктивний характер; може застосовуватись як основна і може застосовуватись з додатковою відповідальністю – конституційно-правовою, кримінальною, адміністративною, дисциплінарною; примус від держави – відсутній; основні засоби – вибори; підстави політичної відповідальності не можуть бути предметом розгляду в національному суді та в міжнародній судовій установі.

5. Сформульовано авторське визначення поняття конституційно-правової відповідальності – це вид соціальної відповідальності, що передбачає заохочення громадянським суспільством і державою позитивної поведінки чи діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідком яких є утвердження і забезпечення цінностей, які унормовуються і захищаються конституцією та законами, або негативну реакцію держави на конституційний делікт в порядку, встановленому конституцією та законами держави.

Сформульовано авторське визначення поняття санкції конституційно-правової відповідальності – це межі і форми застосування конституційної відповідальності, визначені конституцією та законами держави.

6. Розроблено таку авторську класифікацію санкцій конституційно-правової відповідальності за такими критеріями на такі групи:

1) джерело права, в якому міститься конституційно-правова санкція:

а) санкції, які містяться в Конституції України; б) санкції, які містяться в законах України.

2) суб'єкт, по відношенню до якого застосовуються конституційно-правові санкції: а) санкції, які застосовуються по відношенню до держави; б) санкції, які застосовуються по відношенню до органів державної влади; в) санкції, які застосовуються по відношенню до органів місцевого самоврядування; г) санкції, які застосовуються по відношенню до посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування; ґ) санкції, які застосовуються по відношенню до політичних партій; д) санкції, які застосовуються по відношенню до інститутів громадянського суспільства; е) санкції, які застосовуються по відношенню до людини і громадянина;

3) суб'єкт, який застосовує конституційно-правову санкцію:

а) Українська держава; б) органи державної влади, їх посадові особи; в) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи; г) органи і посадові особи Автономної Республіки Крим; ґ) громадянське суспільство;

4) порядок при розгляді справи про конституційний делікт, в якому застосовується конституційно-правова санкція: а) судовий; б) позасудовий (арбітражний; квазісудовий).

7. Розроблено таку авторську класифікацію люстрації:

1) за критерієм «джерело закріплення»: а) люстрація, закріплена Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; б) люстрація, закріплена Законом України «Про очищення влади»;

2) за критерієм «суб'єкт, щодо якого застосовується люстрація»: а) судді судів загальної юрисдикції; б) особи, які брали участь в управлінні державними справами і які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на

узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини; в) особи, які були обрані і працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище; були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей);

3) за критерієм «мета»: 1) підвищення авторитету судової влади України; 2) підвищення довіри народу України до судової гілки влади; 3) відновлення законності і справедливості; 4) захист та утвердження демократичних цінностей, верховенства права, прав людини в Україні.

8. Виділено та охарактеризовано такі санкції конституційної відповідальності, що закріплено в Конституції Німеччини: заборона політичної партії (основна санкція), виключення з державного фінансування (додаткова санкція); перехід конституційних повноважень до іншого суб'єкта; втрата депутатського мандату; дострокове припинення повноважень Парламенту; імпічмент Федеральному Президенту; суддівський імпічмент; відставка міністра/міністрів; вотум недовіри Федеральному канцлеру; скасування закону Федеральним Конституційним Судом.

Встановлено особливості такої конституційно-правової санкції, як заборона політичної партії в Німеччині: 1) застосовується в разі здійснення посягання на такі цінності, як: а) демократичний основний порядок, б) існування Федеративної Республіки Німеччина; 2) її застосування

можливе лише в разі визнання партії антиконституційною Федеральним Конституційним Судом.

Виділено особливість такої конституційно-правової санкції, як суддівський імпічмент: рішення у таких справах виносить Федеральний Конституційний Суд, а сам позов про імпічмент може бути подано тільки протягом п'яти років з моменту вчинення злочину.

Встановлено особливості застосування такої конституційно-правової санкції, як звільнення судді Федерального Конституційного суду: може бути лише в разі, якщо суддя засуджений за негідну поведінку; засуджений до позбавлення волі на шість і більше місяців; випадок/випадки настільки серйозного порушення обов'язків, що особа більше не може виконувати їх.

Встановлено, що на відміну від України в Німеччині люстрація носила індивідуальний, а не колективний характер. Федеральний Конституційний Суд забезпечив, щоб люстрація не була формою колективного покарання за політичні переконання чи участь у комуністичній партії, а застосовувалась лише щодо тих осіб, які брали активну участь у репресіях або співпрацювали зі Штазі щодо порушень прав людини і основоположних свобод.

9. Виділено та охарактеризовано такі санкції конституційно-правової відповідальності, закріплені в Конституції Франції: розпуск Національних зборів; дострокове припинення повноважень Президента «у разі порушення обов'язків, явно несумісних з виконанням ним своїх повноважень»; скасування чинного закону; визнання неконституційним, протиправним акта або його частини; позбавлення державних нагород і почесних звань.

Встановлено, що Конституції Франції не містить положень, які б регламентували порядок застосування люстрації як окремої міри конституційно-правової відповідальності. Процедури очищення влади,

аналогічної тим, що були впроваджені в посткомуністичних країнах для очищення влади після падіння авторитарних режимів, – у Франції немає.

10. Встановлено, що на відміну від Конституції Німеччини, Конституції Франції, в тексті Конституції Польщі міститься юридичний термін «конституційна відповідальність» (“odpowiedzialność konstytucyjną”). В Польщі є спеціальний суб’єкт – Державний Трибунал, який притягає до конституційної відповідальності в Польщі таких деліквентів: Президент Республіки, Голова Ради Міністрів і члени Ради Міністрів, Голова Національного банку Польщі, Голова Вищої палати контролю, члени Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, особи, яким Голова Ради Міністрів доручив управління міністерством, а також Головнокомандувач Збройних Сил.

Охарактеризовано процедуру притягнення до конституційної відповідальності деліквентів Державним Трибуналом та порядок застосування ним конституційно-правових санкцій.

Виділено види конституційно-правових санкцій, які може накладати Державний Трибунал: позбавлення позитивних і негативних виборчих прав; позбавлення повністю або частково медалей, нагород і почесних звань; заборона обіймати керівні посади в державних і громадських установах, посади з особливою відповідальністю; позбавлення депутатського мандата; за кримінальні та податкові злочини застосовуються покарання та штрафні санкції, передбачені законом.

11. Виділено та охарактеризовано такі види конституційно-правових санкцій в Польщі: видання Президентом Республіки указу про скорочення терміну повноважень деліквента – Сейму; припинення повноважень судді Державного Трибуналу; вотум недовіри Уряду Польщі; вотум недовіри міністру; відставка Ради Міністрів Польщі; скасування рішення про прийняття до громадянства Польщі; відмова в реєстрації політичної партії;

виключення політичної партії з реєстру; позбавлення державних нагород; люстрація.

Одна з особливостей застосування такої санкції, як вотум недовіри Раді Міністрів Польщі полягає в тому, що на засіданні Парламенту Польщі одночасно приймається рішення про вотум недовіри і на цьому ж засіданні визначається кандидат на посаду Голови Ради Міністрів. Одночасність, нерозривність у часі цих двох процесів сприяє безперервності та стабільності виконавчої влади.

12. Охарактеризовано роль Конституційного Трибуналу як самостійного суб'єкта застосування певних видів конституційно-правових санкцій та його роль в застосуванні конституційно-правових санкцій іншими суб'єктами.

Виділено та охарактеризовано такі три процедури розгляду питання конституційності політичних партій: 1) ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті або платформі (програмі) політичної партії; 2) ситуації, коли політична партія зареєстрована, відбувається внесенням змін до її статуту, але ці зміни не сумісні з принципами демократії; 3) ситуації, коли мова йде про зареєстровану політичну партію, але в процесі її функціонування виникають сумніви в тому, чи відповідають її цілі та діяльність Конституції Польщі.

13. Виділено та охарактеризовано систему джерел конституційного права України, в яких містяться конституційно-правові санкції: Конституція України; закони України (в тому числі – міжнародні договори України, регламенти, що затверджені Законом України). Охарактеризовано роль рішень Європейського суду з прав людини в розвитку Конституції України та законів України, які містять конституційно-правові санкції.

Класифіковано конституційно-правові санкцій в Україні: за основними інститутами конституційного права; за суб'єктами

конституційно-правової відповідальності; залежно від юридичної природи суб'єктів як учасників відносин конституційно-правової відповідальності.

Охарактеризовано люстрацію в Україні.

14. Запропоновано пп. 22 ст. 92 Конституції України викласти в такій редакції: «засади конституційно-правової, цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них»; статтю 80 Конституції України викласти в такій редакції «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України несуть конституційно-правову відповідальність»; п. 8 ст. 37 Конституції Автономної Республіки Крим доповнити абзацом другим в такій редакції: «При висловленні недовіри Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим або окремим членам Ради міністрів Автономної Республіки Крим одночасно вносяться нові кандидатури Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим або окремого члена Ради міністрів Автономної Республіки Крим та відбувається голосування».

Розроблено пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законів України:

1) ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» доповнити такими обмеженнями, як «демократичний порядок», «існування України як держави» та нормою права, відповідно до якої забороняється діяльність політичних партій, які носять антиконституційний характер; в ст. 3 закріпити норми права, відповідно до яких до діяльності політичної партії відноситься діяльність політичної партії, голови партії та інших вищих керівних органів партії; дії місцевих організацій партії та рядових членів партії можуть бути віднесені до діяльності цієї партії, якщо політична партія схвалила їх, здійснює бездіяльність або відсутня відповідь; в ст. 11

цього закону закріпити норми права, відповідно до яких політична партія не підлягає реєстрації поки не буде розглянуто питання її конституційності у ситуації, якщо при розгляді заяви про реєстрацію політичної партії є сумніви щодо конституційності цілей або діяльності, викладених у статуті; призупиняється внесення змін до статуту політичної партії уповноваженим органом державної влади в ситуації, коли ці зміни несумісні з принципами демократії; призупиняється діяльність зареєстрованої політичної партії, якщо в процесі її функціонування виникають сумніви чи відповідають її цілі та діяльність Конституції України; в ст. 23 закріпити норму права, відповідно до якої конфісковане майно політичної партії використовується на благодійні цілі, які є суспільно корисними;

2) в ст. 38 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» внести зміни, якими передбачити, що відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою відбувається лише з ініціативи виборців і не включає його відкликання за ініціативи місцевих організацій партій;

3) в законі України «Про очищення влади» передбачити, що люстрація носить індивідуальний характер; з мети люстрації виключити таку ціль, як «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» через те, що вона не охоплюється поняттям «люстрація».

15. Аргументовано необхідність розробки закону України про очищення влади (люстрацію) на деокупованій та реінтегрованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційно-правова відповідальність. Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. Вип. 13. С. 114-130.
2. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти. Право України. 2001. № 2. С. 92-95.
3. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2024. Випуск 85: частина 1. С. 181-187.
4. Батанова Н.М. Конституційний делікт в Україні: проблеми теорії та практики. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького. К., 2007. 238 с.
5. Батанова Н. Генезис та концептуалізація політичного права. Держава і право. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип.86. С. 306-317.
6. Кудрявцева О. Держава як особливий суб'єкт конституційно-правової відповідальності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №5. С. 147-151.
7. Кравцова З. Окремі аспекти конституційно-правової відповідальності органів і посадових осіб державної влади в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2022. Випуск 73: частина 1. С. 57-63.
8. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак і функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії. Право України. 1999. № 10. С. 45-50.
9. Shcherbanyuk O., Ilchyshyn N., Stepanova T., Posashkov A. International and foreign experience of control over the activity of courts (judges). DIXI 32. July 2020. № 1-11.

10. Федоренко В. Л. Конституція України як основа демократичного устрою. Новий шлях до права : колективна монографія / Національна академія правових наук України; керівник авт. кол. А.О. Селіванов; . Київ : Логос, 2021. С. 96-106.
11. Basalayeva A. The constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs: «limits» and «limitations» in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine. Європейські перспективи. 2024. №3. С. 249-256. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2024-3/EP_2024_3_249.pdf.
12. Кресіна І.О. Інститут імпідменту : порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. Київ: Юрид. думка, 2004. 176 с.
13. Батанова Н. М. Проблеми конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України в контексті зарубіжного досвіду. Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2023. Вип. 34. С. 326-336.
14. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. До 20-ї річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 С.
15. Aristoteles. Πολιτεια Athēnaion. Tertium editio Fridericus Blass. Lipsiae. B. G. Teubner, MDCCCXCVIII (1898). XXXII, 126 p.
16. Press Office of the Holy See. Apostolic Constitutions. URL: https://www.vatican.va/content/francesco/en/apost_constitutions.html.
17. Конституція США. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2009/KARRI_1993.pdf.
18. Конституція Франції 1791 р. URL: https://access-info.org.ua/konstitutsija_frantsii_3_sentjabrja_1791_g.
19. Савіньї К.Ф. Система сучасного римського права. Статут, 2011. 510 с.

20. Григоренко А.С. Генеза поняття конституційної відповідальності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 4. С. 51-57. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/9.pdf>.

21. Дешко Л.М., Васильченко О.П., Лотюк О.С. Люстрація як вид конституційно-правової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи на участь в управлінні державними справами: практика ЄСПЛ у справах проти України. Наукові інновації та передові технології. 2024. №11. С. 554-566.

22. Basalaeva A. The role of decisions of the European Court of Human Rights in the legal mechanism of ensuring the citizen's right to participate in the management of state affairs. Право.ua. 2023. №3. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-3/Pravo_ua_2023_3_256.pdf.

23. Слюсаренко Ю.А. Забезпечення відповідності законів про люстрацію вимогам держави, заснованої на принципі верховенства права: європейські стандарти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №2. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/130.pdf>.

24. Слюсаренко Ю.А. Очищення влади: конституційно-правові засади. Наше Право. 2024. №2. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-2/NP_2024_2_018.pdf.

25. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в II т., 12 кн. К.: Наук думка (1991). Пам'ятки іст.думки України. Ін-т Історії України АН УРСР. 643 с.

26. Плохій С.М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. КСД. 2018. 496 с.

27. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P

03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pakty_i_Konstytutsiia_prav_i_v
olnostej_Vijska_Zaporozkoho_1710.

28. Козинець О. Основні Закони 1906 року. Історично-правовий аналіз. URL: [http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/5665/Основні закони Російської імперії 1906 р..pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/5665/Основні_закони_Російської_імперії_1906_р..pdf?sequence=1&isAllowed=y).

29. Основний Закон «Самостійної України» Спілки народу українського. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К.: Т-во «Знання» України, 1993. С. 60-66.

30. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.

31. Конституція соціалістичної федеративної радянської республіки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Konstitutsiya_Rsfr_1918.

32. Конституція CPCP 1924 року. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Konstitutsiya_Srsr_1924

33. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text.

34. Конституція CPCP 1977 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77/ed19771007#Text>.

35. Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>.

36. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.
37. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254.
Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
38. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>.
39. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон
України від 8 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text>.
40. Deshko L. Cleansing of the government in Ukraine and EU member
states: legal and organizational foundations. Конституційно-правові засади
інтеграції до Європейського Союзу» (XVII Тодиківські читання):
матеріали Міжнародної наукової конференції (14 листопада 2024 р.).
Харків. URL: <https://nlu.edu.ua/uni/14-lystopada-2024-roku-vidbulasya-konferenciya-konstytucijno-pravovi-zasady-integraciyi-do-yevropejskogo-soyuzu-hvii-todykivski-chytannya/>.
41. Конституційно-правові засади становлення української
державності: монографія / за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Тодики ; Акад. прав.
наук України, Ін-т держ. будів. та місцев. самовряд. АПН України. Х. :
Право, 2003. 328 с.
42. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність:
критерії класифікації та види. Віче. 1999. № 10. С. 25-32.
43. Тодика Ю.М. Конституція України: проблеми теорії та практики.
Х.: Факт, 2003. 328 с.
44. Мельник О.В. Конституційно-правова відповідальність вищих
органів державної влади: Дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2000.
45. Васильченко О.П., Лотюк О.С., Дешко Л.М. Забезпечення прав
людини в умовах воєнного стану в Україні. Матеріали Міжнародної
науково-практичної конференції. Київ, 2022. URL:

https://drive.google.com/file/d/1U_Pw01eXMatyRn0ORIXIOB9pwEAhIbh6/view?usp=sharing.

46. Дешко Л., Васильченко О. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. С. 121-125.

47. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.

48. Ткаченко Ю.В. Принцип конституційної законності. Право і суспільство. 2013. №6. С.66-71.

49. Ткаченко Ю.В. Форми (види) конституційно-правової відповідальності. Форум права. 2013. №2. С.549-555.

50. Демиденко В.О. Теоретико-правове розуміння конституційно-правової відповідальності. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2004. №6. С.354-362.

51. Стецюк Н.В. Конституційно-правова відповідальність в Україні: поняття, особливості, суб'єкти. Проблеми державотворення і захист прав людини в Україні: матер. XI регіональної науково-практичної конференції. 2005. С.145-146.

52. Скрипнюк О.В. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2009. №6 (92). С. 41-48.

53. Шемшученко Ю.С. Сучасний конституційний процес і проблеми вдосконалення регулювання захисту прав людини в Конституції України (частина перша). Публічне право. 2015. № 3. С.12-19.

54. Рішення Конституційного Суду України в справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text>.

55. Григоренко А.С. Загальна характеристика видів конституційних санкцій. Наше Право. 2024. №3. С. 27-34. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-3/NP_2024_3_027.pdf.

56. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.

57. Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2022 року № 3-р(П)/2022 у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_p_2_2022.pdf.

58. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007. URL: <https://hcj.gov.ua/page/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-vid-16052007-no-1-rp2007>.

59. Рішення у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності) від 15 червня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text>.

60. Підопригора О.А., Чурпіна В.В. Делікт. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2: К.: Вид-во «Юридична енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999.

61. Шемшученко Ю.С. Великий енциклопедичний юридичний словник. К.: Юридична думка. 2007. 992 с.

62. Домбровська О. Поняття та особливості конституційно-правової відповідальності. Університетські наукові записки. 2008. № 4. С. 79-83.
63. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навч. пос. Вид. 4-те, виправл. та доповн. К.: Атіка, 2006. 568 с.
64. Фрицький О.Ф. Актуальні питання конституційно-правової відповідальності органів державної влади України. Право і суспільство. Дніпропетровськ, 2010. №2. С.39-44.
65. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>.
66. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text>.
67. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
68. Тодика Ю.М. Наука конституційного права України на сучасному етапі: конспект лекцій. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого.
69. Орзіх М. П. Конституційна модернізація та реформування в Україні. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2010. Т. 9. С. 21-31.
70. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
71. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>.
72. Дешко Л. Суб'єкти конституційно-правової відповідальності. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України - переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення. Міжнародна колективна монографія. Братислава-Ужгород, 2023. С. 149-156.

73. Кравченко В.В. Проблеми вдосконалення законодавства про місцеві референдуми. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право. 2012. Вип. 2. С.170–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2012_2_22.

74. Кривенко Л.Т. Верховна Рада України. Органи державної влади України: Монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С.30–144.

75. Наливайко Л.Р. Теоретичні аспекти конституційного делікту. Держава і право: Збірник наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 13. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.

76. Шаповал В.М. Відповідальність конституційна. Юридична енциклопедія: Вид-во «Юридична енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 433-434.

77. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник. 13-те вид., виправ, та допов. НАН України. Інститут історії України. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 224 с.

78. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. К.: «Програма Л», 1995. 192 с.

79. Совгиря, О. В., Шукліна, Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 5-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2022. 556 с.

80. Федоренко В. Л. Інститут присяги у конституційному державотворенні та правотворенні України. Наукові засади державотворення і правотворення: історія, сучасність і перспективи : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 серпня 2021 р.) : [до 30-річчя незалежності України] / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2021. С. 96-103.

81. Федоренко В. Л. Поняття, генезис і система конституційних прав і свобод людини в Україні. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні : монографія. Київ: Ліра-К, 2020. С. 8-22.

82. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.

83. Григоренко А.С. Заборона політичної партії як санкція конституційно-правової відповідальності у Федеративній Республіці Німеччина. Право.UA. 2024. №3. С.13-20. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2024-3/Pravo_ua_2024_3_013.pdf.

84. Стефанчук Р. О., Федоренко В. Л. Референдум у системі конституційної демократії. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії : монографія. Одеса : Гельветика, 2020. С.12-58.

85. Кудрявцева О. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності: правові позиції Конституційного суду України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. №79. Том 1. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/288592>.

86. Яремчук С. Інститут відповідальності держави перед особою як форма реалізації гарантій прав і свобод людини та громадянина. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2017. № 861. С. 567-573.

87. Бакумов О. Структура інституту конституційно-правової відповідальності держави. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. №4. Ч. 2. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_2/4.pdf.

88. Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2019. Правова держава, №30. С. 147-155.

89. Орзіх М. Сучасний конституціоналізм – мета конституційної реформи. Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція. Одеса, «Юридична література». С. 133-141. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi44/0034931.pdf>.

90. Кампо В. До питання про новий судовий захист конституційних прав і свобод громадян в Україні. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/108328-do-pitannya-pro-noviy-sudoviy-zakhist-konstitutsiynikh-prav-i-svobod-gromadyan-v-ukrayini>.

91. Костицька І.О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: Дис. ...докт. юрид. наук. К., 2020. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%B4%D0%B8%D1%81-%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>.

92. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/latvia.pdf>.

93. Конституція Болгарії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/456>.

94. Конституція Чехії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/7324>.

95. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про запити народних депутатів України) від 19 травня 1999 року № 4-пп/1999. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/5144-zapyty-ta-zvernennya-narodnyh-deputativ-ukrayiny>.

96. Григоренко А. Роль Конституційного Суду України в захисті прав і свобод громадян України. Життя людини як конституційна цінність в сучасних умовах: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (12 грудня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. С

97. Конституція Естонської Республіки, прийнята на референдумі 28 червня 1992 р. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm.

98. Конституція Хорватії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/7373>.

99. Конституція Угорщини. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/hungary.pdf>.

100. Конституція Молдови. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf>.

101. The Constitution of Slovakia. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Slovakia_2017.

102. Конституція Вірменії. URL: https://www.gov.am/u_files/file/Constitution/Constitution-nor.pdf.

103. Конституція Греції. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>.

104. Конституція Чорногорії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6920>.

105. Ministerial responsibility for the civil service (UK). URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201213/ldselect/ldconst/61/6105.htm#note10>.

106. Кучук А., Кульбач С. Конституційно-правова відповідальність: міф чи реальність? Підприємництво, господарство і право. 2006. № 12. С.106-108.

107. Конституція Іспанії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6321>.

108. Конституція Португалії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/5452>.

109. Конституція Австрії. URL: <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http%3A%2F%2Fwww.parliament.am%2Flibrary%2Fsahmanadrutyunner%2FAustria.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

110. Конституція Норвегії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/9724>.

111. Конституція Швейцарії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/5524>.

112. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>.

113. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 253 с.

114. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо функціонування інституту позбавлення державних нагород, особливостей його застосування та підстав позбавлення державних нагород у контексті законопроектів про внесення змін до Закону України «Про державні нагороди України» (реєстр. № 8407, 8407-1, 8407-2, 8407-3, 9167). URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32730.pdf>.

115. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>.

116. Муртіщева А.О. Окремі теоретичні проблеми визначення системи санкцій конституційно-правової відповідальності уряду. Наука державного будівництва та місцевого самоврядування на етапі модернізації української державності: зб. тез наук. доп. за матеріалами круг. столу (м. Харків, 19 трав. 2017 р.). Харків, 2017. С. 34-38.

117. Ткаченко Ю.В. Конституційно-правова відповідальність: природа, структура. Проблеми законності. 1999. Вип. 39. С. 29-35.

118. Павловська Н.В. До питання розвитку інституту конституційно-правової відповідальності в Україні. Хмельницький університет управління і права. Університетські наукові записки. 2010. № 2. С. 23-29.

119. Фрицький О.Ф., Лобянська Л.Л. Співвідношення конституційно-правової відповідальності з адміністративно-правовою відповідальністю. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2003. Вип.19. С. 43-47.

120. Совгиря О.В. Позапарламентська відповідальність Кабінету Міністрів України: сучасний стан та перспективи правового регулювання. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 2. С. 38-44.

121. Проблеми правової відповідальності: монографія. Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова та ін.; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Харків: Право, 2014. 348 с.

122. Констаний О. В. Внесення змін до Конституції при вступі України до Європейського Союзу. Київський часопис права. 2023. № 3. С.14-19.

123. Registering a political party in Ireland. URL: <https://www.citizensinformation.ie/en/government-in-ireland/elections-and-referenda/running-for-office/registering-a-political-party/>.

124. Конституція Грузії. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36>.

125. German Constitutional Law: Introduction, Cases, and Principles. Christian Bumke, Andreas Voßkuhle. Oxford University Press, 2019. 608 p.

126. Political Parties Act. Estonia. URL:
<https://www.riigiteataja.ee/en/eli/513042015011/consolide>.

127. Law On Political Parties. Latvia. URL:
<http://www.parliament.am/library/kusakcutyunner2019/latvia.pdf>.

128. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права (Керівні принципи Венеціанської комісії щодо заборони і розпуску політичних партій та подібних заходів). URL:
<https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf>.

129. Сподинський О. Адміністративно-правові механізми набуття, припинення та втрати (позбавлення) громадянства в Україні (з урахуванням практик країн Європейського Союзу). Монографія. Львів, 2023. URL:
https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5812/1/Сподинський_О.О._монографія.pdf.

130. Щербанюк О. В. Конституційна основа ЄС для тесту Енгеля та концепції санкцій. Право і суспільство. 2024. №5. С. 423-428.

131. Конституція Італії. URL:
<https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/2509>.

132. Конституція Литовської Республіки, прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 р. URL:
http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm

133. Конституція Румунії. URL:
<https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/3589>.

134. Конституція Великого Герцогства Люксембург. URL:
<https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/7517>.

135. Конституція Бельгії. URL:
<https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/11637>.

136. Deshko L., Boiko V. Striking a balance: the interplay of CJEU rulings and international human rights obligation with national constitutional identities

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. №80. С. 124-129.

137. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полях та інші проти України» від 17 жовтня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text.

138. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Самсін проти України» від 14 жовтня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h19#Text.

139. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Денісов проти України» від 25 вересня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c96#Text.

140. Конституція ФРН. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf.

141. The Law on Political Parties. Germany. URL: https://webarchiv.bundestag.de/archive/2007/0206/htdocs_e/parliament/function/legal/politicalparties.pdf.

142. Act on the Federal Constitutional Court, Germany (Gesetz über das Bundesverfassungsgericht — BVerfGG). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=1.

143. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html.

144. The Federal Constitutional Court. Germany. Judgment of the Second Senate of 17 January 2017. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2017/01/bs20170117_2bvb000113en.html.

145. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crimean Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and

Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. P. 24-28.

146. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 4. С. 43-49.

147. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.

148. Григоренко А. Формула прав людини. Історичний розвиток і юридичне утвердження. Міжнародна наукова конференція «Принцип поваги до людської гідності в умовах збройної агресії» (ННІ права КНУ ім. Т.Шевченка, м. Київ, 11 грудня 2023 року). С.25-27. URL: https://drive.google.com/file/d/1zRL6LJppkyN_iMW5maD2-GVBtXb0zvUS/view.

149. Григоренко А. Реформування конституційного законодавства в Україні під впливом міжнародних зобов'язань. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 32-34. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Collection_KNU_23-06-23.pdf.

150. Robbers G. Constitutional Law in Germany. Kluwer Law International. ISBN 9789041187390.

151. Основи конституційного права Федеративної Республіки Німеччина. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник. За заг. ред. В.О. Ріяки. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 284-309.

152. German Constitutional Law: Introduction, Cases, and Principles. Christian Bumke, Andreas Vosskuhle. Oxford University Press, 2019. 608 p.

153. Рішення від 18 вересня 2024 року – 2 BvE 1/20, 2 BvE 10/21. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2024/bvg24-079.html>.

154. Регламент Бундестагу. URL: http://parliament.am/library/kanonakarger/GERM_BUNDESTAG.pdf.

155. France. Constitution as of October 4, 1958. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/constiution_anglais_oct2009.pdf.

156. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. Монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 275 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/5095>.

157. Головатенко В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України. Право України. 1999. №5. С. 30-33.

158. Парламентський контроль як одна з форм реалізації принципу гласності щодо діяльності Кабінету Міністрів України. Ю. М. Тодика, В. О. Серьогін. Проблеми законності. Вип. 40. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / відп. ред.: В. Я. Тацій, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. С. 26-32.

159. Органи державної влади України : монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 592 с.

160. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л., Юридична відповідальність за порушення конституційного законодавства України. Часопис Київського ун-ту права, 2001, №1, с.30-39.

161. The Annual Report. The Constitutional Council. France. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/2023-11/2023_ra_en.pdf.

162. The Constitutional Council. France. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/general-overview>.

163. Лотюк О.С. Принципи права у механізмі конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична. Випуск 35. 2022. С. 431-437.

164. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 2. С. 9-15.

165. Лотюк О. С. Міжнародно-правовий механізм захисту прав громадян на тимчасово окупованих територіях. Соціальне право. 2023. №3. URL: <https://soclaw.com.ua/index.php/journal/issue/archive>.

166. Deshko L. National institutions established with the paris princioles, engaged into the promotion and protection of human rights in the system of security. Конституційно-правові академічні студії. № 2. 2020. С. 25-32.

167. Deshko L., Vasylchenko O. Limitation of human and citizen rights and freedoms and the role of the Supreme Council of Justice in ensuring independent justice and everyone's right to protection of rights and freedoms by an independent court. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Том 2 № 79 2023. С. 438-442.

168. Мерник А. М. Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти: Дис. ... докт. юрид. наук. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2023. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/mernik/dis.pdf>.

169. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

170. Кримінальний кодекс Франції. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14297>.

171. Конституція Польщі. URL: <https://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-polskoyi-respubliky/>.

172. Марчук М. Державний Трибунал Республіки Польща як квазісудова владна інституція. *Jurnalul juridic național*. 2018. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/2/part_2/8.pdf.

173. Garlicki L. *Polskie prawo konstytucyjne (zarys wykładu)*. Warszawa : Liber, 2003. 440 s.

174. Morawski L. Zasada trojpodziału władzy. Trybunał Konstytucyjny i aktywizm sędziowski. *Przegląd Sejmowy*. 2009. № 4. S.59-74.

175. Trzeciński J. Czy Trybunał Konstytucyjny jest władzą sądowniczą. *Prawo i Życie*. 1998. № 1. S.9-22.

176. Ustawa z dnia 13 września 2024 r. o Trybunale Konstytucyjnym. URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc10.nsf/ustawy/253_u.htm.

177. Закон Польщі про політичні партії. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970980604>.

178. Закон Польщі про ордени та відзнаки від 16.10.1992. URL: <https://sip.lex.pl/aktyprawne/dzu-dziennik-ustaw/ordery-i-odznaczenia-16794972>.

179. Про детальний порядок провадження у справах про нагородження орденами та відзнаками та шаблони відповідних документів: Розпорядження. Президент Республіки Польща від 15.12.2004 р. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20042772743>.

180. Deshko L.M., Bysaga Y.M., Fridmansky R.M., Vasylchuk L.B. Public authorities and local self-government bodies cooperation in the field of health care during the Covid-19 pandemic: Ukrainian experience. *Wiadomosci lekarskie*. 2023. №76. P. 218-225. URL: <https://wiadlek.pl/01-2023/>

181. Ленгер Я.І. Роль принципу верховенства права при застосуванні санкцій конституційно-правової відповідальності. Право та державне управління. 2024. №3. С.134-139.

182. Слюсаренко Ю.А. Виконання рішення Європейського суду з прав людини в справі «Полях та інші проти України». Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». 2024. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/s/arhiv>.

183. Ленгер Я.І. Конституційно-правова та політична відповідальність уряду: відмежування від інших видів відповідальності. Право і суспільство. 2024. №5. С.464-469.

184. Сучасні тенденції розвитку законодавства України в умовах воєнного стану : матеріали круглого столу (м. Острог, 17 травня 2024 р.) / за ред. проф. І. В. Дробуш, доц. О. О. Дацюка. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2024. 178 с.

185. Kudriavtseva O.M. The state as a special subject of constitutional and legal responsibility. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №5. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/290544>.

186. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.

187. Про Конституційний Суд Україн: Закон України від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.

188. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент): Закон України від 10 вересня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text>.

189. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>.

190. Григоренко А. Санкції як міра конституційної відповідальності. Міжнародна наукова конференції до Дня Конституції України. Цінність Конституції України в сучасних умовах: матеріали Міжнародної наукової

конференції з нагоди Дня Конституції України (20 червня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. С. 38-40. URL: https://drive.google.com/file/d/1xeNczX_SUDNIptXSKiK8-fb_OQNNudZA/view.

191. Григоренко А. Розпуск парламенту як санкція конституційної відповідальності в Україні та Європі. Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу» (XVII Тодиківські читання): матеріали Міжнародної наукової конференції (14 листопада 2024 р.). Харків. С.

192. Про громадські об'єднання: Закон України від 28 березня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

193. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

194. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>.

195. Deshko L.M., Bysaga Y.M. The structure of the constitutional and legal mechanism of financial support for the preparation and holding of elections of People's Deputies of Ukraine. Право UA. 2023. № 1. С. 187-198. http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-1/Pravo_ua_2023_1_184.pdf.

196. Deshko L.M., Bysaga Y.M. The concept of the constitutional and legal mechanism of financial support for the preparation and holding of elections of people's deputies of Ukraine. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2023. Вип.75. Ч.3. С.241-246.

197. НАЗК призупинило фінансування двох політичних партій. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/u-2020-rotsi-nazk-zupynylo-finansuvannya-dvoh-parlamentskyh-politychnyh-partij-zayavy-pro-politychnyj-tysk-iz-boku-nazk-ye-bezpidstavnyy/>.

198. Постанова Касаційного адміністративного суду у справі №855/3/24 від 11 жовтня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122379341>.

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-03#Text>.

200. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

201. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 30 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1357-20#n132>.

202. Про місцеві адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.

203. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

204. Виборчий Кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.

205. Щербанюк О.В. Конституційний контроль за адміністративними, конституційними, кримінальними та податковими санкціями: міжнародний досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №10. С. 576-580.

206. Про державні нагороди України: Закон України від 16 березня 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>.

207. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України: Закон. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4074-20#Text>.

208. Basalayeva A. The role of decisions of the European Court of Human Rights in the legal mechanism of ensuring the citizen's right to participate in the management of state affairs. Право. UA. 2023. №3. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-3/Pravo_ua_2023_3_256.pdf.

209. Роз'яснення щодо порядку дострокового припинення повноважень усього складу та окремих членів виборчих комісій з місцевих виборів. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/rozjasnennya_p0351_2020_d.pdf.

210. Постанова Верховного Суду № П/857/1/22 від 06 вересня 2022 р. про апеляційну скаргу Політичної партії «Партія Шарія» на рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду від 16 червня 2022 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/508636__698378.

211. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Партія добробуту (Refah Partisi), Ербакан, Казан та Текдаль проти Туреччини» від 13 лютого 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_046#Text.

212. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

213. Про вибори до Європейського парламенту: Закон Республіки Литви від 20 листопада 2003 р. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/f8a304f0505b11e98bc2ba0c0453c004?jfwid=46jpeqhz4>.

214. Калиновський Б. Відповідальність органів і посадових осіб місцевої публічної влади в Україні: проблеми та шляхи їх розв'язання. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2018. №1 (15). URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8ed2b4d1-d206-431b-9e5c-2cbf7d347d4d/content>.

215. Щербанюк О.В. Конституційно-правова відповідальність парламентарів в країнах ЄС: особливості застосування санкцій. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №11. С. 565-568.

216. Ленгер Я.І. Люстрація як санкція конституційно-правової відповідальності: досвід Угорщини. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №10. С.599-601.